

4

Sociologický časopis

Ročník 36 (2000)

Sociologický časopis

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Miloš Havelka, šéfredaktor

Redakční rada:

Ivo Bayer, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Lubomír Brokl, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*
Jiří Buriánek, *Filozofická fakulta UK, Praha*
Michal Illner, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*
Jiří Kabele, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Vladimír Krivý, *Sociologický ústav SAV, Bratislava*
Petr Matějů, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*
Ivo Možný, *Fakulta sociálních studií MU, Brno*
Jiří Musil, *Středoevropská univerzita, Praha*
Miroslav Novák, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Miloslav Petrusek, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Ladislav Rabušic, *Fakulta sociálních studií MU, Brno*
Jan Sedláček, *Filozofická fakulta UK, Praha*
Jadwiga Šanderová, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Ilja Šrubař, *Univerzita Friedricha Alexandera, Erlangen-Norimberk, SRN*
Jiří Večerník, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jitka Stehlíková, *výkonná redaktorka*, Robin Cassling, *anglická redaktorka*,
Jiří Voženílek, *technický redaktor*, Klára Šáňová, *sekretariát redakce*

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288). Rozšiřuje Předplatné tisku, s.r.o., tel. 0800 167 235. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PT, doručovatel tisku a redakce. Objednávky do zahraničí a od členů Masarykovy české sociologické společnosti přijímá redakce. Tiskne Ústav jaderných informací, Praha 5. Vychází čtvrtletně. Cena 39 Kč, roční předplatné 156 Kč. F 4901.

Czech Sociological Review (ISSN 1210-3861). Vychází pololetně. Cena pro předplatitele v ČR 60 Kč, roční předplatné 120 Kč. Objednávky předplatného přijímá redakce. MK ČR 7212.

Oba časopisy jsou citovány v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute of Scientific Information (ISI), USA. Obsahy obou časopisů (od roku 1993) jsou uveřejněny na Internetu na URL <http://www.soc.cas.cz>

Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995.

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

Sociologický časopis

ROČNÍK XXXVI – 2000

Šéfredaktor:
Miloš Havelka

Redakční rada:

Ivo Bayer, Lubomír Brokl, Jiří Buriánek, Michal Illner, Jiří Kabele, Vladimír Krivý, Petr Matějů, Ivo Možný, Jiří Musil, Miroslav Novák, Miloslav Petrušek, Ladislav Rabušic, Jan Sedláček, Jadwiga Šanderová, Ilja Šrubař, Jiří Večerník

Výkonná redaktorka:
Jitka Stehlíková

Adresa redakce:
Jilská 1, 110 00 Praha 1
Telefon: (02) 2222 1761
Fax: (02) 2222 0143
E-mail: sreview@soc.cas.cz

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

ISSN 0038-0288

STATI

<i>Hraba, J., Mullick, R., Večerník, J., McCutcheon, A.</i> : Vzdělání, ekonomická zkušenost a reformy v České republice: podpora, nebo obavy?.....	4/415
<i>Kostecký, T.</i> : Navrhované změny volebního zákona vzešlé z dodatků „opoziční smlouvy“ v roce 2000 a jejich možné důsledky.....	3/299
<i>Lara, P. de</i> : Jeden sociologický přelud: „sociální konstrukce skutečnosti“.....	3/259
<i>Marada, R.</i> : Ětos, zájmy, dispozice.....	4/387
<i>Mareš, P.</i> : Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení.....	3/285
<i>Mareš, P.</i> : Sociální politika a sociální kompetence jejích klientů.....	2/143
<i>Parusniková, Z.</i> : Biomoc a kult zdraví.....	2/131
<i>Rabušic, L.</i> : Je česká společnost „postmaterialistická“?.....	1/3
<i>Řeháková, B.</i> : Opět o třídách a vrstvách v současné kapitalistické společnosti.....	1/23
<i>Vobruba, G.</i> : Měnová unie, sociální politika a problém redistribuce.....	3/275

PŘEHLEDOVÁ STAŤ

<i>Lux, M.</i> : Sociální nájemní bydlení v ČR ve světle komparativního srovnání.....	2/157
---	-------

ESEJ

<i>Katrnák, T.</i> : Moderní partnerské vztahy a jejich proměny v době pozdní modernity.....	3/307
<i>Wallerstein, I.</i> : Albatros rasismu.....	4/459

DISKUSE

<i>Havlík, R., Kotá, J.</i> : Zamyšlení nad českou sociologií výchovy, vzdělávání a mládeže v 90. letech.....	1/87
---	------

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

<i>Hamplová, D.</i> : Šetření ISSP 1998 – Náboženství.....	4/431
<i>Ilašková, H.</i> : Postoje české vysokoškolsky vzdělané populace k pozici žen na trhu práce.....	4/441
<i>Iřmanová, E., Kostecký, T.</i> : Regionální diferenciacie na trhu bydlení a její příčiny.....	1/41
<i>Sirovátka, T.</i> : Sociální dávky a jejich příjemci: na „sociální trampolíně“, nebo ve slepé uličce?.....	2/181
<i>Vajdová, Z.</i> : Dráhy bydlení realizované prostřednictvím trhu.....	1/57

Z DĚJIN SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

<i>Jeřábek, H.</i> : Panelové šetření – metoda a výsledky výzkumu „The People's Choice“.....	2/201
<i>Jeřábek, H.</i> : Počátky Lazarsfeldovy politické sociologie – <i>The People's Choice</i>	1/67

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

<i>Řeháková, B.</i> : Nebojte se logistické regrese.....	4/475
--	-------

STUDENTI PÍŠÍ

<i>Císař, O.</i> : Dekonstrukce jako politické jednání.....	1/97
<i>Kolomazník, T.</i> : K některým sociálním aspektům a posunům v koncepcích post-industriální a informační společnosti.....	2/221
<i>Nedbálková, K.</i> : Subkultura homosexuálů v Brně.....	3/317

ROZHOVOR

Evropa je téma číslo jedna. Rozhovor s profesorem Jiřím Musilem.....	1/83
--	------

RECENZNÍ STAŤ

<i>Králová, L.</i> : Sociologie rodiny. Ku knize Iva Možného.....	3/333
---	-------

RECENZE

<i>R. Benedictová</i> : Kulturní vzorce (J. Grygar).....	3/358
<i>R. Boudon, M. Cherkaoui and J. Alexander (eds.)</i> : The Classical Tradition in Sociology: The European Tradition I.-IV. (M. Rajčanová).....	3/355
<i>J. Commaille, F. Singly (ed.)</i> : La question familiale en Europe (P. Horská).....	3/353

<i>J. Elster, C. Offe, U. K. Preuss: Institutional Design in Post-communist Societies: Rebuilding the Ship at Sea (F. Znebežánek)</i>	1/113
<i>T. Eggeling, W. van Meurs, H. Sundhaussen (Hrsg.): Umbruch zur Moderne? (K. Müller)</i>	3/343
<i>N. D. Fustel de Coulanges: Antická obec (J. Sedláček)</i>	2/235
<i>A. Giddens: Sociologie (M. Linková)</i>	2/245
<i>M. Hampl: Realita, společnost a geografická organizace: hledání integrálního řádu (D. Drbohlav)</i>	2/240
<i>J. Hrabá, Z. Pechačová, O. F. Lorenz: Deset rodin po 10 letech (D. Sýkorová)</i>	3/365
<i>H. Janišová: Zdeněk Ullrich. Příspěvek k dějinám československé sociologie let 1945-1949 (J. Musil)</i>	2/233
<i>A. Kaleta: Rewitalizacja obszarów rustykalnych Europy (V. Majerová)</i>	3/367
<i>J. Kořenský: Proměny myšlení o řeči (O. Šoltys)</i>	3/363
<i>S. Kroll-Smith a H. H. Floyd: Bodies in Protest: Environmental Illness and the Struggle Over Medical Knowledge (S. M. Čapek)</i>	2/238
<i>Ch. Lord: Politika (M. Lux)</i>	3/359
<i>I. Možný: Proč tak snadno... (M. Hájek)</i>	3/347
<i>R. F. Murphy: Úvod do kulturní a sociální antropologie (J. Grygar)</i>	3/346
<i>J. Ortová: Kapitoly z kulturní ekologie (M. Lapka)</i>	3/364
<i>P. Pavlínek: Economic Restructuring and Local Environmental Management in the Czech Republic (Z. Vajdová)</i>	3/349
<i>M. Potůček, I. Radičová (eds.): Sociální politika v Čechách a na Slovensku po roce 1989 (P. Mareš)</i>	1/111
<i>Sociální studia č. 1, Masarykova univerzita v Brně, Filozofická fakulta, Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis, G38, 1996 (O. Suša)</i>	2/242
<i>P. Szompka: Trust. A Sociological Theory (D. Ryšavý)</i>	3/371
ZPRÁVY A INFORMACE	
<i>X. světový kongres rurální sociologie (V. Majerová)</i>	4/504
<i>20. světový kongres Československé společnosti pro vědy a umění (A. Křížková)</i>	4/506
<i>Asocialita a antisocialita mladých lidí: seminář sekce sociální patologie Masarykovy české sociologické společnosti (M. Štěchová, J. Neumann)</i>	2/252
<i>Bude Evropa fungovat? Čtvrtá evropská sociologická konference 18.-21. srpna 1999 v Amsterdamu (Z. Vajdová, J. Musil)</i>	1/120
<i>Centrum studií rodu: gender studies (V. Divišová)</i>	1/122
<i>Gender-rovné příležitosti-výzkum (A. Křížková)</i>	4/510
<i>Je marxismus životný? (J. Sedláček)</i>	4/499
<i>Konference Evropské společnosti pro sociologii zdraví a medicíny (E. Křížová)</i>	4/509
<i>Konference „Střední třída, demokracie a prosperita“ (K. Vlachová)</i>	4/498
<i>Masarykova česká sociologická společnost: výsledky voleb a plán na tento rok (E. Rendlová)</i>	2/249
<i>Mezinárodní konference „Philosophy and Social Sciences“ 2000 (M. Hrubec)</i>	3/381
<i>Sčítání lidu, domů a bytů v roce 2001 (J. Kraus, L. Pištorá)</i>	1/123
<i>Seminář MČSS „České zemědělství v rozvoji venkova: adaptace na evropský model“ (E. Kučerová, P. Maříková)</i>	3/376
<i>Seminář MČSS o vývoji sociální struktury české společnosti (L. Gatnar)</i>	4/496
<i>Spolupráce vlády a společenskovědních pracovníků (P. Machonin)</i>	4/497
<i>Symposium „Civil Society Revisited“ (P. Rakušanová)</i>	4/508
<i>Valné shromáždění Masarykovy české sociologické společnosti (E. Rendlová)</i>	1/117
<i>Vědecká konference MČSS „Připravenost české společnosti na integraci s Evropou – co získáme, co ztratíme, co nabízíme“ (E. Rendlová)</i>	1/119
<i>Výzkum hodnot, víry a religiozity (L. Prudký)</i>	3/378

Z činnosti Masarykovy české sociologické společnosti (E. Rendlová)	3/375
Změna systému a modernizace (K. Müller)	1/125
Zpráva o mezinárodním semináři „Social Housing in Europe 2000“ (M. Lux)	4/507
Zprávy z Masarykovy české sociologické společnosti	4/495
ANOTACE	
<i>Hana Friedlanderová, Milan Tuček: Češi na prahu nového tisíciletí</i>	3/384
<i>John Higley, György Lengyel (ed.): Elites After State Socialism</i>	3/383
<i>J. Machačová, J. Matějček: Sociální pozice národnostních menšin v českých zemích</i> 1918-1938	3/383
<i>Petr Matějů, Klára Vlachová et al.: Nerovnost, spravedlnost, politika. Česká republika</i> 1991-1998	3/383
MIMO RUBRIKY	
Spolupracovníci redakce – recenzenti statí za rok 2000	4/511
Za přítelem českých sociologů. Rozloučení s Róbertem Roškem (P. Machonin)	4/493

***Sociologický časopis* / CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW**

Vážení předplatitelé,

i v roce 2001 se nám podařilo nezvýšit cenu našich časopisů, což jistě vítáte, a to zásluhou změny distributora, jehož služby jsou levnější, než tomu bylo u PNS. Než se však naše spolupráce sladí natolik, že bude bezchybná, prosíme Vás, abyste veškeré problémy a nesrovnalosti s předplatným řešili přes redakci. Redakce také přijímá veškeré nové objednávky na předplatné. Stálí předplatitelé jsou evidováni v naší databázi a obdrží informace o tom, jak uhradit předplatné, od našeho nového distributora.

Připomínáme Vám cenu předplatného na rok 2001:

Sociologický časopis – 4 čísla ročně, à 128 stran 156,- Kč

CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW – 2 čísla ročně, v angličtině..... 120,- Kč

Jedná se o dva samostatné časopisy, které přinášejí zcela rozdílné články. Oba jsou citovány v materiálech ISI.

Členové České sociologické společnosti mají předplatitelskou slevu

Sociologický časopis..... 100,-Kč

V případě všech nejasností se obračejte na adresu:

Redakce ***Sociologického časopisu* / CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW**

Jilská 1

110 00 Praha 1

tel. (02) 2222 1761, fax (02) 2222 0143

e-mail sreview@soc.cas.cz

V případě nové objednávky vyplňte, odstříhněte a pošlete v obálce na výše uvedenou adresu

.....
Objednávám předplatné na rok 2001

Sociologický časopis výtisků

CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW výtisků

Jméno příjemce.....

Adresa dodání.....

Jméno plátce.....

Adresa plátce.....

V dne 2001

podpis

STATI

<i>Radim Marada: Étos, zájmy, dispozice</i>	387
<i>Joseph Hraba, Rehan Mullick, Jiří Večerník, Allan McCutcheon: Vzdělání, ekonomická zkušenost a reformy v České republice: podpora, nebo obavy?</i>	415

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

<i>Dana Hamplová: Šetření ISSP 1998 – Náboženství</i>	431
<i>Hana Hašková: Postoje české vysokoškolsky vzdělané populace k pozici žen na trhu práce</i>	441

ESEJ

<i>Immanuel Wallerstein: Albatros rasismu</i>	459
---	-----

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

<i>Blanka Řeháková: Nebojte se logistické regrese</i>	475
---	-----

<i>Za přítelem českých sociologů. Rozloučení s Róbertem Roškem (Pavel Machonin)</i>	493
---	-----

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Zprávy z Masarykovy české sociologické společnosti</i>	495
<i>Seminář MČSS o vývoji sociální struktury české společnosti (L. Gatnar)</i>	496
<i>Spolupráce vlády a společenskovědních pracovníků (P. Machonin)</i>	497
<i>Konference „Střední třída, demokracie a prosperita“ (K. Vlachová)</i>	498
<i>Je marxismus životný? (J. Sedláček)</i>	499
<i>X. světový kongres rurální sociologie (V. Majerová)</i>	504
<i>20. světový kongres Československé společnosti pro vědy a umění (A. Křížková)</i>	506
<i>Zpráva o mezinárodním semináři „Social Housing in Europe 2000“ (M. Lux)</i>	507
<i>Symposium „Civil Society Revisited“ (P. Rakušanová)</i>	508
<i>Konference Evropské společnosti pro sociologii zdraví a medicíny (E. Křížová)</i>	509
<i>Gender-rovné příležitosti-výzkum (A. Křížková)</i>	510
<i>Spolupracovníci redakce – recenzenti statí za rok 2000</i>	512

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288) vydává čtvrtletně a **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) pololetně Sociologický ústav Akademie věd ČR.

Cíl a poslání

Sociologický časopis je vědecká revue otevřená odborným a společenským problémům, sociologické teorii a metodologii, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá originál a dvě dobře čitelné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, lektorské řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován naším časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádek, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Stati, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do jednoho měsíce od data přijetí rukopisu. Je-li rukopis přijat, je autor vyzván, aby dodal konečnou verzi rukopisu, jednak na papíře a zároveň na disketě formátu IBM PC, a to buď jako textový soubor ASCII, v kódové tabulce bratří Kamenických nebo Latin2, nebo jako textový soubor ANSI v kódové tabulce ISO 1250. Rukopis obsahuje vedle vlastního textu *abstrakt* (20 řádků), *summary* (80 řádků) a *název stati v angličtině a češtině, abecední seznam literatury a stručnou informaci o autorovi*. Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Větší úpravy textu redakce bez souhlasu autora neprovádí.

Adresa redakce: Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, 1. patro, místnost 106, telefon (02) 2222 1761, (02) 2222 0098-0101, 1. 217, 218, fax (02) 2222 0143, e-mail sreview@soc.cas.cz. Návštěvní dny v redakci pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Sociologický časopis (Sociological Review) (ISSN 0038-0288) is published quarterly in Czech with abstracts and article summaries in English. The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) is published biannually in English by the Institute of Sociology of the Academy of Science of the Czech Republic. Both are printed by the Institute of Nuclear Information. **Postmaster:** Send address changes to the Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic.

Scope and Mission

The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** is a scholarly review open to the discussion of all professional and societal problems, sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, while simultaneously striving to contribute to the solution of the practical problems of Czech social and economic politics.

Manuscript Submission

The editors require an original and two legible copies, which do not state the name or workplace of the author, in order for the reading process to be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the **CSR** is deemed unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 60 columns (characters) per line, 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations.

Editorial decisions: Decisions are generally made within one month from the date of your manuscript's arrival at the **CSR** office. If your manuscript is accepted you will be asked to submit your final version both on paper and on a microcomputer floppy disk, either in ASCII or ANSI text-only file. IBM disks are acceptable. The final version should also include a twenty-line abstract and an eighty-line summary, an alphabetised bibliography and basic, relevant curriculum vitae.

Étos, zájmy, dispozice

O sociálních zdrojích občanství

RADIM MARADA^{*}

Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Brno

Ethos, Interests, Dispositions

On Social Sources of Citizenship

Abstract: In addition to a supportive institutional (legal, political, material, etc.) environment, the development of a viable modern civil society depends on specific social and cultural preconditions. The latter not only motivate people to engage in public matters, but they also equip them with abilities to do so. Drawing from a larger number of classical treatises in the field, the article divides the preconditions into three categories: ethos (moral motivation or justification, norms of public conduct, etc.), interests (self-centred incentives), and dispositions (individual assets such as skills, time, money). These categories can only be separated from each other analytically – they are mutually intertwined in how they actually work in practice. At the same time, it is seldom noticed that they also stratify public actors according to their legitimacy and actual opportunities to act as representatives of civil society.

Sociologický časopis, 2000, Vol. 36 (No. 4: 387-414)

Úvod: spor o sociální inženýrství

„(...) ‚malé jednotky‘ sociálního života jsou nepostradatelnými stavebními bloky sociálního a morálního řádu. Domov, rodina, sousedství, pracovní kolektivy, okruhy přátel, dobrovolná sdružení – to jsou prostředky, skrze které jednotlivci pěstují jak pocit příslušnosti, tak vědomí závazků vůči druhým. Pokusy nutit lidi do vzájemné interakce (...) mají skličující bilanci. Čím více je kolektivismus lidem vnucován, tím více se zdá troskotat.“ [Saunders 1993: 84]

Věcný smysl i konzervativní původ uvedeného citátu je zřejmý. Není tu však představen proto, aby podepíral následující pojednání, ani proto, aby obhajoval konzervatismus. Naše téma je ostatně posunuto na poněkud jinou rovinu a oprávněnost dále diskutovaných otázek také nepotřebuje být dokládána podobnými referencemi. Je zde uveden proto, aby spolu s následujícím citátem navodil širší kontext našeho tématu a poukázal na jeho vícevrstevnatost. Konzervativní ráz Saundersova tvrzení pozoruhodně rezonuje s radikálně demokratickým (nebo levicovým) teoretickým zázemím Iris Marion Youngové, která se dostává do podobné pozice jako on, když tvrdí: „Alternativní instituce nemohou vzniknout ze vzduchu. Jak představy o alternativních institucích, tak jejich uvedení v činnost musí začít z nějakých prvků existujícího sociálního života; (...).“ [Young 1995: 207]

V intencích vlastních teoretických východisek jde Saundersovi především o obranu solidní báze komunálních občanských aktivit, zatímco Youngové o životně podhoubí širších a politicky ambicióznějších sociálních hnutí. Společná je výslovná skepse, kterou

^{*}) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. PhDr. Ing. Radim Marada, Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Gorkého 7, 613 00 Brno, e-mail marada@fss.muni.cz

obě proklamace chovají vůči projektům plánovité institucionalizace a organizační regulace občanské společnosti podle obecných normativních vzorců, bez ohledu na sociální a kulturní prostředí. Když Youngová zdůrazňuje, že „sdružení mají primárně občanský charakter,“ má na mysli právě toto. „(Sdružení) vyrůstají zespoda, z bezprostředních vazeb, které lidé nalézají v každodenním životě, ve svých sousedských vazbách, církevních kongregacích, zaměstnání, spotřebitelských zájmech, kulturních vzorcích a orientacích, ve svých hodnotách a politických přesvědčeních.“ [Young 1995: 209]

Liberální konzervativce i radikální feministka se ohrazují proti tendenci, které se někdy říká sociální inženýrství. Samotný termín navozuje dojem, že ona tendence je vlastní hlavně sociologům či sociálním vědcům. Projektovat a ustavovat formální institucionální rámec a takto tvarovat sociální prostor a regulovat jednání aktérů je ale především politická aktivita. Proto také návrhy podobných projektů najdeme spíše v textech, jejichž povaha je politologická, nikoli sociologická. Samy o sobě nepředstavují takové projekty nic pohoršujícího. Utváření či změna obecně závazného organizačního a regulačního rámce – především zákonného, ale nejen takového – je nakonec (vedle řešení jednotlivých problémů) jádrem politické aktivity. Problém, na který upozorňuje Saunders i Youngová, spočívá v tom, že dosažení *zamýšleného* efektu institucionálních reforem je závislé na povaze sociálního a kulturního prostředí, v němž mají být zavedeny. Jinými slovy, zdůrazňují, že spolehlivost institucionalizace v sociologickém smyslu závisí mj. na jisté míře korespondence mezi formální (re)organizací a ustálenými vzorci jednání a mezilidských vztahů, vzájemných očekávání, aspirací, atd. v určitém sociálním prostředí.

Uvedení autoři zde osvědčují smysl pro sociologické uvažování – smysl, který zpravidla nelze zaznamenat ani na jedné straně sporu o sociální inženýrství v jeho běžné podobě. Strana kritiků sociálního inženýrství většinou neodmítá jakékoliv reformy. Počítá pouze s tím, že lze rozlišit reformy, které uvolňují spontaneitu či přirozenost lidského jednání, nebo jim poskytují prostor, od těch, které je potlačují. Jen ty první jsou pro ni z principu přijatelné. Druhá strana spoléhá na poddajnost sociálních aktérů, jejich přirozenou schopnost a tendenci přizpůsobovat vzorce a motivace vlastního jednání normativnímu nebo funkcionálnímu určení daných organizačních forem. Ignorují lekci, kterou nám v rozvinuté podobě dává třeba sociologie byrokracie: totiž že proces takového přizpůsobování není jednosměrný, v podstatném smyslu působí právě opačně. Ustálené neformální sociální vazby, způsoby interakce a vzorce sociálního jednání disponují tvárnou a zcizující silou, vůči níž nakonec nejsou zcela imunní ani totální instituce typu armády.¹

Armáda jistě není institucí, okolo které by se daný spor formoval. Ten se objevuje zejména s otázkami ekonomické a politicko-správní organizace společnosti. Netřeba zvlášť zdůrazňovat, že klíčovými kategoriemi jsou zde trh a občanská společnost. Tedy představy, jež se zformovaly s ranou modernou a skrze něž bychom dodnes rádi chápali a interpretovali vlastní jednání a jeho institucionální rámec. Příznačně politizovaná diskuse o sociálním inženýrství je navíc typická tím, že staví instituce trhu a občanské společnosti radikálně proti sobě. Trh je proklamativními odpůrci sociálního inženýrství chápán jako aréna spontaneity a realizace přirozených dispozic člověka, a to v protikladu k institucím občanské společnosti. Zastánci organizačních forem občanské společnosti – tj. zejména třetího (neziskového a nevládního) sektoru v oblasti veřejných služeb, korporativních

¹) Pojem „totální instituce“ zavedl do sociologické kategoriální výbavy Erwing Goffman. Používám ho zde ve významu, jenž mu Goffman přisoudil. Známým příkladem působení sociálně kulturních vlivů na fungování aparátů místní správy je studie Roberta Putnama [Putnam 1993].

organizací typu odborů, profesních komor, popř. i církví, a místní či regionální samosprávy – vidí v těchto organizačních formách oporu proti sociálně destruktivním důsledkům tržní regulace ekonomických vztahů na jedné straně a patologickým státně byrokratické správě veřejných záležitostí na straně druhé.

Ať už je argument hájen deontologicky (s ohledem na osobní svobodu), nebo konsekvenencialisticky (s ohledem na funkci a důsledky institucionálního uspořádání), obě pozice nakonec vycházejí z toho, že ustavení trhu (v prvním případě) a občanské společnosti (v případě druhém) je především záležitostí organizační reformy. V obou případech se při obhajobě tiše předpokládá, že zřízené formální rámce si své aktéry přizpůsobí: že zužitkují jejich motivační predispozice ke způsobům chování a účelům, skrze něž jsou jako instituce prezentovány a legitimizovány.

Načrtnutý způsob argumentace dominuje především ve veřejných mediálních diskusích o trhu a občanské společnosti – ty mají bezprostřednější politický dosah a jsou koneckonců vedeny právě s tímto záměrem. Důraz na tuto rovinu argumentu najdeme ale i ve velké části odborné literatury na dané téma, zejména (ale nikoli výhradně) jde-li o literaturu, jež se snaží analyzovat přechod od různých forem autoritářských režimů k režimům liberálně demokratickým. Není divu, tady je zásadní institucionální reforma definicí stavu, nikoli pouhou možností. Naléhavost praktického úkolu tak odsouvá reflexi sociálních a kulturních podmínek změny ještě více do pozadí.

Pokud jde o trh, důkladnou analýzu jeho sociálně kulturních předpokladů lze stěží čekat od liberálních ekonomů. Není to v popisu jejich práce a představu přirozenosti tržních vztahů mají většinou zažitou jako pevnou předteoretickou oporu svých úvah. Zdroj potíží hospodářského systému potom vidí především v nedostatečné čistotě či důkladnosti formálních pravidel ekonomického chování. Sociologickému pohledu je naopak bližší diagnóza, se kterou přišel například Daniel Bell [Bell 1999]. Pokusil se ukázat, že dysfunkce kapitalistické ekonomiky pozdně moderních společností mají svůj původ v asymetrickém posunu sociálně kulturní základny (vzorců jednání, životních stylů, sebeinterpretace a aspirací sociálních aktérů) vůči vývoji ekonomického a politického institucionálního systému a jeho možnostem. Přístup, který najdeme u Bella, se dnes pokouší uplatnit na analýzu předpokladů úspěšné tržní reformy možná nejvýrazněji Ivan Szelényi.² Umožňuje mu to mimo jiné překročit interpretační horizont analýz, jež odvozuji míru adaptability na nové institucionální podmínky z deklarovaných postojů a hodnotových orientací.³

Nám tady ale jde o druhou stranu diskuse: o sociální a kulturní předpoklady formování a institucionalizace občanské společnosti. Z výše načrtnuté perspektivy na tom není teoretická reflexe takových předpokladů o mnoho lépe než v případě trhu. Reprezentativní publikace domácích autorů kladou důraz na formálně institucionální rovinu občanské společnosti, což často koresponduje s jejich více či méně zřejmou politickou

²) Výsledky jeho výzkumů jsou představeny v monografii s příznačným názvem *Making Capitalism Without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe* [Szelényi 1999].

³) Typickým příkladem jsou třeba empirické výzkumy, jež usilují měřit míru etatismu, egalitarismu ap. v určené populaci. U nás reprezentují tento přístup zejména některé výzkumy Petra Matějů a jeho spolupracovníků. Nelze jim upřít řemeslnou důkladnost ani poznávací hodnotu. Jsou však příkladem sociálně vědecké spíše než sociologické analýzy.

angažovaností.⁴ Zájem o formálně institucionální vymezení občanské společnosti tolik nepřekvapí u autorů, kteří reprezentují spíše politickou než sociální vědu.⁵ Ani sociálně-vědná produkce však nejeví ráznější tendence vybočit z tohoto analytického rámce.⁶ Pokud se tak stane, interpretace empirických dat zůstává na jedné straně až příliš střízlivá, na druhé straně ústí v typický politický apel: „(...) mnozí lidé jsou připraveni vstoupit do veřejného života, účastnit se v té či oné podobě správy věcí veřejných; zatím tak ovšem nečiní, poněvadž se jim nezamlouvá dostupná podoba institucionálního zprostředkování takové účasti. (...) Bez rozhodné politické podpory z centra zůstane značná část *dosud nevyužívaného potenciálu občanské participace* ležet ladem i v budoucnosti.“ [Potůček 1997: 79 a 80 – zvýraznil Marada]

Problémem tady není ani tak role politických autorit při konstituci regulačního rámce občanské společnosti, nýbrž výše naznačená jednostrannost teoretické analýzy. Zájem o formálně institucionální aspekty občanské společnosti má své nesporné oprávnění. Spojení této stránky problému s otázkou ochoty a schopnosti sociálních aktérů občansky se angažovat je však příliš zkratkovité. Jak se pokusím ukázat v následujícím textu, potenciál občanské participace není jednoduchá či jednorozměrná veličina. Aktivace tohoto potenciálu většinou vyžaduje příznivou kombinaci různých zdrojů, z nichž otevřenost politického a správního systému hraje pouze dílčí úlohu, třebaže důležitou a pro některé druhy občanské participace nezbytnou. Důležité je, že produktivita tohoto zdroje vzhledem k očekávaným efektům je neméně závislá na přítomnosti specifických sociálně kulturních předpokladů participace, než je realizace deklarované ochoty participovat závislá na příznivém formálně institucionálním či regulačním prostředí.

Saunders a Youngová naznačují, že funkční občanská společnost musí disponovat solidnějším předpolitickým základem, než je zájem o veřejné záležitosti, určitá míra (ne)spokojenosti s jejich správou a případná deklarovaná ochota participovat. Vyzdvihují zejména sociální formace založené a reprodukované v bezprostředních vazbách sociálních aktérů, v rozpoznání společných cílů, hodnot, orientací, ve vzájemné důvěře a sdílené zkušenosti. Takto definovanému sociálnímu základu se také někdy říká „přirozený“ nebo „spontánně formovaný“ – a to opět pod dojmem rigidně chápané dichotomie přirozenost (spontánnost) vs. regulace (formální instituce). Právě taková definice však od onoho základu odvádí značnou část teoretického zájmu. Má tendenci zastírat, že úspěšná institucionalizace určitých forem jednání závisí na specifických socializačních procesech a podmínkách, jež zasluhují sociologovu pozornost.

V následujícím textu se pokusím nastínit základní schéma zdrojů občanské participace, které mají svůj původ právě v takových procesech a podmínkách. Nemůžeme na omezeném prostoru probírat tyto zdroje tak detailně, jak by si zasloužily, a také jejich analytické využití zde může být naznačeno pouze příležitostně a ilustračně. Jde tedy především o rekonstrukci základního analytického rámce, v němž může být sociálně a kul-

⁴) Politická angažovanost nemusí nutně znamenat stranickost – jde spíše o programové zaměření na tu rovinu problému, která je (alespoň se tak předpokládá) řešitelná politickými prostředky.

⁵) Např. Lubomír Brokl [Brokl a kol. 1997] nebo František Šamalík [1995].

⁶) Typickými příklady zde jsou třeba monografie Martina Potůčka [Potůček 1997] nebo soubor statí kolektivu autorů, jenž pracoval pod vedením Miroslava Purkrábka [Purkrábek a kol. 1996]. Obě práce se sice částečně věnují otázkám potenciálu občanské participace, zaměřují se však přitom téměř výhradně na deklarovaný zájem o věci veřejné, spokojenost s veřejnými službami a politikou obecně, popř. ochotu participovat.

turně produkovaný potenciál občanství v určité společnosti zkoumán, popsán a pochopen. Na druhé straně je možné, že ne všechny uvedené příklady sociálních zdrojů občanské společnosti budou stejně vhodné pro analýzu potenciálu občanské participace v našich podmínkách. Chceme-li však porozumět sociálním předpokladům a podmínkám, v nichž očekáváme formování životnější občanské společnosti, a chceme-li porozumět povaze občanské společnosti vzniklé na těchto základech, neměli bychom ve výchozí pozici diskuse opomenout žádný z nich.

Étos moderního občanství – historické zdroje

Uvedl jsem výše základní organizační formy, jež se v současné odborné i veřejné diskusi nejčastěji zmiňují coby formálně institucionální rámec občanské společnosti. Připomínám, že jsou to organizace neziskového a nestátního sektoru (v oblasti veřejných služeb), korporativní instituce (v ohledu reprezentace skupinových zájmů nebo identit) a decentralizované mechanismy místní nebo regionální správy.⁷ O občanský charakter takto organizace vymezených aktivit se můžeme přít, patrně však bude takový spor přehlednější, než kdybychom začali z druhé strany, totiž tím, co si vůbec představujeme pod pojmem občanskost či občanství. Vyhneme se zde pokusu o výchozí definici obecného pojmu a budeme se spoléhat na to, že naše intuitivní či stereotypizované představy budou v tomto ohledu postupně zpřesňovány samotným výkladem sledovaného tématu.

Začneme přitom historickou sondou, jež představí dva sociálně kulturní zdroje moderního občanství jako sady hodnotových, postojoyých, kognitivních, či behaviorálních dispozic sociálních aktérů.⁸ Jistě bychom našli více výkladových modelů, které jdou po podobné historické stopě a nacházejí kořeny moderního občanství v konstelaci jiných zdrojů. Spokojíme se nicméně s představením dvou paradigmatických přístupů, které dosáhly jisté intelektuální prestiže nejen pro svou kontroverznost, ale také díky teoretické propracovanosti a přehlednosti argumentů, na nichž stojí. První reprezentuje variaci na Weberovu tezi o roli protestantské etiky v historickém procesu etablování moderního kapitalismu [Weber 1983 a 1998] a podobně jako on přisuzuje výraznou akcelerační úlohu náboženské interpretaci každodenní zkušenosti raných protestantských osadníků Nové Anglie. Druhá potom hledá zdroje moderního občanského étosu v sekularizované zkuše-

⁷) K těmto organizačním formám se řadí ještě model kolektivního jednání, kterému se říká sociální hnutí. Je příznačné, že právě sociální hnutí představují v tomto kontextu poněkud zvláštní kategorii, na kterou se často zaměřuje trochu jiný druh pozornosti a teoretické produkce než na zbývající organizační formy občanské společnosti. Difúznější charakter širokých sociálních hnutí (jako feminismu, ekologických či mírových hnutí, antiglobalizačních a jiných protestních hnutí ap.), jejich relativně slabší ohraničenost a vzájemná prostupnost, flexibilita forem, kterými se projevují, častá vnitřní rozrůzněnost, mnohohrstevnatost cílů, které sledují, a také menší míra formální regulace, již současná sociální hnutí zpravidla podléhají – to jsou charakteristiky, kterými se sociální hnutí coby předmět teoretického zájmu do značné míry vymykají rámci čistě institucionální analýzy, třebaže i ona na ně bývá uplatňována.

⁸) Literatura speciálně zaměřená na toto téma není tak bohatá, jak bychom mohli očekávat. Přesto i v česky vydávané produkci máme již k dispozici pozoruhodný pokus daného druhu [Loewenstein 1995]. Loewensteinův text působí sice poněkud neuspořádaně, najdeme v něm ale řadu dobrých postřehů. Snad nejceněnější z nich – alespoň pro náš kontext – rozvíjí v eliasovském duchu otázku moderního občanství jako civilizovanosti. Tady se Loewenstein tematicky setkává s některými spíše konzervativně laděnými autory [viz např. Banfield 1995].

nosti sociálních vrstev, které se konstituovaly s ranou modernou zejména v evropském prostředí.

Protestantská etika a duch občanské společnosti

Pokusy rekonstruovat kořeny moderní občanské společnosti z kulturního vlivu protestantských komunit Nové Anglie lze nařknout s odvoláním na Weberův starý a známý model z nepůvodnosti. Spíše však tento pokus poukazuje na skutečnost, kterou si dnes pod vlivem intenzivního sporu mezi stoupenci ideje trhu a obránci představy občanské společnosti někdy neochotně připouštíme: že se totiž vzorce občanského jednání a odpovídajícího sebechápání sociálních aktérů tvarovaly a získávaly legitimitu ze sociálně kulturního základu stejného druhu jako instituce trhu coby jádra moderního kapitalismu. Uvidíme dále, že to nebyl pouze případ raně moderních protestantských komunit Nové Anglie, kde duch tržního kapitalismu a občanské společnosti nejen koexistoval ve stejném sociálním prostoru, nýbrž také vycházel ze shodného kulturního podloží. Možná to byl právě Bellem popsáný posun – jenž odpoutal formálně institucionální či regulační rámec ekonomického a politického života pozdně moderních společností od socializační zkušenostní půdy formující sebeinterpretace a aspirace sociálních aktérů – co nakonec umožnilo postavit oba fenomény proti sobě jako reprezentanty vzájemně protichůdných principů.

Mohl-li být vedle občanské společnosti kapitalismus souběžným nezamýšleným důsledkem praktikování shodné náboženské doktríny, samotné rozšíření občanského étosu se často spojuje s podpůrným působením – vedle řady jiných faktorů⁹ – republikánského patosu a symboliky, jež působily při zakládání Spojených Států Amerických v druhé polovině 18. století. To nelze vyloučit. Abychom však pochopili jádro teze o vlivu protestantské etiky na vznik občanské společnosti, kterou kriticky a důkladně promyslel na počátku 90. let Adam Seligman [1992] a systematicky vyložil např. Stephen Kalberg [1993], je třeba si připomenout, že protestantská etika generuje motivační energii aktérů v jistém protikladu vůči sekularismu republikánského étosu, třebaže tato energie může být prakticky zužitkována ve stejném směru. Tento protiklad je přímo vyjádřen ve známém Machiavelliho krédu, podle něž je pravému republikánskému duchu milejší sláva jeho obce než spása jeho duše. Právě druhá alternativa je motivačním zdrojem, který spolu s praktickou interpretací náboženské dogmatiky ve specifických sociálních a politických podmínkách protestantských komunit Nové Anglie utváří typ sociálního aktéra, jenž se podle této koncepce stal předobrazem moderního občana: asketického iniciativního člověka s republikánským zájmem o zdokonalování své obce.

Podle Seligmana právě specifické sociální a politické prostředí protestantských koloniálních osad v Nové Anglii umožnilo zužítovat kulturní zásluhu protestantské reformace ve směru konstituce moderního občanství. Moderní představa eticky autonomního individua totiž nachází svůj predikát v protestantském přemístění zvláštní dimenze Boží milosti (*grace*) z mimosvětského zakotvení do jednajících individuí samotných. Jednodušeji řečeno, Boží milost není jen příslibem a posmrtnou odměnou. Vyvolení jsou dopředu nadáni Boží milostí – jsou předurčení ke spáse – a úkolem jednotlivců (kterým však chybí jistota, že právě oni jsou mezi vyvolenými) je osvědčit svou vyvolenost svět-

⁹⁾ Jejich pozoruhodně bohatý katalog najdeme již u Alexise de Tocquevilla [1992].

ským jednáním.¹⁰ Výsledkem redefinice milosti z atributu onoho světa na funkci života na tomto světě bylo potom zformování konceptu individua jako „měřítka morálky podílejícího se na transcendentálním majestátu ve světském životě“ [Seligman 1992: 67].¹¹ Takto dochází k individualizaci morálního subjektu. Zejména kalvinismus tak eliminoval zprostředkující roli kněžské autority – ta byla obhájitelná potud, pokud člověk mohl vejít v kontakt se světem Boží milosti jen zprostředkovaně, například skrze zpověď. Realizace Boží milosti se s protestantskou reformací stala základem světské individuální a sociální existence samotné. Tím zároveň kalvinismus stanovil dobrovolné, tj. na vlastní vůli založené sledování Božích zákonů jako pravý základ křesťanského života.

To mimo jiné znamenalo, že nebyl transformován pouze existenciální status individua, nýbrž také povaha vazeb mezi takto transformovanými jednotlivci, tzn. povaha společenství jako celku. Tyto vazby už nebyly určeny nějakou tradičně zakotvenou daností – tj. členstvím v teritoriálně či rodově daném společenství – ale spíše „ideologickými vazbami sdílených hodnot a přesvědčení“ [ibid.: 69].¹² Právě v nově vznikajících obcích Nové Anglie mělo přitom ono osvobozování od teritoriálních a rodových identit zvláštní význam: bylo vlastně nutností pro nově se tvořící společenství jinak poměrně nesourodých přistěhovaleckých skupin. Calvinismus tu představoval podklad pro novou identitu a legitimizační bázi sociálního jednání, vztahů, institucí atd. Vyhovoval právě svou (křesťanskou) univerzálností a tím, že byl založen na „dobrovolné“ participaci ve sdíleném chápání, interpretaci a realizaci božského na tomto světě.

Kalvinistická společenství byla vlastně reprodukcí života klášterních řádů středověké katolické Evropy, ovšem mimo zdi klášterů. S reformací tak mj. – v souladu se základní Weberovou tezí – získalo světské povolání (nejen v úzce ekonomickém smyslu) plnou náboženskou legitimitu, tzn. že světské jednání mohlo být vnímáno jako osvědčení o vyvolenosti ke spáse. Příznačný je tu postřeh Benjamina Nelsona: „Dokud existovala hranice mezi zvláštním povoláním mnichů, kteří žili ‚mimo svět‘, systematicky sledující pravidla na své cestě k dokonalosti a všemi ostatními ve světě, kteří žili bez pravidel, nebo bez odměny za držení se pravidel, uprostřed neustálého pokušení; dotud zde byla brzda pro běžného člověka formovat integrální charakter s plným *smyslem pro odpovědnost*.“ [cit. dle Seligman 1992: 70 – zvýraznil Marada] „Tento nový smysl pro morální

¹⁰) Problém, že člověk si nikdy není zcela jist, zda je právě on tím vyvoleným, zavdává příležitost Jonu Elsterovi, aby představil pozici kalvinistů jako jednu z modelových situací aktéra jednajícího podle vzorců tzv. racionální volby, tj. kalkulativně racionálního jednání (viz dále v této stati).

¹¹) Seligman zde cituje Durkheima.

¹²) Zde Seligman cituje Donalda Kellyho. Kelly mimochodem sleduje v postupném osvobozování individuí od tradičních partikulárních solidarit založených na rodových a teritoriálních identitách skrze kalvinistickou revoltu také paralelní proces ideologizace moderní existence. „Sublimace krve do přesvědčení“ dodává mechanismům sociální kontroly a exkluze novou sílu. Provinění proti řádu a z něj vyplývajícím povinnostem už není kompenzovatelné ani prostou přináležitostí k danému společenství, ani shovívavostí Vykupitele, který koneckonců miluje všechny stejně, neboť nikdo není zcela imunní vůči pokušením k hříchu. Přináležitost ke společenství se tu naopak musí vysloužit a osvědčovat morálním jednáním samotným. Calvinistický ideál, jenž má ambice být realizován na tomto světě, je ideálem „společenství (viditelných) svatých“ („*community of saints*“) [Kelly 1981] Podobně i Michael Walzer sleduje v protestantské reformaci počátky modelu radikální politiky [Walzer 1965].

autoritu a s ním pro individuální odpovědnost byl vyjádřen snahou o dosažení stavu dokonalosti uvnitř světského řádu a institucí.“ [ibid.: 70]

Také v konceptu Stephena Kalberga zaujímá princip *občanské odpovědnosti* jako jeden z pilířů moderního občanství ústřední místo. Jestliže Seligman rekonstruuje způsob přetavení specifického vnitřního prožívání a praktické interpretace náboženské víry u protestantů v „občanský“ odpovědné jednání v rámci daného společenství, Kalberg sleduje v tomto jednání systematicky – i když poněkud zkratkovitě a neproblematicky – proces formování a artikulace základních principů moderní občanské společnosti. To jsou podle něj, vedle zmíněné *občanské odpovědnosti*, také *sociální důvěra*, *rovnostářství* a *vnějškově orientovaný* (world-oriented) *individualismus*. Tyto vzájemně provázané principy nebyly jako takové formulovány v samotné protestantské dogmatice. Konstituovaly se postupně s rozšiřováním určitých praktik sociálního jednání mimo jejich původní rámec, s adaptací a reinterpretací těchto praktik v kontextu otevírající se moderní společnosti.¹³

Kalberg výslovněji než Seligman navazuje na Maxe Webera a zdůrazňuje propojenost výsadního postavení práce jako povolání na jedné straně a osobní odpovědnosti za zdokonalování vlastního společenství na straně druhé. Díky tomuto propojení potom „právě *intenzifikace* práce a její *pozdvížení* na úroveň vrcholné důležitosti v životě věřících měly za efekt zdůraznění jejich závazků vůči společenství“ [Kalberg 1993: 99]. Zřízení vlastního podniku – většinou menšího a lokálního – bylo podle Kalberga automaticky chápáno i jako služba vlastní komunitě. „Takto se práce v povolání intenzifikovala, ale také orientovala na úkol, který byl daleko širší než ten, který se vztahoval k egocentrickému individu: vytváření *společenství* věřících a nakonec království Božího na zemi.“ [ibid.]

Vazba formování *sociální důvěry* na ekonomickou zkušenost protestantských společenství Nové Anglie je v Kalbergově výkladu ještě zřetelnější. Právě proto, že člověk osvědčoval svou vyvolenost ke spáse především v ekonomické aktivitě, byly v tomto prostředí ekonomické vztahy nadány silným morálním nábojem. Poctivost a spolehlivost se takto staly atributem hospodářských vztahů ze samotné jejich povahy – člověk nemůže osvědčit vlastní vyvolenost ke spáse podvodem. Individualistická ekonomika zároveň vyvázala tyto vztahy z úzkých rodových a klanových rámců. To znamená, že poctivost a spolehlivost byly samozřejmě očekávány ve styku mezi všemi členy širšího společenství, kteří sdíleli jednotné interpretační schéma svého jednání, tzn. byli spjati především oněmi ideologickými vazbami sdílených hodnot a přesvědčení. „Důvěra už přestala být výlučným atributem *osobních* vztahů a ustavila se jako *nezávislý a závazný princip*.“ [ibid.: 101] Byl to právě tento ideál důvěry mezi neznámými, uvalený na ekonomické vztahy protestantským asketismem, který byl postupně „přenesen, i když v různé míře, ovlivněné

¹³⁾ Kalberg tak mj. vystihuje jeden podstatný obecný rys tvorby a užití idejí, který má běžné vědomí – navyklé představovat si formování institucionalizovaných způsobů jednání jako jednosměrný proces aplikace či realizace idejí – tendenci ignorovat. Sociologická tradice, na kterou zde může navázat, přitom není chudá. Jedna její významná linie je vymezena díly Marxe na jedné straně a Bergera s Luckmannem na straně druhé. Nietzsche může a nemusí stát v této linii. Nicméně to byl on, kdo poukázal na to, že ideje, podle nichž chceme chápat a legitimizovat vlastní jednání a instituce, často vděčí za zdání vlastní originality nikoli jen reinterpetaci, nýbrž přímo dezinterpretaci původní zkušenosti. A čím vznešenější ideje, tím více si můžeme být jisti, že na jejich počátku stál interpretační omyl.

konkrétními historickými konstelacemi a regionálními rozdíly, do politické sféry a dal vzniknout silnému ideálu důvěryhodnosti, dobré vůle a fair play ve veřejném životě.“ [ibid.: 102]¹⁴

Při výkladu formování principu *egalitarismu* je protestantismus postaven do protikladu ke katolicismu: akcentuje tedy spíše rovnost před autoritou – Bohem a zákonem (ve smyslu bezprostředního vztahu k nim) – než rovnost materiální. Rovnostářství se projevuje zejména ve formě antiautoritářství protestantů, které není ustaveno jen uvnitř nehierarchicky uspořádané církevní kongregace, ale vztahuje se i na světské úřady a nositele moci. S odvoláním na Webera Kalberg říká: „Za prvé, zbožný asketický protestant byl výslovně nadán schopností posuzovat jednání držitelů moci s odvoláním na Boží příkázání; a za druhé, byl povinován, v případě, že držitel moci nenaplníval svou odpovědnost podle Božího zákona, vystoupit proti nespravedlivé světské autoritě.“ [ibid.: 103] Princip egalitářství zde tedy především koresponduje s předpokladem apriorní rovnosti sociálních aktérů v ohledu jejich morálně kognitivní kompetence.

V Tocquevillově duchu staví nakonec Kalberg protestantský *individualismus* do kontrastu s individualismem, který se orientuje na dosahování soukromých cílů a emocionálně se realizuje osaměle, popř. v uzavřených sociálních jednotkách jako je rodina nebo okruh blízkých přátel. Protestantický individualismus je podle něj naopak úzce vázán na principy osobní odpovědnosti vůči společenství a rovné kompetence ve věcech veřejného zájmu. Je to individualismus, který je orientován na zvládání úkolů, jež vyplývají z těchto principů, tj. na zvládání a zdokonalování světa i vlastního života. Důležité je, že člověk je při zvládání těchto úkolů odkázán především na své vnitřní zdroje. „Třebaže ‚správné‘ a ‚špatné‘ začalo být chápáno v přísně morálním smyslu, věřícímu se nedostávalo žádného vodítka v podobě sakrálních předpisů nebo jiných rituálů, a ani duchovní nebyli nadáni mocí zprostředkovat cestu ke spáse. (...) Tento asketický individualismus nejprve ‚vytrhl‘ věřícího z běžného a nahodilého toku každodenního života a potom, skrze orientaci na čistě náboženské cíle, zavedl světsky orientované etické jednání (*world-oriented ethical action*).“ [ibid.: 104-105]

Přes zkratovitost svého výkladu, která vystavuje rekapitulované schéma snadnější kritice, Kalberg nenavozuje představu jednoduchého a bezprostředního přenesení principů, konstituovaných skrze interpretaci protestantské asketické zkušenosti, mimo tento původní zkušenostní prostor. Ani nepovažuje kulturní základ kultivovaný protestantskou zkušeností do zmíněné podoby za jedinou oporu, na níž se konstituovala moderní občanská společnost. Stejně tak to platí i o Seligmanově modelu, i když v poněkud posunutém smyslu.

Pokud jde o Kalberga, ten především rozlišuje *předmoderní občanství*, které váže na koncept formálně přiznaných občanských a politických práv, jejichž univerzálnost stojí v protikladu k partikularismu rodových, klanových, etnických, nebo náboženských vazeb; a *občanství moderní*, jež má kulturně psychologický základ a vyznačuje se především orientací jednání na výše uvedené principy. Přes poněkud zavádějící terminologii je zřejmé, že u Kalberga jde spíše o analytické vyčlenění dvou dimenzí (moderního) občanství, než o časovou posloupnost následných historických fenoménů. V jeho textu je přítomný předpoklad, že i když vymezíme občana jako nositele určitých práv, nemůžeme

¹⁴) Kalberg se tady odvolává na známé práce Scymoura Martina Lipseta [Lipset 1963] a Roberta Bellaha [Bellah et al. 1985]

zůstat u čistě formální kategorie. Takto označený typ sociálního aktéra disponuje také odpovídajícími interpretačními vzorci, které jsou uplatňovány jak na jeho sebechápání, tak na sociální jednání a instituce samotné. Kalberg vychází z toho, že formální regulační rámec univerzálních práv sám o sobě neposkytuje záruku překonání tradičních partikularismů – tzn. záruku bezpečné institucionalizace politických a občanských práv v ustálených a praktikovaných vzorcích sociálního jednání, vztahů, interpretací, atd. Kulturně a psychologicky zakotvené vymezení moderního občanství ve čtyřech uvedených principech tedy slouží jako sociálně definovaná náplň a stabilizátor formálně vymezených institucí práv. V moderním konceptu občanství jsou podle Kalberga dominantní nikoli práva jako nároky nebo ochrana individua, nýbrž závazky a povinnosti občanů.

Také Seligman upozorňuje, že moderní občanství – založené na idejích (svobodné) individuality a rozumu – není jednorozměrné, nýbrž se utvářelo jako syntéza protestantského asketismu a doktrín přirozeného práva. Principy individuální autonomie a odpovědnosti, rovné kompetence ve veřejných záležitostech, jakož i univerzalizmus a rozmělnění rodových či etnických solidarit – to byla půda, na níž se protestantství mohlo prolnout s duchem přirozeného práva. Právě souběžné přijetí univerzálního rámce respektu k právům druhých, ale zároveň i uznání relativní autonomie světských zákonů a politických institucí umožnily protestantským společnostem Nové Anglie vyhnout se alternativám puritánského sektářství nebo revolučního kalvinismu, které známe jako evropské formy vyústění protestantské reformace.¹⁵ Syntézou zákona Boží milosti a přirozených zákonů společných všem mohla být překonána původní fragmentárnost komunálního života v prvních desetiletích osídlování. Postupné zvnitřňování puritánských norem vytvořilo základ k tomu, že milost se stala záležitostí individuálního svědomí a čím dál méně mohla sloužit jako základ pro sociální exkluzi. Na druhé straně tak příslib milosti mohl lépe rozšířit svou působnost coby motivační zdroj jednání z kontextu církve do kontextu světského života. Zde mohlo dojít k příznivé syntéze zájmů a hodnot, partikularismu a univerzalizmu, egoismu a altruismu, soukromého a veřejného, individuální a sociální existence – syntéze, kterou v právě načrtnutých kontextech rozpoznáváme jako podmínku konstituování životné občanské společnosti.

Hlavní přínos Seligmanova a Kalbergova konceptu spočívá nicméně v tom, že poukazuje na poněkud výlučný náboženský zdroj aktivního a dobrovolného občanství. Přijmeme-li tento model, můžeme se vydat po dvou liniích další analýzy. Historické zkoumání se zaměří – třeba podle tardovského vzorce sociální nápodoby – na způsoby, skrze které se protestantský kulturní impuls rozšiřoval a adaptoval mimo původní náboženské kongregace, na kulturní, politické, ekonomické a sociální okolnosti, které v různých konstelacích buď hrály v jeho prospěch a nebo jejichž odpor musel tento impuls překonávat. Po Weberově vzoru by taková analýza neměla vynechat ani otázky rutinizace občanských praktik a jejich důsledků pro povahu občanské společnosti.¹⁶ Role náboženství a církvi při reprodukci či revitalizaci občanského dobrovolnictví potom představuje jinou badatelskou možnost. V americkém kontextu se touto cestou vydali z prominent-

¹⁵⁾ Ani zde se nebudeme zabývat do detailů různými způsoby a podobami, kterými se mísila protestantská etika a zvláštní duch Nového světa, o kterém tak podrobně referuje Tocqueville. Právě on poukazuje jak na zdroje respektu k individuálním právům v rodící se americké demokracii, tak na omezený dosah politických autorit a zákonné regulace, jež Američanům umožňovaly respektovat jejich relativní autonomii [Tocqueville 1992].

¹⁶⁾ My se k těmto otázkám dostaneme v následující části.

ních autorů např. Robert Wuthnow [1996] a Robert Bellah [1985 a 1991], přičemž zejména první z nich akcentuje i historické souvislosti proměn postavení církvi a náboženství v multikulturní společnosti, jakož i odpovídajících vnitřních proměn v charakteru církevních a náboženských společenství samotných. My se však na omezeném prostoru časopisecké stati musíme vzdát těchto lákavých možností a držet se našeho tématu ve vytyčených hranicích.

Sekulární verze: buržoazie a moderní veřejnost

Zatímco weberovský koncept umísťuje historický pramen či alespoň prototypický model moderní občanské společnosti do menších společenství koloniálních protestantských osad Nové Anglie, evropské varianty počítají s moderním občanstvím spíše jako s fenoménem, jenž má svůj původ v sekulární městské zkušenosti. Nositeli nového étosu zde nejsou asketičtí protestanti žijící v menších přehledných komunitách Severní Ameriky, nýbrž především představitelé vzdělané buržoazie velkých evropských měst 18. století. Jejich historická role je ovšem v některých základních rysech obdobná. Prosazují nové vzorce občanských postojů a veřejného jednání ještě v rámci institucionálního uspořádání starého režimu a v opozici vůči tomuto prostředí. A je to právě osvojený étos univerzální lidskosti a rozumové kompetence, co dodává revolucionizujícím sociálním praktikám duchovní impuls a legitimizující podloží.

Zároveň však pozorujeme při srovnání obou modelů posun v akcentu od komunity ke komunikaci. Tento posun vystihuje dvě podstatné charakteristiky vznikající moderní veřejnosti, které zdánlivě stojí proti sobě. Obě ji nicméně odlišují od výše pojednávaných protestantských komunit. První z nich je *principiální* otevřenost tohoto druhu společenství. Moderní veřejnost je v principu univerzalistická, tzn. že její aktéři a reprezentanti navzájem ignorují – podle některých historiků programově – askriptivně dané charakteristiky druhých jako je rodový či stavovský původ, nebo právě náboženská příslušnost. Občanem coby reprezentantem veřejnosti je každý, kdo je *ochoten a schop* se podílet na diskursivním hledání shody nebo alespoň argumentativním projednávání záležitostí veřejného zájmu. V každém případě skutečnost, že jako hlavní autorita je zde prezentován racionální argument, tvoří důležitou komponentu étosu moderní veřejnosti.¹⁷

Na druhé straně je dáno diskursivní povahou moderní veřejnosti, že se tato veřejnost *empiricky* ustavovala na platformě národních jazyků – jazyk je totiž jejím základním konstitučním prvkem. Moderní veřejnost byla nesena univerzalistickým étosem, její životnost a každodenní reprodukce však byla zajišťována společně sdílenou řečí. Skuteč-

¹⁷⁾ Proklamovanému principu otevřenosti odpovídá také zájem o institucionální prostory, ve kterých měla tato veřejnost krystalizovat. Takovou typickou institucí veřejného prostoru byly kavárny a na ně napojené – tj. v nich distribuované, čtené, diskutované i psané – žurnály či noviny, které umožňovaly překračovat časoprostorovou omezenost diskuse tváří v tvář. Do jisté míry platí za takovou instituci také soukromé salony, kde se ke vstupu často nepožadovalo přímé pozvání, nicméně se očekávala určitá vybranost v chování, oblečení a formálních konverzačních dovednostech [viz Giesen 1998: 223-225]. Německé takzvané stolní společnosti (*Tischgesellschaften*) se potýkaly s principem otevřenosti obtížněji. Neměly být sice obdobou zednářských lóží, přístup do nich však byl ještě více ztížen než v případě salonů – mj. také z konspirativních důvodů, jež odrážely politickou atmosféru Německa druhé poloviny 18. a první poloviny 19. století. Ta byla méně liberální než třeba ve Francii nebo v Anglii. Nicméně i zde měly být stavovské rozdíly programově ignorovány – alespoň do určité míry [viz Habermas 1991: 34-35].

nost, že se model moderní veřejnosti prakticky utvářel jako veřejnosti národní, byla jistě podporována tím, že např. v Německu nebo v Itálii (ale nakonec i v Čechách) šla národní emancipace či národní sebeuvědomění ruku v ruce s emancipací či sebeuvědoměním občanským. Přijmeme-li Hegelův filozofický postoj – inspirovaný zkušeností francouzskou a projektovaný do aspirací německých – jako svého druhu kvintesenci tehdejšího občanského ducha, byly to národní státy, které měly ztělesňovat, realizovat a zaštiťovat moderní univerzalismus (dějin, rozumu atd.).

Je-li pro nás v tomto ohledu Hegelův příklad příliš kontroverzní, můžeme se obrátit k historickému argumentu Richarda Sennetta [Sennett 1974: 47-52]. I on považuje ranou moderní veřejnost za ryze velkoměstský fenomén. Při srovnání mohutných urbanizačních procesů 18. a 19. století v New Yorku či Bostonu na jedné straně a Paříže nebo Londýna na straně druhé pak dochází k příznačnému závěru. Právě *jednota jazyka a základní kultury* stále početnějšího obyvatelstva evropských velkoměst vytvořila příznivější bázi pro diskursivně se konstituující veřejnost s *univerzalizujícím étosem* než tomu bylo v Americe. Tam byla ve velkých městech jazyková, národní a kulturní roztržitost imigračních proudů příliš silná. V takovém sociálním prostoru se mohla kultivovat snad pragmatická tolerance vůči odlišným druhým (pokud bychom zapomněli na předkolumbovské obyvatelé Ameriky nebo africké otroky), ale hůře duch otevřenosti a důvěry v možnost vzájemného porozumění. Sennett dokládá, že newyorská veřejná kultura byla kulturou stereotypů: charakter, zvyky, způsoby jednání a ovšem i *názory* druhých byly odvoditelné podle jejich vnějších znaků: fyziognomie, oblečení, místa bydliště a nakonec i jazyka, kterým mluvili. Nejen nebylo snadné, ale ani nutné komunikovat s příslušníky jiných etnických a národních skupin za rámec nutný pro udržení vlastní bezpečnosti a materiální reprodukce. Skutečnost, že na rozdíl od americké imigrace přicházeli do evropských velkoměst v daleko větší míře mladí lidé a navíc samostatně, tento rozdíl ještě znásobovala. „V amerických městech byli cizinci interpretováni skrze etnické stereotypy, ignorováni jako příliš nevhodní nebo nebezpeční abychom se s nimi seznámili, pro negativní konotace, jež tyto stereotypy obsahovaly. U Defoa nebo Marivauxe nenajdeme žádné stereotypizování; jim známé město cizinců nešlo rozčlenit podle etnických, ekonomických, nebo rasových typů (vyjma londýnské Iry).“ [ibid.: 52]

Přes negativní výjimku, kterou Sennett uděluje snadno identifikovatelným „irským hordám“, může být pro historiky jeho pohled na konstituci evropské moderní veřejnosti stejně, ne-li více idealizovaný jako Habermasův. Nám však tady jde spíše o analytickou hodnotu jejich výkladových modelů. Přes rozdílné akcenty oba demonstrují, že pokud má být moderní veřejnost – jako (občanské) společenství navzájem neznámých lidí bez zvláštní askriptivní identity – konstituována diskursivně a nikoli na základě hluboce internalizovaných praktických interpretací náboženských nebo jiných dogmat, odráží se to podstatně v samotném jejím charakteru.

Sennett zdůrazňuje neosobnost takto formované veřejnosti – a připisuje této neosobnosti pozitivní hodnotu. Neosobnost na jedné straně klade hranice vzájemnému souznění, soucitu, niternému pochopení druhého. Na druhé straně šetří emocionální energii aktérů, která může být na jiné rovině – potěšení z komunikace, z vlastní expresivity – rozptýlena mezi daleko širší okruh náhodných neznámých. Diskursivní produktivita veřejnosti je tedy dána mimo jiné menší mírou emocionálního rizika, se kterým lidé vstupují do vzájemných vztahů, a tomu odpovídajícími nižšími nároky na vzájemnou důvěru. Nebo naopak: elementární vzájemná důvěra mezi neznámými – jako podmínka vstupu do

vzájemné interakce – je umožněna právě nízkými riziky, které sebou neosobní vztahy nesou.

Habermas v této souvislosti vyzdvihuje kvalifikační kritérium, které má takto chápaná veřejnost v sobě zabudováno jako podmínku vlastní existence: jistou míru všeobecného *vzdělání*. Máme-li mluvit s neznámými o záležitostech veřejného zájmu v morálním a univerzalizujícím diskursivním kontextu, nemůžeme se spolehnout na omezené osobní nebo lokální zkušenosti. V prostředí literární a později politické veřejnosti navíc vzdělání dodávalo sebedůvěru, jíž bylo ke vstupu do komunikace s neznámými třeba. Zřetelněji než u Sennetta se zde ale také ukazuje formální charakter univerzální přístupnosti veřejné sféry jako jádra a zdroje moderní občanské společnosti. Aktuálně se tato sféra konstitovala jako poměrně exkluzivní prostor. To platí ještě více, přidáme-li k předchozímu i další kvalifikační kritérium diskursivně definované občanskosti: *majetek*, tedy určitou míru materiálního zabezpečení. Jednoduše řečeno, aby byl člověk s to zabývat se záležitostmi veřejného zájmu, jež se ho navíc bezprostředně netýkají, a to s nárokem na univerzalizující perspektivu, neměl by být zatížen základní životní nejistotou.¹⁸

Vlastně vše, co bylo dosud ve zkratce řečeno o uvedených koncepcích formování moderní veřejnosti, poukazuje na další sociologicky významný rozdíl vůči předchozímu typu občanství. Zatímco občanský duch menších protestantských společenství byl založen na vzájemném prolínání soukromého, pracovního a občanského života – jako socializačního a reprodukčního prostoru sjednoceného na náboženském základě a jeho praktických interpretacích – možnost konstituce moderní veřejnosti je naopak dána *diferenciací*, tedy rozčleněním jednotlivých životních sfér. Veřejná sféra se chápe a reprezentuje jako sféra nové sociální kategorie: *volného času*. Je svým určením, vnitřní organizací, povahou, charakterem svých aktérů a vztahů mezi nimi oddělena od prostoru rodinného života, světa práce a nakonec i politiky. Tyto jednotlivé sféry poskytují veřejnosti každá jisté zázemí, spíše než o jejich prolínání však v tomto případě můžeme mluvit o jejich integraci jako vzájemně odlišených segmentů zkušenosti.

Nový typ buržoazní nukleární rodiny představuje v tomto modelu klíčový socializační zdroj moderního občanství. Její vnitřní organizace se liší od tradiční velké, vícegenerační rodiny, ve které jsou vztahy mezi členy do značné míry determinovány imperativy dělby práce. Oddělení moderního podniku či úřadu od soukromého světa rodiny z ní učinilo hájený prostor svého druhu. Buržoazní rodina byla především chráněna před existenčními tlaky vycházejícími z nutnosti materiální reprodukce. To na jedné straně zajistilo muži jakožto živiteli nový stupeň dominantního postavení uvnitř rodiny (a byl to také většinou jen on, kdo měl aktuální přístup do veřejné sféry), na druhé straně to umožnilo takovou výchovu dětí uvnitř rodiny, která je vybavila postojovými a intelektuálními dispozicemi pro osvojení perspektivy humanistického univerzalizismu.

¹⁸⁾ Výše zmíněný Peter Saunders také zdůrazňuje, i když v poněkud posunutém historickém kontextu, význam pocitu životní jistoty a bezpečí – a z toho pramenícího sebevědomí a sebeucty – pro kultivaci zájmu o veřejné záležitosti (i když spíše lokální), vzájemné důvěry a jiných občanských ctností. Uvádí příklad empirických výzkumů, které ukázaly, že vlastníci rodinných domů jsou téměř dvakrát tolik náchylní vstupovat do neformálních kooperativních vztahů než nájemní obyvatelé komunálních bytů [viz Saunders 1993: 85-86]. Tady jistě mohou hrát roli i jiné sociálně psychologické nebo sociálně ekonomické faktory – Saundersův postřeh by nicméně mohl být inspirativní např. pro důkladnější analýzu možnosti a bariér fúze sídlištní a občanské kultury také v české společnosti.

Svět práce má být odlišen od veřejné sféry především svým étosem či principem, který vede lidské jednání. Práce zajišťuje uspokojení materiálních potřeb – řečeno s Marcusem či Arendtovou, patří do sféry nutnosti. Zároveň je moderní svět práce prostorem, ve kterém aktéři sledují své individuální cíle. Naproti tomu veřejnost se *chápala a prezentovala* jako sféra realizace univerzální lidskosti, bez přímé vazby na sledování partikulárních zájmů. Zároveň však byla veřejnost místem, ve které mělo jít především o krystalizaci názorů, nikoli o formování platform přímého politického vlivu. Stavovské „vertikální vyvažování“ politické moci mělo být vystřídáno novým principem „horizontální diferenciací“ mezi sférami politického rozhodování a autonomního veřejného prostoru. Když Habermas později mluví o refeudalizaci společnosti, má na mysli mimo jiné právě postupné opuštění principu relativní vzájemné autonomie sfér veřejnosti a politického rozhodování: z jedné strany je tato refeudalizace nesena pronikáním pseudoveřejných institucí typu chartistického hnutí nebo odborů do politiky, z druhé pak stále silnější státní regulací oblastí, jež měly mít původně status soukromého prostoru (rodina, práce, vzdělání, kultura, sociální zabezpečení atd.) [viz Habermas 1991: 142 an.].

Étos univerzálně humanistického občanství, reprezentovaný raně buržoazní veřejností, se tak historicky zformoval jako ideologie nově nastupující buržoazie hned ve dvojím smyslu. Za prvé jako sebeklam principiální otevřenosti veřejného prostoru, přístupného aktuálně jen na základě splnění specifických kvalifikačních kritérií. Za druhé jako diskursivní hra¹⁹ na realizaci univerzálního lidství, jež byla ovšem možná jen při zajištění praktické autonomie jak ekonomické, tak politické sféry. Jak tvrdí marxisté – a Habermas je s nimi v tomto zajedno – jediný skutečný politický zájem raně buržoazní veřejnosti byl udržet či rozšiřovat s pomocí univerzalistické rétoriky občanských práv a bezpečně ohraničené hry na občanskou angažovanost soukromý charakter vlastnictví výrobních prostředků a pracovních vztahů. To byl totiž prostor, kde vrstvy, jež především reprezentovaly raně moderní veřejnost, realizovaly svou sociálně ekonomickou dominanci.

Instrumentalizace občanského étosu – *exkurs*

Současná diskuse o občanském či veřejném jednání navazuje do značné míry právě na téma diferenciací a vzájemného vztahu mezi životními sférami rodiny, práce, občanské společnosti a politiky. U obhájců ideje občanské společnosti se přitom zřetelně rysují dvě souběžné avšak jakoby protichůdné legitimizační strategie: představují občanskou společnost jako institucionální *systém* se specifickým a nezastupitelným funkčním určením a zároveň přisuzují občanskému *jednání* či veřejné angažovanosti výjimečný etický status. Tato podvojnost souvisí s tendencí, na kterou poukazují v začátku zmínění Saunders a Youngová. Některé institucionální organizační formy občanské společnosti se v diskursu občanské společnosti jakoby oddělily od aktérů, kteří mají jako občané jednat. Jinými slovy, jde tady o rozdíl mezi typem aktéra, jehož role je vymezena funkčním určením určité organizace (ať už je vůči ní v pozici člena, zaměstnance, klienta, voleného reprezentanta ap.) a sociálním aktérem jako tím, kdo utváří a (re)prezentuje určitou kolektivní iniciativu nebo životní způsob, někdy třeba i bez výslovné koordinace s druhými. Tento rozdíl se nezdá být v současné literatuře dostatečně reflektován – koneckonců právě absence takové reflexe umožňuje onu podvojnou legitimizační strategii.

¹⁹⁾ Aspekt hravosti raně moderní veřejnosti výslovně zdůrazňuje Sennett [1974, kap. 14].

Ani zde se nebudu systematicky zabývat vějířem otázek, které z této diagnózy vyplývají. Připomněl jsem ji nyní kvůli etické linii legitimizace, a to v návaznosti na vyústění modelů představených v předchozí části. Oba naznačují, že sféra moderní občanské společnosti – vymezená specifickou kulturou, praktikami a institucionálním zakotvením – vznikla vlastně jako nezamýšlený důsledek historicko-kulturních procesů a projektů, jejichž výslovné účely byly roztržité a mířily jinam. Nebo vznikla přímo jako produkt sebeklamu a ideologie podložené vedlejším či skrytým zájmem. Toto konstatování lze ovšem považovat za diskvalifikaci ideje občanské společnosti pouze tehdy, věříme-li, že původ věcí, o které nám jde, musí být vždycky vznešený.²⁰ To ale zřejmě není nutný předpoklad. Důležité je, že občanská kultura nakonec vykrytalizovala jako svébytný a pro jistý typ moderního člověka přitažlivý fenomén – třebaže historická kultivace tohoto fenoménu nemusela probíhat podle plánu.²¹ Představa občanskosti – ve smyslu anglického *civility*, na rozdíl od formálního *citizenship* – může sloužit jako normativní vztahový bod pro sebechápání aktérů a interpretaci jejich jednání i bez přehnaných historických konstrukcí, jež by chtěly mermomocí odvozovat jeho legitimitu z čistoty jeho původu.

Někteří současní autoři – především ti, kteří (podobně jako Habermas) rozvíjejí tradici kritické teorie – navazují na tezi, že občanský duch univerzálního lidství se utvořil jako součást třídního vědomí moderní buržoazie, v perspektivě sociálního konstruktivismu. Například u Pierra Bourdieu nebo Klause Edera toto hledisko představuje étos občanství především jako kulturní nástroj vytváření určitého sociálního nebo třídního sebevědomí. Étos tady není prezentován jako vedlejší produkt souběhu ekonomického a politického třídního zájmu, nýbrž jako samotný zdroj partikulární identity.

To koneckonců odpovídá v jistém smyslu i pohledu Seligmana a Kalberga, ale především historickým diagnózám Habermase, Sennetta, nebo Giesena [Giesen 1998]. Sebe-prezentace raně moderní (vzdělané) buržoazie coby historické nositelky étosu univerzálního lidství a emancipace člověka jí mělo mimo jiné napomoci zajistit výjimečný sociálně kulturní status mezi starými společenskými vrstvami – především v době, kdy její ekonomická a zejména politická dominance nebyla ještě pevně zajištěna.²² Z pohledu

²⁰) K intelektuální dokonalosti přivádějí tuto víru nacionalistické historiografie v podobě rekonstrukcí historického zrození toho kterého národa. Protipól takových historiografií nachází Michel Foucault právě u Nietzscheho, kterého jsem v této souvislosti zmínil již dříve [viz Foucault 1994].

²¹) Zároveň je třeba držet na paměti, že zdroje občanské kultury jsou často mnohočetné a liší se podle specifických historických okolností. Již jsem připomněl vklad národně emancipačních snah, jež šly i v našem prostoru ruku v ruce s aspiracemi emancipace občanské. To mj. umožnilo vtáhnout do kultivačního procesu i jiné vrstvy než pouze vzdělanou velkoměstskou buržoazii. Právě tato historická konstelace tak našla praktický výraz např. v relativně bohatém spolkovém životě, který byl svou provinčností dosti vzdálen duchu kavárenské či salonní veřejnosti evropských velkoměst 18. století. Přes svou provinčnost nicméně spolkový život přispěl k ustálení vzorců sociálního jednání a komunálních vztahů, které zůstaly s jistou setrvačností funkční i po odeznění původních politicko-kulturních impulsů. Do jaké míry a za jakých podmínek jsou nebo mohou být tyto vzorce využitelné k revitalizaci občanské společnosti dnes – vezmeme-li zároveň v úvahu destruktivní i konzervační úlohu Národní fronty v socialistickém mezidobí – je pro sociologa další otázkou, jež plyne z této historické reflexe.

²²) Na aristokratický prvek v této sebe prezentaci poukazuje Bourdieu ve svém popisu „nezištnosti coby vášně“ [Bourdieu 1998: 114-116]. Obecně je dnes téma tzv. *upward mobile groups* jako iniciačních či avantgardních činitelů v proměnách kulturních vzorců a životních stylů běžnou součástí sociologické reflexe. V jiném kontextu pak Martin Bútora poukázal na jistou sociální výluč-

kulturní teorie tříd se potom občanská rétorika a odpovídající praktické formy veřejné angažovanosti – jež mohou být do jisté míry proměnlivé v čase i prostoru, nicméně si stále podržují *sakrální* status občanskosti – postupně ustalují jako habituální konstitutivní součást určitého (třídního) životního stylu. Samy se stávají znakem jistého sociálně kulturního statusu a identity – a tedy i *prostředkem sociální stratifikace*. Životní styl je zrovna tak podmíněn třídě, jako je třídní příslušnost stvrzována životním stylem. Indikátorem a stavebním kamenem třídní pozice se stává postoj a názor. Ten ovšem nevyjadřuje zvláštní kolektivní (sociálně ekonomický či politický) zájem, ani jej nezastírá, nýbrž vyhovuje očekáváním spojeným se symbolickou hodnotou určitého sociálního a kulturního statusu [viz Bourdieu 1984, kap. 8].

Eder [1993] navazuje na Bourdieuv koncept a vysvětluje původ jistého druhu aktivismu a občanské angažovanosti – jenž nazývá maloburžoazním radikalismem – v ještě tristnějším sociálně psychologickém kontextu. Identifikuje onen maloburžoazní radikalismus jako motivační podloží nových sociálních hnutí (feminismu, ekologického hnutí, mírového hnutí ap.) a jeho sociální základ nachází v neurčitém postavení středních tříd, které se neztotožnily s plebejskými vrstvami a nepodařilo se jim dosáhnout statusu vyšších vrstev. Tato mannheimovská nezakotvenost se může projevit v různých postojoyých dispozicích a vzorcích sociálního jednání. Sebe prezentace skrze jazyk univerzálního humanismu, obecně lidských a menšinových práv, environmentálního uvědomění, negace násilí, starosti o sociálně znevýhodněné atd., jakož i skrze odpovídající formy nediskursivní veřejné angažovanosti, je jedním z těchto projevů a zároveň prostředků vytváření specifické identity.²³

Alain Touraine [1981] rovnou mluví o exhibicionistickém potenciálu nových sociálních hnutí. Pejorativní terminologie maloburžoazního radikalismu a exhibicionismu by však neměla zastírat podstatné sdělení, jež je v uvedených diagnózách obsaženo a o které nám tu jde: že totiž instrumentalizovaný étos občanství může disponovat i jistou produktivní silou pokud jde o tvarování praktického jednání sociálních aktérů. Zmíněné sociálně psychologické zdroje mohou být totiž zužitkovány různými způsoby, nejen k reprodukci občanského étosu. Téma revitalizované tradice *občanské* kultury překračuje sociálně psychologický formalismus a vkládá do hry i obsahovou stránku věci. Sociálním aktérům, o nichž pojednávají uvedení autoři, nejde o jakoukoliv kompenzační identitu. Produkce této identity je zároveň procesem utváření a tvarování veřejné sféry a občanské společnosti. Jedná se zrovna tak o konstrukci sociálního sebevědomí, jako o interpretační aktivitu, která neustále rámcově vymezuje hranice občanské angažovanosti a uvědomění jako svého druhu posvátného sociálního a kulturního prostoru. Máme-li tedy v této perspektivě navázat na reprezentanty kritického sociálního myšlení, nepůjde nám o diskre-

nost zdrojů občanské společnosti ve svém konceptu ostrůvků pozitivní deviance [Bútora et. al. 1990]. A nám zde jde právě o zdůraznění oné výlučnosti, nikoli o znaménko, jaké se nositelům daného étosu přikládá, ani o to, zda-li se jedná o sociální skupiny, které jsou nebo se cítí být na vzestupu.

²³⁾ Jako příklad empirických výzkumů v této oblasti – bohužel dosud nepublikovaných – můžeme uvést analýzu rétorických stereotypů politické korektnosti u německé nové střední třídy, jak ji v současnosti provádí Anja Weiss z berlínského Berghofova výzkumného centra pro konstruktivní řešení konfliktů. Při spolupráci s Klausem Ederem také ona vychází z Bourdieuova sociálně konstruktivistického stanoviska.

ditaci představy občanské společnosti, ale spíše o rehabilitaci nedogmaticky chápaného pojmu sociálních elit jako nositelů sociální a kulturní změny.

Koncepty Bourdieu, Edera a Touraina netematizují otázku občanského charakteru třeba náboženských nebo nacionálních hnutí – to je koneckonců zadání pro sociální aktéry samotné, nikoli pro sociologickou teorii. Vycházejí z jiného teoretického cíle. Identitní paradigma pro ně navozuje problém autenticity kolektivního jednání a veřejné angažovanosti. Zejména tady je u nich patrný vztah ke klasické tradici kritické teorie, která zahrnuje Marxe jako výraznou inspiraci. Všichni hledají cestu k pochopení autentických motivací kolektivního jednání zavedením kategorie zájmu do zorného pole svých analýz.

Zájem

Sociologická reflexe proměn moderní společnosti – a Habermas nebo Sennett jsou tady typickými příklady – často registruje rozklad sociálních (tj. socializačních) základů, které (re)produkovaly kulturní a psychologický zdroj moderního občanství. V paralelním případě trhu komentuje Max Weber výsledek tohoto historického procesu ve svém obraze „železné klece“ [Weber 1983: 354-360]. Podle něj se již spolehlivě institucionalizované organizační formy kapitalistické ekonomiky postupně osamostatnily od étosu historických protagonistů, kteří je pomáhali prosazovat a jsou s to existovat bez takového etického impulsu nebo mimo něj. Samy naopak získávají tvárnou sílu a přizpůsobují eticky vyprázdnělé ekonomické aktéry vlastním funkcionálním imperativům.

Připomenutím Bellovy teze jsem ovšem už výše naznačil, že toto nemusí být celý příběh. Zatímco Weberův výklad směřuje k závěru, že autonomní etická dimenze života byla potlačena k bezvýznamnosti (alespoň z ekonomického hlediska), stala se záležitostí intimního soukromí, nebo se redukovala na pouhou slušnost, jež reguluje povrchní vztahy v rámci institucí, Bell představuje ještě další možnost. Podle něj základní sebeinterpretace a životní aspirace sociálních aktérů zůstávají relevantní i v rámci sociálně ekonomického systému, ovšem také již jako relativně osamostatnělé. Proto se snadno dostávají s fungováním systému do konfliktu, popř. generují jeho dysfunkce. Systém se tak dostává do krize vlastní legitimacy [viz také Habermas 1973].

Nebudeme nyní srovnávat výkladovou sílu uvedených argumentů, ani jejich použitelnost pro popis historického procesu etablování občanských institucí. Uvedl jsem je proto, abych připomněl už výše naznačenou hypotézu, že s odpojením organizačních forem občanské angažovanosti (jakož i tržně kapitalistických praktik) od základní zkušenostní socializační půdy přesouvají příslušné instituce zdroj své legitimacy čím dál více k jinému druhu zdrojů: ke svému funkcionálnímu určení v rámci společenského systému jako celku.²⁴ Trh už tu není ani tak proto, že by odpovídal sebeinterpretacím moderního sociálně ekonomického aktéra a jeho představám o svobodě a spravedlnosti, popř. představám o způsobu, jakým lze osvědčit vlastní vyvolenost ke spáse. Trh je nyní prezentován jako ekonomicky výkonnější, funkčnější, flexibilnější atd. než jiné formy

²⁴) Silná tradice strukturního funkcionalismu a systémové teorie – reprezentovaná ve 20. století snad nejvýrazněji Talcottem Parsonsem a Niklasem Luhmannem – nebyla pouhým teoretickým vrtochem. Reflektovala právě onu proměnu povahy některých moderních institucionálních sfér, třebaže zejména Parsons – po vzoru Durkheimově – se snažil také rekonstruovat korespondenci mezi funkcionálním určením jednotlivých systémů a sebeinterpretacemi či socializační zkušeností sociálních aktérů. Právě v návaznosti na tuto snahu později Bell dospěl k závěru, že mezi těmito rovinami existuje v pozdně moderních společnostech jistá asymetrie.

ekonomických vztahů. A instituce občanské společnosti – neziskový sektor, korporativní instituce, orgány místní samosprávy – už jsou zde hlavně od toho, aby kompenzovaly destruktivní účinky trhu na vazby sociální solidarity a integrace, aby kompenzovaly neschopnost státu a nezájem trhu efektivně spravovat veřejné statky a pečovat o veřejné dobro, aby vytvořily funkčnější a flexibilnější protíváhu vůči těžkopádným a ideologizovaným rozhodovacím mechanismům státu a politických stran atd.

Jde jistě především o posuny v akcentu, nikoli o jednoznačnou a absolutní proměnu. Navíc jsem se už výše zmínil o jisté podvojnosti legitimizačního diskursu občanské společnosti. Důležité však je, že s posuny ve způsobech legitimizace institucí se v určitém smyslu proměňují i vnitřní motivace aktérů, kteří skrze ně jednají. Zůstáváme stále v lůně sociologické klasiky: řeč je o posunu od *hodnotově* motivovaného a legitimizovaného jednání k typu jednání, které je motivováno a legitimizováno svým zvláštním *účelem*. Stručně řečeno, lidé se podílejí na občanském životě nikoli hlavně proto, že by to bylo samo o sobě dobré – že by to znamenalo osvědčení o Boží vyvolenosti nebo účast na všeobecném emancipačním procesu – nýbrž především proto, že to jim nebo skupině, ke které patří, přinese nějaký užitek. Motivací je vidina určitého vnějšího žádoucího cíle nebo účelu, hnacím motorem jednání je *zájem* na jeho dosažení.

Někteří kritikové považují za slabinu většiny teoretických koncepcí, které berou zájem jako hlavní motivační faktor lidského jednání, že vesměs neproblematizují kategorii zájmu samotnou. Vytýkají teoriím racionální volby, teoriím sociální směny, popřípadě teoriím mobilizace kolektivních zájmů²⁵ jejich předpoklad, že aktéři vstupují do jednání s přesně definovanými účely a hodnotovými preferencemi pokud jde o cíle, jichž mohou dosáhnout. I když je tato výtku někdy oprávněná, nekritizuje vlastně ani tak teoretické opomenutí, jako spíš právě napojení kategorie zájmu na kategorii funkce. Jde o to, že sociálně etablované instituce s relativně úzce vymezenými funkcemi předdefinují cíle a účely pro aktéry, kteří skrze ně jednají. Není divu, že teorie racionální volby často nachází paradigmatický příklad kolektivního jednání v případě odborů, profesních uskupení, či zájmových svazů.

Patří k nim i klasická postava tohoto stylu teoretizování, Mancur Olson. Také on si však uvědomuje, že dosažené zisky z kolektivního jednání jsou nakonec často zastřené i pro samotné aktéry, kteří se na něm podílejí. Popřípadě jsou rozptýlené i mimo ty, kteří vnášejí do společného projektu nějaký vklad. Právě tato skutečnost činí zúčastněné citlivými k vlastním nákladům a – pokud jednají racionálně – působí na ně v jistém smyslu demotivačně. Kritérium minimálních osobních vkladů získává přednost před kritériem maximalizace společného zisku. Proto je podmínkou stability a nakonec i efektivity organizací, jejichž síla závisí na počtu členů, možnost a umění poskytovat těmto svým členům nějaké hmatatelné zvláštní požitky, které nemusí souviset s hlavním funkčním určením organizace, jež však členy povzbuzují k další účasti – tzv. *selective incentives* [Olson 1971: 51, 133-134 aj.].

Popsaný problém je znám pod označením *free-ride*.²⁶ Pod dojmem této převládající prezentace Olsonova argumentu se má za to, že jeho práce poukazuje především na dysfunkce organizovaných forem kolektivního jednání, že dokumentuje nemožnost udržet

²⁵) Typickým příkladem je tady teorie tříd. Pozoruhodný pokus rehabilitovat třídní hledisko při zkoumání kolektivního jednání najdeme u zmíněného Klause Edera [Eder 1993].

²⁶) Referují o něm např. [Znebežánek 1997: 95-96] nebo [Keller, Gál a Frič 1996: 52].

racionální charakter kolektivních projektů. Malá pozornost je věnovaná skutečnosti, že Olsonova kniha je zaměřená i pozitivně – na obranu kolektivního jednání, které se odehrává v malých skupinách. Možnosti racionálního jednání (zde tedy poměřování individuálních vkladů a zisků při volbě behaviorálních strategií), přehlednosti vztahů mezi členy skupiny, důvěry mezi členy atd. jsou zde poměřovány v polaritě „malé vs. velké skupiny“ – a vesměs ve prospěch prvních. Pouze v malých skupinách je podle Olsona možné spolehlivě se sjednotit *na základě společného zájmu* a koordinovat účinně kolektivní jednání s cílem dosažení vytčeného cíle.

Olsonův koncept poukazuje na instrumentalizaci velkých organizovaných hnutí – u něj zejména odborů – a na potíže s motivovaností aktérů, jež z toho plynou. Vytrácí-li se sjednocující étos – zde třeba třídní vědomí nebo profesní identita (stavovská čest) – a kolektivní jednání má být vedeno vidinou zisku a jeho budoucí distribuce, k identifikaci s organizací či hnutím zbývá jen kalkul. A ten má často, jak bylo řečeno, demotivující a pro dané hnutí nebo organizaci potenciálně rozkladné účinky. Proto někteří analytici mobilizace zdrojů kolektivního jednání přisuzují významnou roli schopnosti vůdčích osobností probudit v potenciálních aktérech nejen zájem o konečný zisk, ale i pocit jisté výlučnosti nebo svébytnosti jako kolektivity – ať už jde o národ, etnickou nebo náboženskou skupinu, ženy, homosexuály nebo profesní skupinu.

V perspektivě teorie racionální volby se potom identifikace s hnutím (organizací) – a z toho plynoucí uspokojení s příslušností k němu – zahrnuje do položky individuálních zisků. Toto je například výslovné stanovisko Alberta Hirschmana [viz Hirschman 1982: 86], jež rozvádí formálně psychologizující tendence daného teoretického paradigmatu. Pro něj je dokonce kolektivní veřejné jednání pro aktéry přitažlivé samo o sobě, zejména je-li vázáno na „zjevení“, že do té doby nehybnou společnost lze v nějakém ohledu změnit. „Náhlé uvědomění (nebo iluze), že mohu změnit společnost k lepšímu a že se navíc za tímto účelem mohu spojit s jinými stejně smýšlejícími lidmi, je za takových podmínek samo příjemné, vlastně opojné.“ [ibid.: 89] Psychologický zisk tady spočívá v pocitu aktéra, že se podílem na kolektivní změně prostředí sám proměňuje (k lepšímu). „Individuální zisk z kolektivního jednání není rozdílem mezi vytouženými výsledky a vloženým úsilím, nýbrž součtem těchto dvou veličin!“ [ibid.: 86]²⁷

Zájem na výsledcích jednání nicméně zůstává i pro Hirschmana základní motivační silou. Emocionální potřeby identifikace a seberealizace jen usnadňují jeho převedení na kolektivní rovinu. Kolektivní veřejné jednání je tady pouze jinou formou reakce – vedle individuálních strategií – na pocit nedostatku nebo nespokojenosti s daným stavem. Autoři jako McCarthy a Zald mají potom tendenci představovat občanské iniciativy (sociální hnutí) jako jistou formu artikulace a kanalizace nespokojenosti, která je jinak všudypřítomná [viz Znebežánek 1997: 130 an.]. Při mobilizaci tohoto zdroje jde o to ukázat či přesvědčit potenciální aktéry, že deprivace, kterou pocítují, je kolektivní a má svůj původ v podmínkách, jež lze změnit koordinovaným úsilím.²⁸

²⁷) O to větší je ale potom také frustrace z nezdaru společného projektu, která v Hirschmanově představě cyklu „soukromé-veřejné“ vrací aktéry k individualizovaným způsobům dosahování cílů.

²⁸) Na diskursivní strategii takové mobilizace poukázala např. tzv. teorie rámování (*framing*) [např. Gamson 1992]. Mocným kulturním nástrojem, do kterého lze zarámovat určitou zkušenost a dát jí tak sdílený (kolektivní) význam (a tím vytvořit pocit sounáležitosti), je zejména představa

Jon Elster: kalkulující kalvinisté a smíšené motivy

Viděli jsme už na příkladu moderní buržoazní veřejnosti, že rozdíl mezi eticky motivovaným jednáním a jednáním vedeným zájmy nemusí být tak jednoznačný. Univerzální hodnoty a partikulární zájem mohou účelně koexistovat a působit motivačně ve stejném směru, tj. podporovat stejné postoje a vzorce jednání. V případě konstituující se raně moderní buržoazie ovšem zůstává ona koexistence spíše latentní – ne-li potlačená, tedy alespoň rozptýlená ve vědomí samotných aktérů. Univerzalistický étos této buržoazie má blíže k totálnímu než partikulárnímu pojmu ideologie, jak je známe od Mannheima – jako jistý druh sebeklamu působí motivačně především na své vlastní nositele, i když má legitimizovat určitý druh praxe také vůči druhým.

Teorie racionální volby chce naopak vidět sociální aktéry jako vždy bdělé a orientované, pokud jde o cíle, jichž mohou určitým jednáním dosáhnout. Paradigma omylu, sebeklamu, dezinterpretace, nezamýšlených důsledků jednání zůstává vně této teoretické tradice. Počítá s aktéry, kteří jsou s to reflektovat nejen důsledky svých činů, ale také úsilí či náklady, které musí k dosažení určitého cíle vynaložit. Vyzdvihuje tak na povrch často latentní účelově racionální strukturu jednání, aby mohla pracovat s odpovídajícím ideálně typickým případem sociálního aktéra. Neznamená to však, že by se tento způsob interpretace stal jalovým, pokud jde o propojení instrumentálního a eticky založeného jednání. Koneckonců i příslib spásy se může stát předmětem individuálního zájmu a kalkulu.

Jon Elster [1989], jeden z nejvýraznějších dnešních reprezentantů sociální teorie racionální volby, vykládá eticky založené jednání kalvinistů právě v této perspektivě. Poukazuje přitom na paradox, ke kterému dospěje kalvinista uvažující podle účelové racionality, jež vychází z kalkulu nákladů vůči cílům, které mají být dosaženy: protestantská etika se nakonec ukazuje z hlediska účelové racionality jako demotivující. Účinná mohla být svého času jen díky absenci tohoto druhu racionality ve vědomí aktérů, tj. díky rozšíření toho způsobu myšlení, kterému Elster říká magické [ibid.: 195 an.].

Potíž spočívá podle Elstera v tom, že kalvinista chce skrze manipulaci znaků spásy – tj. dosahování světských cílů podle principů jednání rekapitulovaných Kalbergem – v sobě posílit víru ve vlastní vyvolenost. Tou si ale nikdy nemůže být za pozemského života zcela jist. A co je horší, nemůže si vyvolenost ani svým jednáním vysloužit. Může své předurčení pouze tušit na základě znaků, které mu podle dosahovaných cílů dávají vyšší či nižší míru naděje. V každém případě Bůh táhne v této hře jako první a věřící jeho rozhodnutí nezná a nemůže ho ani zpětně ovlivnit. Ať už tedy jde do kostela nebo ne, jeho osud toto malé rozhodnutí nezmění. Bez ohledu na něj je už stejně předurčen buď ke spáse, anebo k zatracení. Pouze půjde-li do kostela, přidá se k predestinaci ještě malá, ale přece jen námaha. Ať už tedy patří mezi vyvolené nebo ne, z hlediska kalkulu nákladů (námaha) vůči cílům (vyvolenost ke spáse) je cesta do kostela zbytečná.

Síla magického myšlení tak vychází z víry v Boží prozřetelnost. Předpokládá se, že vševědoucí Bůh vybírá své vyvolené v anticipaci jejich příštího chování. Vyhoví-li člověk své lenosti a pohodlí, nemá podle uvedeného racionálního kalkulu co ztratit. Volba už byla stejně vykonána. Zároveň by tím ale věřící před sebou i před druhými stvrdil vlastní zatracení, protože se obecně nepočítá s tím, že by Bůh při své volbě udělal chybu.

nespravedlnosti. Klaus Eder se domnívá, že lze „definovat sdílené zájmy jako kalkulaci, že dostáváme méně, než bychom měli“ [Eder 1993: 170].

Nezbývá tedy než doufat, že skrze manipulaci se symptomy lze vyhovět skryté příčině [viz Elster 1989: 195-197].

Uvedl jsem zde tento příklad rozkladu jednání podle modelu racionální volby nejen proto, že svým předmětem navazuje na předchozí výklad. Elster na tomto případě také rekonstruuje logiku, podle níž se jednání vycházející z *náboženského přesvědčení* usazuje jako jednání podle *sociální normy*.²⁹ V případě protestantských společenství je jednání znakem vyvolenosti nejen pro aktéra samotného, ale i pro druhé. Ať už rezignují na naději ve vlastní vyvolenost, nebo spoléhám na to, že se Bůh v mém případě výjimečně spletl – pokud nejednám *jako* vyvolený, vyčleňuji sám sebe ze společenství svatých. Takto se náboženské přesvědčení jako motivace jednání prolíná se sociální kontrolou nebo se do ní transformuje. A taková je nakonec i logika institucionalizace občanského jednání podle teorie racionální volby.

Důležité je, že jednání, které se řídí výhradně podle sociálně institucionalizovaných norem, postrádá v této teoretické perspektivě reflexi vlastního účelu – a tedy i racionalitu. Je vykonáváno pouze jako více či méně zvnitřněná sociální kontrola. Sociální norma je navíc pro Elstera odlišná kategorie než morální norma, na níž je založena představa povolání. Navazuje tady, i když spíše bezděčně, na Durkheimovo rozlišení kantovského imperativu, chápaného pouze jako povinnost a morálního pravidla, jehož přitažlivost či žádoucnost je odvozena z jeho obsahu, nikoli jen z hrozby nějaké sankce. Morální pravidlo je legitimizováno svým transcendentálním přesahem, podílem na realizaci obecněji definovaného dobra. Je podepřeno vědomím, že jednám-li určitým způsobem, jednám tak proto, že je to dobré, mravné, prostě žádoucí, nikoli jen proto, že musím. Naopak „sociální normy spočívají v nekonsekvencionalistických povinnostech a zákazech (jednat určitým způsobem), ze kterých mohou být odvozována povolení“ [Elster 1989: 101].

V duchu Durkheimova rozlišení mluví tedy Elster raději o kantiánství všedního dne (*everyday Kantianism*), nikoli o každodenním kalvinismu (*everyday Calvinism*), když analyzuje formálně etablované reakce občansky angažovaných na problémy, jejichž řešení vyžadují kooperativní jednání. V jiném teoretickém kontextu tak i on navozuje téma rutinizace občanství. Formální charakter kantiánství coby sociální *normy kooperace* vidíme zřetelně z její definice: tato norma „říká, že člověk by měl spolupracovat s druhými tehdy a pouze tehdy, když univerzální kooperace je pro kohokoliv lepší než univerzální zběhnutí“ [ibid.: 192]. „Univerzální“ tady neznamená ani tak kooperaci všech v empirickém smyslu, jako spíše nepochybnost imperativu kooperovat. Jinak řečeno, klíčovou úvahou sociálního aktéra není k čemu by vedla kooperace všech (jde o normu a ta je vždy nekonsekvencionalistická), nýbrž zda může v dané situaci normativně očekávat či požadovat kooperaci od kohokoli jiného. Člověk, jenž jedná podle této normy, hledá a vyvolává kooperaci s druhými vždy, když sezná, že si to určitá situace nebo problém vyžaduje – bez ohledu na *aktuální* chování druhých.

Aby byla tato norma efektivní pro mobilizaci kolektivního jednání, musí působit souběžně s další nekonsekvencionalistickou normou kooperace: *normou férovosti*. Ta jednotlivci napovídá, aby se podílel na společném projektu „tehdy a jen tehdy, když se na

²⁹) V samotném kontextu teorie racionální volby přitom ještě není důležité, zda přesvědčení a norma směřují sociální jednání současně a vzájemně se posilují, nebo zda sociální norma nahrazuje osobní přesvědčení jako motivující faktor. Jak už bylo řečeno, v teorii racionální volby jde spíše o logiku jednání, nikoli o historicko-psychologický popis.

něm aktuálně podílí každý z dané referenční skupiny, nebo alespoň její podstatná část“ [ibid.: 187]. Účast na kolektivním projektu je zde podmíněna tím, že počet ostatních zúčastněných překročí určitý práh. Zatímco pro kantiance je referenční skupinou, neboli zdrojem jejich občanské identity, abstraktní univerzum odpovědných participantů bez teritoriálních i časových hranic, pro ty, kteří se řídí normou férovosti, je to konkrétní kolektivita, do níž náleží v přítomnosti a která už dává najevo svůj zájem o nějaký obecný problém. Je zřejmé, alespoň podle logiky Elsterova vymezení, že aby mohla norma férovosti vůbec začít efektivně fungovat jako mobilizátor kolektivního jednání, musí být dostatečný počet lidí ochoten jednat podle normy kantianství.

Elster však konstruuje i další motivační typy, které vstupují do hry. Jsou tu samozřejmě racionální aktéři, tj. ti, kteří jsou orientováni na výsledek a poměřují dosažené nebo perspektivní zisky vynaloženými náklady. Tyto rozděluje na egoisty, jejichž dominantní strategií je nespolupráce, a utilitaristy, kteří spolupracují jen tehdy a potud, pokud jejich individuální příspěvek je vyvážen adekvátním přírůstkem na straně výsledků. Zatímco egoisté mají tendenci nespolupracovat za žádných okolností, utilitaristé nespolupracují, pokud je počet ostatních příliš nízký nebo příliš vysoký pro efektivitu společného projektu, tj. brání vyšším individuálním ziskům zúčastněných. Dále pak počítá Elsterův konstrukt s typem aktérů, kteří jsou motivováni čistě psychologicky: na jedné straně jsou elitisté, kteří spolupracují, jen pokud a dokud jsou dostatečně vidět, na druhé straně jsou „masoví účastníci“, kteří spolupracují, jen mohou-li se mezi ostatními spolehlivě schovat. Jednoduše řečeno, první jsou exhibicionisté a druzí konformisté.

S těmito typy motivací pak Elster počítá ve své modelové konstrukci formování sociálního hnutí. Jako první reagují na určitou výzvu kantianci, k nimž se posléze přidávají elitisté. Až je těchto dostatek na to, aby náklady na kooperativní účast nesly užitek, jenž je přesahuje, přidávají se utilitaristé, a to do té doby, do které každý vklad znamená ještě vyšší užitek. Možnost přílivu utilitaristů je dána také postupným odlivem elitistů. V určitém bodě se však začnou přidávat masoví aktivisté a po překročení určitého prahu i ti, kteří jednají podle normy férovosti, tj. nemohou zůstat stranou, když (téměř) všichni ostatní spolupracují. To už ale odcházejí utilitaristé, protože jednotlivá účast s rostoucím počtem ztrácí na celkové efektivitě v kalkulaci individuálních nákladů a zisků [Elster 1989: 202-206].

To je jistě příklad poněkud přitažený za vlasy. Ovšem třebaže je i z předcházejícího zkratkovitého a fragmentárního představení Elsterovy koncepce zřejmé, že zasluhuje v mnoha ohledech kritickou korekci, poukazuje v tomto bodě na okolnosti, které jiným teoretickým tradicím zůstávají více či méně skryty.³⁰ Existence a efektivita občanských kolektivních aktivit se tady ukazuje spíše jako produkt heterogenity sociálních typů aktérů a jejich motivací, nikoli jejich stejnorodosti. A různorodost je tu tematizována takřka jíc v horizontální rovině – neomezuje se pouze na rozdělení mezi vůdce a řadové participanty. Elsterova teorie racionální volby sice vyjímá aktéry z jejich historické, sociální a kulturní zakotvenosti a přisuzuje jim jako ideálním typům jistou jednorozměrnost. Ponechává mimo svůj obzor předpoklad, že jednotlivé typy aktérů a motivací jsou v různých typech společnosti různě sociálně rozloženy a že se mohou měnit také v průběhu samotného jednání. Nezajímá se ani o sociální či kulturní mechanismy, kterými jsou jed-

³⁰⁾ Snad s výjimkou některých koncepcí mobilizace zdrojů. Ty byly českému čtenáři nedávno přehledně představeny Znebejánkem [Znebejánek 1997].

notlivé motivační dispozice u sociálních aktérů převedeny ze stavu latence do stavu uvědomění. Přesto naznačuje dosud opomíjenou možnost zkoumat občanskou společnost a institucionalizované formy občanského jednání jako heterogenní sociální organismus, na rozdíl od unifikujících perspektiv jiného druhu, než je teorie racionální volby samotná.

Dispozice

Elsterův výkladový rámec navozuje mimo jiné opět také téma občanského elitismu. Rozlišuje přitom ty, kteří jsou elitisty čistě osobnostním založením (chtějí vynikat a vést v čemkoliv) a kantiánce, kteří představují jakousi uvědomělou avantgardu (participují na kolektivních aktivitách, pokud je to žádoucí a možné – jde jim o věc). Viděli jsme na příkladu kalkulujícího kalvinisty, že tento model nachází místo i pro posouzení motivací, jež jsou založeny na „obsahovém“ přesvědčení aktérů – tj. nikoli pouze na osvojených normách kooperace jako v případě kantiánství nebo férovosti. Podobně jako Eder, Hirschman nebo Olson, ani Elster však nepočítá s participačními faktory, které sice mohou motivace sociálních aktérů ovlivňovat, ale nejsou stejného druhu – jde o faktory, které mohou být označeny jako individuální dispozice.³¹ A je to právě tento druh zdrojů občanské participace, který navozuje téma občanských elit snad nejvýrazněji. Jednoduše řečeno, lidé nejsou jen různě morálně motivováni, mají různou míru zájmu, ale disponují také rozdílnými možnostmi a schopnostmi podílet se na veřejném či občanském životě.

Pokud bychom se například rozhodli aplikovat na zkoumání potenciálu občanské participace Bourdieuvu teorii kapitálů, vynořilo by se toto téma zřetelně. Bourdieu rozlišuje několik druhů kapitálů, jejichž nabývání je sociálně podmíněno a reprodukováno a které mohou být připsány individuálním aktérům. Jde o kapitál politický (moc vydávat rozhodnutí závazná pro druhé), ekonomický (peníze, majetek), sociální (konexe, známosti, sociální sítě),³² kulturní (vzdělání, intelektuální dovednosti) a případně symbolický (schopnost manipulovat se sociálně uznávanými symboly ve svůj prospěch). Bourdieu používá tuto klasifikaci – spolu s tezí, že jednotlivé druhy kapitálu mají tendenci se na sebe vázat, kombinovat a takto se vzájemně posilovat – k teoretické konstrukci a analýze problému sociální stratifikace. Různé kombinace a poměry druhů kapitálu pak rozčleňují společnost do vrstev nejen podle vnějších atributů sociálních aktérů, ale také podle typických životních stylů, jež se na ně váží. Životní styly se přitom nevyčerpávají v profesním zařazení, soukromé spotřebě nebo politické orientaci – zahrnují také možnosti, schopnosti i ochotu participovat na veřejném či občanském životě.

To se výslovněji ukazuje v případě participační teorie Sidneye Verby [Verba et al. 1995], jehož schéma není zas natolik vzdáleno Bourdieově klasifikaci, nakolik by se dalo předpokládat podle rozdílných intelektuálně politických pozic obou autorů. Verba

³¹) Podobně jako výše uvedené druhy zdrojů, převádím v této stati také právě diskutovaný druh na individuální rovinu. Netřeba ale pochybovat – a bude to patrné z následujícího výkladu – že i zde jsou osobnostní nebo individuální dispozice určeny sociálně, tj. jsou dány jedincovou sociální pozicí a zároveň tuto pozici ovlivňují.

³²) Robert Putnam [1993] přidává k těmto formám sociálního kapitálu ještě normy (reciprocity, kooperace) a důvěru jako dispozice sociálního prostředí, kterými různá společenství disponují do větší či menší míry. Analýza těchto kulturně sociálních kolektivních statků jistě také stojí za sociologovu pozornost. V této kapitole však zůstaneme u příkladu statků, které mohou být k dispozici jednotlivcům. Je nicméně vhodné dopředu připomenout, že realizace těchto individuálních statků závisí ve významné míře na povaze sociálního kapitálu v daném prostředí.

abstrahuje od nadindividuálně definovaných zdrojů, jako jsou sítě známých či mocenská pozice aktéra, a soustředí se spíše na „mobilnější“ individuální statky: *peníze, čas a občanské dovednosti*. Zakončíme náš přehled stručným představením těchto individuálně identifikovatelných dispozic. Znovu se přitom ukáže, že je zavádějící uvažovat sociologicky o občanských iniciativách v perspektivě homogenní společnosti, rozdělené pouze podle různých formálně mocenských pozic sociálních aktérů.

Zvláště v kontextu evropské diskuse se s *penězi* většinou nepočítá jako s individuálním zdrojem občanské angažovanosti. Finanční příspěvky soukromých osob podporující aktivity nebo organizace občanského sektoru za prvé nejsou tak běžné jako například v Severní Americe a za druhé jsou často chápány spíše jako kompenzace veřejné participace než jako jedna z jejích forem.³³ Tento rozdíl má jistě své obecně kulturní kořeny, které zde ale nebudeme sledovat, třebaže mohou částečně souviset i s výše navozenou otázkou historického etablování a proměn protestantské etiky a principu sociální důvěry. V každém případě důvěra v občanský sektor a jeho reprezentanty sehrává stěžejní roli při zužitkování tohoto zdroje občanské angažovanosti.

Peníze jako zdroj občanské participace snad nejvýrazněji poukazují na nerovnoměrné rozložení individuálních dispozic v populaci. To je možná jeden z důvodů, proč se zdráháme je jako takový zdroj vnímat. Na druhé straně diskuse o formálně organizačním zajištění občanského sektoru, načrtnutá v začátku této stati, s nimi takto výslovně počítá. Systém daňových úlev, jež mají podpořit rozvoj občanského sektoru, v ní představuje jedno ze základních témat. Zvýrazňuje se tím zároveň i diskutovaný proces diferenciací životních sfér, jež tímto dostává státem posvěcené zákonné zakotvení. Rozlišení mezi sférami státu, soukromé práce a veřejným sektorem se stává předmětem politické diskuse a nakonec záležitostí explicitní interpretace zákonodárců.

Další typ zdroje, *čas*, rovněž poukazuje na ono moderní rozčlenění životních sfér, v jehož rámci se dnes občanství projevuje. Čas zde totiž neznamená nic jiného než volný čas, jež může být využit k občansky angažovaným aktivitám, tj. mimo práci pro obživu, rodinu atd. V případě volného času nelze očekávat takovou nerovnoměrnost v jeho sociální distribuci jako v případě peněz. Přesto může být i čas důležitým intervenujícím faktorem ovlivňujícím míru občanské participace různých sociálních skupin. Verba tady využívá metody regresní analýzy, jež zkoumá míru vlivu sekundárních faktorů na rozložení volného času mezi různě vymezenými sociálními skupinami. Upozorňuje především na tři takové faktory: struktura rodiny, povaha zaměstnání a věk [Verba 1995: 291-302].

Struktura rodiny znamená především počet dětí a úplnost rodičovského páru. Obecně se očekává, že s růstem počtu dětí a při neúplnosti rodičovského páru se snižuje potenciál volného času zužitkovatelného k občanským aktivitám. To však je statistický předpoklad, jež nemusí vystihovat míru aktuální angažovanosti mezi různě disponovanými skupinami. Rodičovství může být naopak silnou pobídkou k veřejně projevovanému zájmu na specifických cílech, jež mohou být dosaženy skrze koordinované jednání s ostatními, tlak na úřady ap. – např. v oblasti životního prostředí, volného času dětí nebo vzdělání a výchovy. Další otázkou je, do jaké míry pocit odpovědnosti za vlastní děti

³³) Je tedy například otázka, do jaké míry lidé, kteří jsou osloveni žádostí o příspěvek na nějakou iniciativu nebo organizaci, chápou v našem prostředí tento vklad jako vlastní podíl na občanských aktivitách a jak je tento subjektivní pocit rozložen podle typů sociálních aktérů nebo typů aktivit (organizací), které mají podpořit.

kultivuje i smysl pro odpovědnost v širší občanské perspektivě, jak se někdy předpokládá, či naopak vede spíše k zesílenému rodinnému egoismu v opozici vůči okolnímu světu, ve kterém je třeba bojovat (nyní i za děti a pro ně) o omezené zdroje. Na druhé straně úplnost rodiny může za určitých okolností podporovat její uzavřenost vůči světu (např. skrze vzájemnou emocionální závislost jejích členů), na rozdíl od neúplných rodin, ve kterých je pěstování jistého druhu samostatnosti (nejen emocionální) téměř existenciální podmínkou.

Povaha zaměstnání – i podle Verby a jeho spolupracovníků – se nakonec ukazuje jako relativně slabý intervenční faktor v ohledu rozložení volného času zužitkovatelného k občanským aktivitám.³⁴ Spíše jde o vázanost času na stálé zaměstnání vůbec, tedy záležitost, ve které intervenuje především věk (nebereme-li v úvahu kategorii nezaměstnaných, která se z hlediska občanské angažovanosti nachází ve zvláštním existenciálním postavení). Verbův text poukazuje na to, že ve společnosti s usazenými vzorci občanské kultury a veřejné participace může být angažovanost jednou z resocializačních strategií při odchodu do důchodu. To je však reflexe americké zkušenosti. Na druhé straně je faktor volného času důležitou okolností, s níž souvisí relativně vyšší podíl mladých lidí zejména na určitých formách občanské angažovanosti.³⁵ Mladí lidé bez vlastních rodin (dětí) a stálého zaměstnání – především studující – mají zpravidla o něco více času než ostatní, ale zejména jsou flexibilnější v nakládání s ním. Právě možnost akumulovat čas skrze pružnější rozložení různých zájmů a povinností umožňuje soustředit se také na aktivity, které často ze své povahy mohou počkat na prodloužený víkend nebo na prázdniny.

Vedle povahy zaměstnání představuje věk jistý intervenční faktor i v případě posledního zde projednávaného zdroje občanství: *občanských dovedností*. Zde se jedná především o dovednosti organizační a komunikační, jež umožňují efektivně zužítkovat zájem či eticky motivovanou potřebu na občanské participaci a nakonec i dva předchozí druhy individuálních dispozic. Patří sem mimo jiné například znalost cizích jazyků nebo dovednost využívat nových komunikačních technologií a vůbec schopnost adaptability na nové formy kolektivních či koordinovaných aktivit. V tomto ohledu mohou mít zejména univerzitní studenti a studentky jistý náskok – a to i v ohledu praktických příležitostí využívat komunikační a organizační možnosti, přístup k informacím, sociální sítě ap.

Verba ve svém textu odlišuje občanské dovednosti od subjektivních občanských kompetencí, jež byly předmětem jeho a Almondova zájmu v jejich společné, dnes již klasické práci. [Almond a Verba 1989] Schopnost komunikovat (přesně a přesvědčivě se vyjadřovat, formulovat problémy v jazyce úředníků a politiků ap.) a schopnost organizovat kolektivní či koordinované aktivity je něco jiného než *důvěra* ve vlastní nadání orientovat se v záležitostech veřejného zájmu. Toto Verbovo rozlišení připomínám zejména v souvislosti se zmíněným převládajícím typem empirických šetření v této oblasti, která se orientují na *deklarovanou ochotu* participovat na občanských aktivitách a spíše se tak vztahují k pocitům subjektivní kompetence, než k vlastní dovednosti aktérů a jejich disponovanosti k občanskému jednání obecně. Konfrontace výsledků těchto výzkumů se sociálně demografickými charakteristikami respondentů a jejich aktuálních zkušeností

³⁴) Silněji však působí na rozložení zdrojů ve společnosti v případě občanských dovedností, jak uvidíme ještě dále.

³⁵) Ekologická hnutí jsou zde typickým, i když ne jediným příkladem.

s veřejnými aktivitami by jistě umožnila hlubší pochopení potenciálu občanské participace a nakonec i potřeb reorganizace regulačního rámce. Tím spíše by bylo vhodné navést empirické zkoumání tímto směrem, jestliže zároveň existuje i zřejmá souvislost mezi aktuálními dovednostmi a subjektivním pocitem kompetence. Verba sám upozorňuje, že „u těch, kteří disponují občanskými dovednostmi (...) je vyšší pravděpodobnost, že budou pociťovat důvěru v jejich efektivní využití“ [Verba et al. 1995: 305]. Tady ovšem může pocit subjektivní kompetence vycházet nejen z osvojených dovedností, ale také již z aktuální zkušenosti s aktivitami v občanském sektoru.

Pomineme-li otázku věku, v případě sociálního rozložení občanských dovedností intervenují zejména stratifikační proměnné vymezující socializační prostor a zkušenost individua. Výchova v rodině a úroveň i druh vzdělání mohou ovlivnit především komunikační dovednosti potenciálních občanských aktérů, jejich slovník, schopnost formulovat argument a přednést ho veřejně atd. Přitom rodina zde může hrát primární roli z hlediska kauzálních závislostí: ti, kteří přicházejí lépe komunikačně vybaveni z rodiny, mají tendenci zůstat ve škole déle než ostatní. Smysl pro organizační dovednosti naopak může více souviset s profesí aktéra, ať už by tyto dovednosti byly kultivovány skrze výkon profese nebo volba profese byla určena těmito schopnostmi. Verba se například domnívá, že lidé s vyšším vzděláním, kteří se ve své profesi relativně častěji dostávají na řídicí posty, tak získávají dovednosti, jež ostatní nemají příležitost systematicky kultivovat. Dodává však zároveň, že úroveň vzdělání je v mnoha případech méně důležitá pro pravděpodobnost, že se člověk ocitne v takové pozici, než typ instituce, ve které pracuje.

Není to samozřejmě tak, že by občanský sektor čekal až na patřičně vybavené aktéry. Verbův model počítá i s tím, že lidé kultivují občanské dovednosti také přímou veřejnou participací na veřejných projektech či aktivitách různého druhu: v občanských sdruženích, školních radách, církevních organizacích atd. Tady se ovšem opět vracíme k předchozím dvěma druhům motivací či zdrojů občanského jednání a vlastně i k výchozímu problému. K praktickému překonání tohoto dilematu nestačí jen formální možnost sdružování a veřejného kolektivního jednání. Naši pozornost zasluhuje právě tak i obecná kultura, z níž vycházejí mechanismy artikulace kolektivních zájmů, občanské postoje vzorce a modely veřejného jednání.

RADIM MARADA *přednáší dějiny sociologie, sociologii vědění a sociologii veřejné sféry na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. V současnosti publikuje texty o problémech institucionalizace moderní občanské společnosti a sociálně kulturní základně nových sociálních hnutí.*

Literatura

- Almond, G., S. Verba 1989 (1963). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. London: SAGE.
- Banfield, E. C. (ed.) 1995. *Občanské ctnosti. Občanský étos a občanství v liberálnědemokratických společnostech*. Praha: Victoria Publishing.
- Bell, D. 1999. *Kulturní rozpory kapitalismu*. Praha: SLON.
- Bellah, R. et al. 1985. *Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life*. Berkeley: University of California Press.
- Bellah, R. et al. 1991. *The Good Society*. New York: Vintage Books.
- Bourdieu, P. 1984. *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Bourdieu, P. 1998. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
- Brokl, L. a kol. 1997. *Reprezentace zájmů v politickém systému České republiky*. Praha: SLON.
- Bútorá, M., V. Krivý, S. Szomolányiová 1990. „Positive Deviation: the Career of the Concept and the Epidemiology of a Phenomena in Czech-Slovakia in the Late 1980s.” (nepublikovaný rukopis).
- Eder, K. 1993. *The New Politics of Class: Social Movements and Cultural Dynamics in Advanced Societies*. London: SAGE Publications.
- Elster, J. 1989. *The Cement of Society. A Study of Social Order*. Cambridge (UK): Cambridge University Press.
- Foucault, M. 1994. „Nietzsche, genealogie, historie.” In *Diskurs, autor, genealogie*. Praha: Svoboda.
- Gamson, W. 1992. *Talking Politics*. Cambridge (UK): Cambridge University Press.
- Giesen, B. 1998. „Cosmopolitans, Patriots, Jacobins, and Romantics.” *Daedalus* 127: 221-250.
- Habermas, J. 1973. *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Habermas, J. 1991. *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Hirschman, A. O. 1982. *Shifting Involvements: Private Interest and Public Action*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Kalberg, S. 1993. „Cultural Foundations of Modern Citizenship” Pp. 91-114 in *Citizenship and Social Theory*, ed. by B. S. Turner. London: Sage.
- Keller, J., F. Gál, P. Frič 1996. *Hodnoty pro budoucnost*. Praha: GG.
- Kelly, D. 1981. *The Beginning of Ideology*. London: Verso.
- Lipset, S. M. 1963. *The First New Nation*. New York: W.W. Norton & Co.
- Loewenstein, B. 1995. *Projekt moderny. O duchu občanské společnosti a civilizace*. Praha: OLKOYMENH.
- Olson, M. 1971. *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Potůček, M. 1997. *Nejen trh: Role, trhu, státu a občanského sektoru v proměnách české společnosti*. Praha: SLON.
- Purkrábek, M. a kol. 1996. *Veřejná politika a její aktéři*. Praha: FSV UK.
- Putnam, R. 1993. *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Saunders, P. 1993. „Citizenship in a Liberal Society.” Pp. 57-90 in *Citizenship and Social Theory*, ed. by B. S. Turner. London: Sage.
- Seligman, A. 1992. *The Idea of Civil Society*. New York: The Free Press.
- Sennett, R. 1974. *The Fall of Public Man*. New York: W.W. Norton & Co.
- Szelenyi, I. 1999. *Making Capitalism without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe*. London: Verso.
- Šamálík, F. 1995. *Občanská společnost v moderním státě*. Praha: Doplněk.
- Tocqueville, A. de. 1992. *Demokracie v Americe I. a II.* Praha: Lidové noviny.
- Touraine, A. 1981. *The Voice and the Eye*. Cambridge (UK): Cambridge University Press.
- Verba, S., K. L. Schlozman, H. E. Brady 1995. *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Walzer, M. 1965. *The Revolution of the Saints: A Study in the Origin of Radical Politics*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Weber, M. 1983. „Protestantská etika a duch kapitalizmu.“ In *K metodológii sociálnych vied*, by M. Weber. Bratislava: Pravda.)
- Weber, M. 1998. „Protestantská etika a duch kapitalizmu“ In *Metodologie, sociologie a politika*, by M. Weber. Praha: OIKOYMENH.
- Wuthnow, R. 1996. *Christianity and Civil Society*. New York: Trinity Press.
- Young, I. M. 1995. „Social Groups in Associative Democracy.“ Pp. 207-213 in *Associations and Democracy*, ed. by P. Cohen and S. Rogers. London: Verso.
- Znebežánek, J. 1997. *Sociální hnutí: teorie, koncepce, představitelé*. Praha: SLON.

Summary

The modern concept of civil society is conventionally conceived of and morally defended as an inclusive one. Civil society is cherished as a sphere and a form of public conduct that makes it possible to balance (at least to some extent) inequalities reproduced by the market and by the power relations intrinsic to formal political and bureaucratic representation. Yet this view often makes one insensitive not only to the fact that the market relations and modern states have typically provided a supportive environment for civil society's development, but also to the fact that the actual mechanisms through which modern civil society emerge themselves produce stratification effects. The article summarises recent discussion on social and cultural grounds of a modern civil society, and it deals at a greater length with three sets of social and cultural preconditions of civility: civic ethos (institutionalised in certain values, norms, mutual trust, etc.), interests (as more self-centred incentives for public participation, often framed by the discourse of injustice), and socially produced but individually possessed dispositions (specific skills, sense of civic competence, time, money). This view not only shows that some social environments are more civil than others (Putnam), but it also makes it possible to realise that institutionalised civil society is an exclusionary sphere in itself.

Vzdělání, ekonomická zkušenost a reformy v České republice: podpora, nebo obavy?

JOSEPH HRABA**

REHAN MULLICK

Iowa State University, Ames, IA, USA

JIRÍ VEČERNÍK**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

ALLAN McCUTCHEON

University of Nebraska, Omaha, NE, USA

Education, Economic Experiences, Anxiety about and Support for the Czech Reforms

Abstract: Educated Czechs fared poorly during the communist regime (1948-1989) but have done relatively well since its fall. In eleven national surveys (1990-1998) we examined whether Czech respondents' education was related to their economic experiences and attitudes toward the post-communist reforms, and whether these relations changed during the survey period. Educated respondents reported less economic strain and unemployment before and after demographic controls, and these differences expanded during the survey period. They were more secure about the reforms and less fearful of unemployment before and after economic-experience and demographic controls, and these differences remained stable over the survey period. They were also less likely to prefer socialism, more likely to prefer a free market, more likely to oppose a return to strong-hand government, and more likely to have a political orientation on the right before and after controls that included anxiety about the reforms. Only the political-orientation difference between educated and less-educated respondents expanded over the survey period. The economic experiences were related to anxiety, and anxiety was also related to support for the reforms. Overall, education had an effect on attitudes toward the reforms independent of economic experiences and other controls, although economic experiences, anxiety, and support for the post-communist reforms were related in expected directions.

Sociologický časopis, 2000, Vol. 36 (No. 4): 415-430

Úvod

Československý komunistický režim ideologicky velebil dělnickou třídu. Právě jejím jménem znárodnil soukromý majetek, kolektivizoval zemědělství a podporoval rozvoj průmyslu na úkor služeb. Současně nivelizoval mzdy, a to i v porovnání s ostatními komunistickými státy, přičemž zajistil sociální dávky pro všechny obyvatele bez ohledu na jejich sociální postavení. Socialistický stát rovněž diktoval učební osnovy, kontroloval přijímací řízení na vysoké školy a snažil se co nejvíce ovládnout intelektuální život. Potla-

*) Tento článek byl podporován granty NIMH č. 50369 a NATO Collaborative Research Grant.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Prof. Joseph Hraba, Department of Sociology, 202 East Hall, Iowa State University, Ames, IA 50011, USA, e-mail jhraba@iastate.edu nebo Doc. ing. Jiří Večerník, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail vecernik@soc.cas.cz

čoval jakékoliv ekonomické výhody a sociální status vzdělaných lidí. Tato situace se obrátila po roce 1989. Díky postkomunistickým reformám vzdělání lidé brzy pocítili majetkový i statusový vzestup a proběhlo dokonce jisté zburžoaznění bývalé komunistické společnosti [Szelényi 1988].

Tento vývoj neušel pozornosti sociologů, kteří zaměřili svoji pozornost na transformační změny. Zde využíváme jedenácti výzkumů *Ekonomická očekávání a postoje* uskutečněných v letech 1990 až 1998 k zodpovězení otázky, zda mají vzdělání lidé v České republice lepší ekonomické zkušenosti, a pokud ano, zda tyto zkušenosti mohou vysvětlit rozdíly různě vzdělaných lidí v postoji k postkomunistickým reformám. Na základě celé výzkumné řady se pak můžeme ptát, zda se tento vztah mezi vzděláním, zkušeností a postoji k reformám během doby měnil. Naše analýza vychází z teze, že rozdílná ekonomická zkušenost ovlivňuje úroveň podpory postkomunistických reforem [Przeworski 1991, Staniszkis 1991]. Tuto tezi jsme rozšířili o otázku, zda ekonomická zkušenost může také vysvětlit vzdělanostní rozdíly ve vyjádřené podpoře českých reforem.

Vzdělání za komunismu

Školství bylo za socialismu financováno státem a na všech úrovních bylo poskytováno zdarma. Stát upřednostňoval odborné školství a naopak stlačoval příjmy vysokoškolsky vzdělaných pracovníků [Matějů a Řeháková 1996]. Odborné školy byly podporovány, neboť měly zajišťovat dostatek pracovníků pro zemědělství a průmysl (kolem 12 % a 46 % pracovních sil v roce 1990). Stát jako fakticky jediný zaměstnavatel vcelku dobře platil dělníkům, zatímco mzdy vzdělaných lidí, zejména na počátku 50. let výrazně poklesly [Hraba, McCutcheon a Večerník 1999]. Tento stav se poté stabilizoval, opět však byl posílen po ruské invazi v roce 1968 [Hanley et al. 1996, Večerník 1992]. Inteligence byla navíc nepřiměřenou měrou postižena propouštěním za vyjádření nesouhlasu s invazí. Bezprostředně po roce 1968 opustilo zemi asi 104 tisíce většinou vzdělaných lidí.

Součástí socialistické reality byla rovněž státní kontrola učebních osnov a přijímání na vysoké školy. Dokonce i straničtí tajemníci na místní úrovni mohli rozhodnout o přijetí na základě třídního původu žadatele – protežovány byly samozřejmě děti z dělnického prostředí. Třídní původ byl spolu s politickou angažovaností rodičů hlavním kritériem pro postup ve vzdělání a nakonec i v zaměstnání. Ke každé škole vedly dvě nitky z nejvyššího vedení, jedna z ministerstva školství a druhá z ústředního výboru komunistické strany. Státní kontrola žáků a studentů samozřejmě přesahovala i rámec školy. Očekávalo se, že se stanou členy socialistických organizací, mezi které patřily Jiskra a Pionýr pro žáky základních škol a Socialistický svaz mládeže pro dospívající mládež. Patnáct procent dospělé populace se pak stalo členy KSČ.

Kontrola intelektuálního života byla všeobíhající. Například pro všechny československé knihovny byl v roce 1953 vydán zákaz knih, které by „...zpomalily nebo ohrožily naši cestu k socialismu“ [Sayer 1998: 259]. Význam kulturních produktů, které zůstaly v policích, byl zrevidován tak, aby vyhovoval zájmům režimu. Na národní historii se nahlíželo pouze z účelového hlediska, tj. podle teze, že třídní boj spěl zákonitě ke komunismu. Nebylo možné žít „v pravdě“, alespoň nikoli na veřejnosti, což znepokojovalo zejména vzdělané lidi. Pokud někdo řekl či udělal něco, co nebylo v souladu se státní ideologií, vystavoval se policejnímu dohledu a dalším sankcím [Hraba, Pechačová a Lorenz 1999]. Strana se dokonce pokusila zlikvidovat vzdělané vrstvy i symbolicky – např. z jedné pražské banky vytvořila Muzeum Klementa Gottwalda, kde jeden titulěk hrdě hlásal, že poměr střední třídy v československé populaci klesl z 9 % v roce 1930 na 0,3 %

v roce 1958, zatímco počet příslušníků dělnické třídy stoupl ze 61 % na 89 % [Sayer 1998].

I přes totalitní tlak na školství se však jeho kvalita nesnížila tak, jak se očekávalo, a to zejména díky snaze učitelů. Přes veškeré pokusy o pokošení inteligence nebo její odstranění z veřejného života byla v uvolněném období 60. let její prestiž obnovena. I přes omezení přístupu k vyššímu vzdělání plynoucí z třídního původu zůstala hlavním určujícím faktorem pro vzdělání dětí vzdělanostní úroveň dosažená jejich rodiči. Příkladem je nakonec i prezident Václav Havel, syn z typické „buržoazní rodiny“, kterému se po několika manuálních zaměstnáních přece jenom na konci 60. let podařilo dokončit vysokou školu. Nejčastější cestou, jak dosáhnout vyššího vzdělání, bylo ovšem večerní a dálkové studium.

Vzdělání a ekonomická reforma

Vzdělání lidí se po roce 1989 připravovali na vstup do politické a ekonomické elity. Vedoucí úlohu jedné strany vystřídal pluralitní demokracie, státní majetek byl privatizován. Plánované hospodářství nahrazeno tržní ekonomikou, vznikly nové soukromé firmy a stát přestal být jediným zaměstnavatelem. Nabídka na trhu pracovních příležitostí se rozšířila i do terciárního sektoru, zatímco v sektoru primárním a sekundárním se zmenšila. Rozdělení mezd se začalo proměňovat ve prospěch vzdělanějších pracovníků. Současně skončila někdejší ideologická kontrola školství a intelektuálního života, byla odstraněna státní cenzura tisku. Školní osnovy a přijímací požadavky na vysoké školy byly upraveny podle západoevropských měřítek.

Už po dvou letech reformy se vysokoškolské vzdělání stalo silným a pozitivním faktorem příjmu, přičemž tento trend pokračuje i nadále [Matějů a Lim 1995, Večerník a Matějů 1998]. Zatímco příjmový potenciál a status u vysokoškolského vzdělání vzrostl, v případě odborného, a zejména základního vzdělání poklesl [Večerník a Matějů 1998]. Tento vývoj se stal natolik zřejmým, že vzdělání se pro českou populaci stalo rozhodující strategií životního úspěchu [Matějů a Lim 1995, Matějů a Řeháková 1996]. V roce 1997 považovalo 61 % populace vzdělání za kanál vedoucí k úspěchu, na rozdíl od 33 % v roce 1992 [Večerník a Matějů 1998]. Dramaticky se proto zvýšil počet přihlášek ke studiu na vysoké škole, přičemž daleko přesáhl možnosti českých vysokých škol nápor studentů uspokojit [Večerník a Matějů 1998].

Odborníci v roce 1984 vydělávali méně než 120 % průměrné mzdy, avšak v roce 1996 již přes 140 %. Kvalifikovaným pracovníkům, kteří přešli do nového privátního sektoru, ať jako zaměstnanci, nebo samostatně výdělečně činné osoby, se dařilo velice dobře narozdíl od těch, kteří zůstali ve státních službách jako například pracovníci ve školství či výzkumu [Hraba, Lorenz, Pechačová a Liu 1998; Večerník a Matějů 1998]. Největší vzestup zaznamenali zaměstnanci bank a pojišťoven, kteří v roce 1989 vydělávali asi 98 % průměrné mzdy, ale téměř 175 % v roce 1997 [Večerník a Matějů 1998]. Oproti tomu příjem zemědělců poklesl ze 108 % v roce 1984 na 77 % v roce 1996 a nekvalifikovaným dělníkům z 90 % pod 80 % průměru [Hraba, Pechačová a Lorenz 1999]. Ve zkratce řečeno, mzdová hierarchie se po roce 1989 změnila k lepšímu pro vzdělané pracovníky. Nejenže začali vydělávat více peněz než ostatní, ale získali i v restitucích, které vrátily pozemky a další kdysi konfiskovaný majetek rodinám, většinou příslušejícím ke vzdělanější střední třídě.

Pracovní příležitosti vzrostly v sektoru služeb při současném poklesu v zemědělství a průmyslu. V letech 1989-1994 poklesl počet lidí zaměstnaných v zemědělství o 46 % a

zaměstnaných v hornictví a energetice o 29 %. Řady dělnické třídy se tak zmenšovaly. Ve stejném období narostl počet zaměstnanců ve finančnictví o 200 %, což poukazuje na expanzi vzdělaných „bílých límečků“ [Hraba, McCutcheon a Večerník 1999]. Poměr pracovníků zaměstnaných v terciárním sektoru vzrostl ze 43 % v roce 1990 na 54 % v roce 1997 [Večerník a Matějů 1998]. Navíc po roce 1990 vznikl duální trh pracovních sil. Vzdělaní pracující se soustředili kolem jeho jádra, s jistotou zaměstnání, lepší mzdou a pracovními podmínkami a sociálními výhodami; naproti tomu pracovníci bez vzdělání stále častěji nacházeli místa pouze na okraji pracovního trhu, s malými jistotami, nižší mzdou, horšími pracovními podmínkami a minimálními výhodami [Večerník a Matějů 1998].

Česká vláda udržela v letech 1991 až 1996 téměř plnou zaměstnanost díky „české cestě“ privatizace [Tucker et al. 1996-97]. Chránila pracovní místa úvěrováním nevykonávaných podniků, bez záruky návratnosti. Tím se ochránila dělnická místa ve velkých průmyslových podnicích, ačkoliv zde produktivita práce klesala. Důsledky nízké produktivity práce se ovšem projevily v recesi v roce 1997. Obrovský schodek obchodní bilance si vyžádal úsporná opatření jako snížení státních sociálních dávek a investic, zvýšení daní a zmenšení ochrany pracovních míst. Míra nezaměstnanosti vzrostla na 5,4 % v roce 1997 a dokonce až na 8,7 % v roce 1998, oproti 2,5 % v letech 1991-1996. Navíc nezaměstnanost v regionech s převahou těžkého průmyslu byla nejméně dvojnásobná v porovnání s jinými regiony země. Rozdíly vzdělání jsou v tomto ohledu zásadní – zatímco lidé se základním vzděláním vykazovali v roce 1997 nezaměstnanost na úrovni 13 %, u vysokoškolsky vzdělaných lidí činila pouze 3 % [Večerník a Matějů 1998]. Ekonomické rozdíly mezi obyvateli s nízkým a vysokým vzděláním se prohlubovaly.

Lidé s různou úrovní vzdělání jistě procházeli i odlišnou ekonomickou zkušeností. Zaměříme se tedy na otázku, zda tato různost vysvětluje nějaké rozdíly ve vzdělání, které by se projevily v nestejné míře podpory hospodářských reforem. Tendence jsou v tomto směru zřejmé. Za prvé, spokojenost s reformami prudce poklesla na 35 % na počátku roku 1998, v porovnání s 52 % v roce 1996 a 60 % v roce 1992. Přístup k reformám se po roce 1989 diferencoval podle různé ekonomické zkušenosti občanů: lidé, kteří se ocitli v horší situaci, byli kritičtější než lidé, jejichž situace se zlepšila [Matějů 1995, Matějů a Řeháková 1996]. To se také projevilo při volbách v hlasování pro levicové či pravicové strany. To vše odpovídá předpokladům, podle kterých se rozdílná ekonomická zkušenost během postkomunistických reforem odráží v různé míře obav, nebo naopak podpory těchto reforem [Przeworski 1991, Staniszkis 1991].

Cíle studie

V naší analýze jsme se zaměřili na trendy v letech 1990-1998, tak jak respondenti sami vnímali svoji ekonomickou zkušenost, své obavy z probíhajících reforem či naopak jejich podporu. Budeme hledat hlavní efekty dosaženého vzdělání a sledovat jejich trendy, spolu s interakcemi vzdělání a reformního času. Cílem je tedy ukázat vzdělanostní rozdíly před kontrolou ostatními proměnnými a po této kontrole, a také zda a jak se tyto rozdíly mění v čase. Konkrétně tak budeme zkoumat vliv vzdělání na ekonomickou zkušenost, na obavy z reforem, a to nejprve před kontrolou charakteristikami dotázaných a potom po této kontrole, podobně pak i před kontrolou proměnnými vyjadřujícími obavy z důsledků reforem a po této kontrole. Charakteristiky dotázaných použité ke kontrole postojů jsou věk, pohlaví a rodinný stav, dále příjem domácnosti a vlastnictví živnostenského listu,

velikost bydliště a také složení domácnosti z hlediska poměru výdělečně činných a závislých osob.

Metody

Výběrový soubor

V naší analýze využíváme jedenácti výzkumů „Ekonomická očekávání a postoje“ provedených v devadesátých letech na reprezentativních souborech dospělé české populace v rozsahu 1100-1400 respondentů. Každý výzkum probíhal formou rozhovorů vedených školeným tazatelem v domácnostech respondentů. Soubory byly vybrány kvótním výběrem, a to podle znaků pohlaví, věku, vzdělání a velikosti místa bydliště. Výzkumy z let 1990-1992 zahrnují celé bývalé Československo, ještě v letech 1993-1994 byly provedeny i na Slovensku, od roku 1995 však už jen v České republice.

Počty respondentů zahrnutých do naší analýzy jsou o něco nižší oproti původním souborům, protože jsme vybrali jen ty dotázané, kteří poskytli všechny potřebné odpovědi. Odpovědi nechybějí u pohlaví, bydliště a živnostenského oprávnění, chybějí však v některých případech u věku, rodinného stavu, vzdělání a počtu ekonomicky aktivních osob v domácnosti. Ve starších výzkumech častěji postrádáme údaj o velikosti příjmu, a to v důsledku složitého záznamu, kdy respondenti měli uvést příjem z několika zdrojů. Respondenti vyloučení z analýzy udávali v průměru příjem 6 970 Kč, respondenti zahrnutí do analýzy 13 400 Kč – z analýzy byli tedy vyloučeni respondenti s nižším příjmem, což zároveň znamená i respondenty starší a s nižším vzděláním.

Indikátory

Protože celkový příjem domácnosti je zjevně velmi důležitá kategorie a měna prošla za uvedené období devalvací, celkový příjem domácnosti jsme upravili podle indexu spotřebitelských cen tak, abychom obdrželi příjem ve stálém kursu vztaženém k lednu 1994. Abychom mohli měřit možné změny v ekonomické zkušenosti a obavách respondentů, vytvořili jsme proměnnou nazvanou čas. Jelikož intervaly mezi jednotlivými průzkumy nejsou stejné, tuto proměnnou jsme vypočítali jako počet měsíců uplynulých od ledna 1990 (první měsíc po sametové revoluci) do měsíce, ve kterém se konal rozhovor. Abychom se vyhnuli nadměrné kolinearitě při konstrukci interakcí za použití této proměnné, centrovali jsme proměnnou čas tím způsobem, že jsme od každé její pozorované hodnoty odečetli průměrnou hodnotu [Draper a Smith 1998, Fox 1997].

Vzdělání má čtyři kategorie: 1. základní, 2. vyučení a střední odborné, 3. středoškolské s maturitou a 4. vysokoškolské. Tři dichotomické proměnné, pohlaví, velikost bydliště a rodinný stav, jsou kódovány pomocí metody efektového kódování [Hagenaars 1990], abychom snížili stupeň kolinearit. Muži a ženy jsou tedy kódováni jako +1 a -1, přičemž obyvatelé obcí s méně než 2000 obyvateli a s více než 2000 obyvateli jsou kódováni jako -1 a +1. Rodinný stav byl rovněž efektové kódován, kdy rozvedení a ovdovělí patří do jedné kategorie (-1) a sezdání po prvé a po několikáté do druhé (+1). Ekonomické zdroje domácností jsou navíc měřeny jako poměr ekonomicky aktivních k celkovému počtu osob v domácnosti; vyšší číslo tedy znamená vyšší poměr ekonomické aktivity. Všechny tyto indikátory byly obsaženy ve všech výzkumech. Oprávnění k soukromému podnikání se zjišťovalo v deseti z nich otázkou „Máte Vy nebo někdo jiný z Vaší domácnosti registraci k soukromému podnikání?“, na kterou respondent odpovídal „ano“ (2) nebo „ne“ (1).

Abychom postihli měnící se účinek vzdělání na respondentovu ekonomickou zkušenost a obavy z reforem, tuto proměnnou jsme vynásobili centrovanou proměnnou čas, čímž jsme získali interakci. Výsledkem je tedy ortogonální interakční člen, kde se objevují shodné počty pozorování kódované jako -1 a 1 u efektově kódovaných proměnných. Vycentrováním proměnné čas a použitím efektově kódovaných proměnných jsme podstatně omezili kolinearitu z přibližně 0,9 (jaká by byla v případě nevycentrování proměnné čas a použití dummy proměnných) na méně než 0,6. Výsledné korelační koeficienty se tak pohybují v rámci tolerance přípustné pro regresní analýzu [Fox 1997: 337-343].

Máme tedy k dispozici tři sady závisle proměnných: ekonomická zkušenost, obavy z reforem a jejich podpora. Naši analýzu začínáme zkoumáním faktorů ovlivňujících ekonomickou zkušenost, a to použitím indikátorů ekonomické zkušenosti (finanční obtíže a obavy z nezaměstnanosti). V posledních devíti průzkumech byla respondentům položena otázka „Jak vycházíte s příjmem, který máte v domácnosti?“ s variantami odpovědi 1. velmi obtížně, 2. obtížně, 3. spíše obtížně, 4. spíše snadno, 5. snadno, 6. velmi snadno. Tato proměnná vykazuje vysokou korelaci (0,70-0,85) s některými méně často vyžadovanými informacemi o nákupním chování – například zda si respondenti mohou dopřát dobré stravování, kvalitní ošacení, nebo zda byli v nedávné minulosti schopni ušetřit nějaké peníze. Odpovědi na výše uvedenou otázku tedy chápeme jako obecný ukazatel vlastního hodnocení ekonomických obtíží. Druhým indikátorem ekonomické zkušenosti je respondentovo vyjádření se k nezaměstnanosti – během týchž devíti výzkumů byla položena otázka „Byl(a) jste za poslední dva roky déle než dva měsíce nezaměstnaný?“ s variantami odpovědi kódovanými pro naši analýzu jako „ne“ (0) a „ano“ (1).

Ve všech jedenácti průzkumech byli respondenti tázáni na své obavy, konkrétně pak na jejich pocit ohrožení týkající se budoucího ekonomického vývoje a na strach z nezaměstnanosti. První z otázek zněla: „Díváte-li se do blízké budoucnosti, máte z ekonomického vývoje obavy, máte pocit nejistoty?“ s variantami odpovědi 1. určitě ano, 2. spíše ano, 3. spíše ne a 4. rozhodně ne. Druhá otázka zněla „Obáváte se Vy osobně nezaměstnanosti?“ se stejnými variantami odpovědi.

Poslední závislou proměnnou je podpora vyjádřená ekonomickým a politickým reformám. V posledních šesti průzkumech byla respondentům položena otázka „Dáváte celkově přednost ekonomice 1. socialistické, jaká byla v naší zemi před rokem 1989, 2. sociálně tržní, kde stát do značné míry ovlivňuje ekonomiku nebo 3. ekonomice volného trhu s minimálními zásahy státu?“ Respondentům byla v těchto výzkumech také položena otázka „Bylo by pro naši zemi lepší, kdyby místo diskusí o různých způsobech řešení současné situace vládla pevná ruka a někdo jasně řekl, co se má dělat?“ s variantami odpovědi 1. určitě ano, 2. spíše ano, 3. spíše ne a 4. rozhodně ne.

Nesouhlas s návratem vlády pevné ruky jistě není jedinou možností, jak měřit podporu politických reforem. Ve skutečnosti respondenti, kteří by podpořili vládu pevné ruky, mohou chtít jen sporádanější demokratickou vládu, nikoli však už návrat totalitního režimu. S tímto vědomím jsme použili i další indikátor. Respondenti byli ve všech výzkumech dotazováni na svoji politickou orientaci měřenou na pětibodové stupnici od „jasné levice“ (1) až po „jasnou pravici“ (5), kdy levice podporuje socialistické uspořádání a pravice podporuje kapitalismus a demokratické reformy.

Analýza

Jako první zkoumáme ty faktory, které ovlivňují trendy v ekonomické zkušenosti české populace ve zkoumaném období. Ve druhé části se pak zabýváme otázkou, jak vzdělání a

tyto zkušenosti ovlivňují obavy respondentů z reformem. Nakonec zkoumáme, jak dosažené vzdělání, ekonomická zkušenost a obavy respondentů ovlivňují jejich podporu ekonomických a politických reformem.

I přes změny v hodnotách sledovaných proměnných mezi jednotlivými výzkumy (pozorováními) se obecně neprojevuje žádný zřetelný vzorec postupu těchto změn, přičemž naše analýza zahrnuje pouze odhad lineárního trendu v čase. Tento lineární trend sleduje obecný směr změn, kdy interakce vzdělání s časem je použita v regresi pro určení toho, zda některé kategorie vzdělání předbíhají nebo zaostávají za lineárním trendem více než kategorie jiné. Jak bylo uvedeno výše, s ohledem na změny mezi pozorováními zahrnuje naše analýza kovariát nazvaný čas. Navíc interpretujeme regresní vztahy, které vysvětlují alespoň jedno procento variance u závislých proměnných, tak abychom upozornili na významné hodnoty.

Výsledky

Průměry a proporce použitých proměnných jsou uvedeny v tabulce 1. Respondenti se základním vzděláním mají významně vyšší průměrný věk než respondenti se vzděláním odborným, středním a vysokoškolským. Roční příjem domácnosti ve stálých korunách je významně vyšší u vzdělaných respondentů, přičemž vysokoškolsky vzdělaní udávali nejvyšší příjem. Úroveň vzdělání se rovněž pozitivně projevuje u respondentů vlastních živnostenský list, kdy vysokoškolsky vzdělaných osob je 32 % registrovaných a pouze 13 % se základním vzděláním. Základní vzdělání má více žen (61 %) než mužů, muži mají většinu mezi vysokoškolsky vzdělanými (59 %). Respondenti s vyšším stupněm vzdělání žijí častěji v manželství (konkrétně 79 % vysokoškolsky vzdělaných, na rozdíl od 57 % respondentů se základním vzděláním). Respondenti se základním vzděláním uvádějí vyšší podíl ekonomicky aktivních (EA) členů v domácnosti.

Tabulka 1. Rozdíly ve vzdělání u použitých proměnných

Nezávislá proměnná	N	Základní	Střední odborné	Střední s maturitou	Vysokoškolské	P*
Věk (střední hodnota)	12 914	41,4	36,5	33,3	36,0	< 0,000
Příjem (x 10 000 korun)	10 515	1,18	1,61	1,84	2,03	< 0,000
Živnostenský list	10 664	13,3 %	25,5 %	30,4 %	31,8 %	< 0,000
Pohlaví:						
Muž	12 929	39,2 %	54,5 %	42,5 %	58,8 %	< 0,000
Žena	12 929	60,8 %	45,5 %	57,5 %	41,2 %	< 0,000
Rodinný stav (ženatý/vdaná)	11 803	56,8 %	72,8 %	70,9 %	78,6 %	< 0,000
Poměr EA členů na domácnost	12 880	0,85	0,77	0,74	0,73	< 0,000
Snadné zvládnání domácnosti	11 794	2,70	2,99	3,17	3,53	< 0,000
Byl/a nezaměstnan/a	9 370	9,7 %	7,2 %	7,0 %	4,4 %	< 0,000
Pocit jistoty	12 912	2,09	2,25	2,39	2,57	< 0,000
Nemá strach z nezaměstnanosti	10 063	2,34	2,57	2,72	3,01	< 0,000
Preferovaná forma ekonomiky:						
Socialistická	8 435	76,9 %	67,0 %	58,0 %	50,6 %	< 0,000
Volný trh	8 435	23,1 %	33,0 %	42,0 %	49,4 %	< 0,000
Nesouhlas s „vládou pevné ruky“	8 120	2,16	2,36	2,60	2,84	< 0,000
Politická orientace	8 435	2,05	2,25	2,39	2,47	< 0,000

*) Založená na dvoustranném t testu pro spojitě proměnné a Pearsonovu testu χ^2 pro kategorizované proměnné.

Má stupeň dosaženého vzdělání respondentů souvislost s jejich ekonomickými zkušenostmi, obavami z reformy či jejich podporou? Vzdělanější uvádějí snazší vycházení s příjmy domácnosti, nižší zkušenost s nezaměstnaností v minulosti, menší obavy do budoucnosti. Respondenti se základním vzděláním dávají spíše přednost socialistické ekonomice (77 %), zatímco vysokoškolsky vzdělaní ze všech nejvíce preferují volný trh (49 %). Respondenti se základním vzděláním nejméně oponují politickému řešení „pevné ruky“, na rozdíl od výše vzdělaných respondentů, kteří častěji vyjadřují pravicovou politickou orientaci. Korelační matice použitých proměnných je uvedena v příloze.

Ekonomická zkušenost

Zůstává korelace mezi vzděláním a ekonomickou zkušeností stejná i po kontrole demografickými charakteristikami dotázaných? Zesiluje se nebo oslabuje se během sledovaného období? V odpovědi na tyto otázky za prvé zjišťujeme, že respondenti s vyšším příjmem domácnosti (0,208), živnostenským listem (0,119) a větším počtem ekonomicky aktivních členů (0,103) lépe vycházejí s příjmy domácnosti (Tabulka 2). Po kontrole demografickými charakteristikami je vzdělání stále pozitivně spojeno se snazším hospodařením domácnosti a se zanedbatelnými ekonomickými potížemi (0,159). Proměnná čas ukazuje, že snadnost hospodaření domácnosti v čase klesá (-0,084), přičemž významný interakční člen vzdělání * čas upozorňuje, že vzdělání a méně vzdělání se od sebe vzdalují (0,094), neboť méně vzdělání hospodaří se stále většími obtížemi. Tyto dva vztahy však nenabývají významných statistických hodnot.

Tabulka 2. Regresní výsledky měření ekonomické zkušenosti

Nezávislá proměnná	Snadné zvládnání domácnosti [†]	Byl/a nezaměstnán/a ^{††}
Věk (střední hodnota)	0,009	-0,455 ^{***}
Příjem (x 10 000 korun)	0,208 ^{***}	— ^a
Živnostenský list	0,119 ^{***}	-0,079
Pohlaví	0,063 ^{***}	-0,059
Rodinný stav (ženatý/vdaná)	0,017	-0,110 ^{**}
Poměr EA členů na domácnost	0,103 ^{***}	0,134
Bydliště	0,011	0,055
Čas	-0,084 ^{**}	0,011 ^{**}
Vzdělání	0,159 ^{**}	-0,140 ^{**}
Vzdělání * Čas	0,094 ^{***}	-0,005 ^{**}
Konstanta	1,610 ^{***}	-1,217
R ² (adjustovaný)	0,128	0,019

) p < 0,05

**) p < 0,01

***) p < 0,005

†) Standardizované koeficienty.

††) Logistická regrese: pseudo R² = modelový χ^2 / -2 log věrohodnosti. Plně standardizované koeficienty [viz Long 1997: 70-71].

a) Nezahrnuto do rovnice.

Pro regresi nezaměstnanosti jsme použili stejné proměnné kromě příjmu, protože rodinný příjem spíše ze zaměstnanosti vyplývá, než by byl její příčinou. Výsledky této logistické regrese (tabulka 2) naznačují, že méně vzdělání respondenti zažili častěji nezaměstnanost (-0,140). Proměnná čas naznačuje, že zkušenost s nezaměstnaností se postupně v sledované době zvyšuje (0,011), přičemž interakce vzdělání * čas (-0,005) naznačuje, že

vzdělanostní rozdíly se v případě zkušenosti s nezaměstnaností postupem doby zvětšují. Ani tyto dva vztahy však nenabývají významných hodnot. Věk a rodinný stav jsou při kontrolách asociovány se zkušeností s nezaměstnaností, kdy mladší a svobodní respondenti vykazují vyšší nezaměstnanost (-0,455 a -0,110). I po kontrolách jsou vzdělání respondenti méně často nezaměstnaní a lépe vycházejí s příjmy svých domácností.

Obavy z reformem

Jak ukazuje tabulka 3, vzdělání respondenti spojují s reformami méně obav, což platí před i po kontrole výsledků dalšími charakteristikami dotázaných (0,152 a 0,092). První sloupec pod „cítí se jistě“ a „nemá obavy z nezaměstnanosti“ jsou výsledky rovnic po zahrnutí demografických kategorií, avšak ještě bez proměnných ekonomické zkušenosti (finanční obtíže domácnosti a nezaměstnanost), přičemž další sloupce již tyto proměnné zahrnují. Vztah mezi vzděláním a pocitem jistoty nabývá významných hodnot pouze před kontrolou. Absence finančních obtíží pozitivně souvisí s pocitem jistoty (0,355), avšak zkušenost s nezaměstnaností s absencí obav z reformem nesouvisí (-0,009). Proměnná času naznačuje pokles pocitu jistoty (-0,123) a nevýznamná interakce vzdělání * čas upozorňuje, že vzdělanostní rozdíly, pokud jde o pocit jistoty, byly během sledovaného období (-0,016). Kromě toho jistěji se cítí respondenti mladší, s vyšším příjmem, muži a svobodní – tyto souvislosti však po kontrolách již nenabývají skutečně významných hodnot.

Tabulka 3. Regresní výsledky měření obav z reformem†

Nezávislá proměnná	Cítí se jistě		Nemá strach z nezaměstnanosti	
Věk (střední hodnota)	-0,064***	-0,073***	0,047***	0,195***
Příjem (x 10 000 korun)	0,119***	0,062***	0,108***	0,038**
Živnostenský list	0,090***	0,053***	0,147***	0,092***
Pohlaví	0,070***	0,048***	0,070***	0,032**
Rodinný stav (žentatý/vdaná)	-0,020*	-0,022*	-0,010	-0,067***
Poměr EA členů na domácnost	0,042***	0,010	0,008	0,022
Bydliště	-0,004	-0,007	0,018	0,011
Čas	-0,148***	-0,123***	-0,192***	-0,035
Vzdělání	0,152***	0,092***	0,130***	0,094***
Vzdělání * Čas	0,021	-0,016	0,089**	-0,036
Snadné zvládání domácnosti	– ^a	0,355***	– ^a	0,264***
Byl/a nezaměstnan/a	– ^a	-0,009	– ^a	-0,087***
R ² (adjustovaný)	0,051	0,203	0,066	0,154

*) $p < 0,05$

**) $p < 0,01$

***) $p < 0,005$

†) Standardizované koeficienty.

a) Nezahrnuto do rovnice.

Výsledky analýzy obav z nezaměstnanosti jsou podobné jako v případě pocitu jistoty. Vzdělání respondenti se nezaměstnaností příliš neobávají (0,130 a 0,094), a to před i po kontrole výsledků – významných hodnot však dosahují výsledky pouze před kontrolou. Tento rozdíl se během sledovaného období nemění, jak upozorňuje nevýznamná interakce vzdělání * čas (-0,036). Minulá osobní zkušenost s nezaměstnaností zvyšuje obavy respondentů z nezaměstnanosti v budoucnu (-0,087), což je významné pouze statisticky, přičemž snadné zvládání domácnosti rovněž významně souvisí s malými obavami z ne-

zaměstnanosti (0,264). Vliv věku, výše příjmu, pohlaví a rodinného stavu na obavy z nezaměstnanosti je statisticky významný, kdy respondenti starší, s vyššími příjmy, muži a svobodní uvádějí obavy menší. Očištěný vztah mezi věkem a uvedenými obavami nabývá rovněž významných hodnot. Také majitelé živnostenských listů mají menší obavy z nezaměstnanosti.

Podpora reformem

Další analýza je zaměřena na stupeň podpory reformem, které byly jak ekonomického, tak politického rázu. Vysvětluje dosažené vzdělání míru jejich podpory? V tabulce 4 uvádíme výsledky multinomické logistické regrese [Amemiya 1985, Fox 1997, Greene 1997, Long 1997]. Analyzovány jsou souvislosti preferovaného typu ekonomiky s demografickými proměnnými, ekonomickou zkušeností a ekonomickými obavami. Multinomická logistická regrese proměnné s počtem kategorií k zahrnuje $k-1$ rovnic, kdy je každá z voleb porovnávána se všemi ostatními. V naší analýze porovnáváme odpovědi „socialistická ekonomika“ a „volný trh“ s odpovědí „sociálně tržní ekonomika“. Sloupce 1 a 2 v tabulce 4 jsou výsledky bez proměnných ekonomická zkušenost a obavy z reformem, přičemž výsledky ve sloupcích 3 a 4 již tyto proměnné zahrnují. Na rozdíl od logitových koeficientů v tabulce 2 multinomické koeficienty nemohou být standardizovány. Proto musíme být opatrní při porovnávání koeficientů v rámci rovnic a mezi nimi.

Tabulka 4. Výsledky logistické regrese podpory ekonomické reformy

Nezávislá proměnná	Preferovaná forma ekonomiky			
	Socialistická	Volný trh	Socialistická	Volný trh
Věk (střední hodnota)	-0,718***	-0,216***	0,434***	-0,207***
Příjem (x 10 000 korun)	0,387***	0,118***	-0,109	0,018
Živnostenský list	-0,354***	0,636***	-0,493**	0,501***
Pohlaví	-0,546	0,198***	-0,010	0,147***
Rodinný stav (ženatý/vdaná)	-0,042	-0,074**	-0,025	-0,079**
Poměr EA členů na domácnost	0,023	0,112	-0,150	-0,110
Bydliště	-0,335***	-0,001	-0,109*	0,008
Čas	-0,129*	-0,017***	0,002	-0,014***
Vzdělání	0,010***	0,260***	-0,703***	0,133**
Vzdělání * Čas	0,004	0,000	0,004	0,000
Snadné zvládnutí domácnosti	— ^a	— ^a	-0,366***	0,198***
Byl/a nezaměstnan/a	— ^a	— ^a	0,028	0,062
Cítí se jistě	— ^a	— ^a	-0,600***	0,678***
Nemá strach z nezaměstnanosti	— ^a	— ^a	-0,027	0,169***
Konstanta	0,325**	0,154***	0,903*	-30,25***
R ² (Cox a Snell)	0,164		0,259	

*) $p < 0,05$

**) $p < 0,01$

***) $p < 0,005$

†) Multinomická logistická regrese se „sociálně tržním“ jako srovnávací kategorií:
pseud $R^2 = \text{modelový } \chi^2 / -2 \log \text{ věrohodnosti}$.

a) Nezahrnuto do rovnice.

Jak naznačují výsledky ve sloupcích 3 a 4 tabulky 4, vzdělání respondenti méně často volí socialismus a preferují volný trh před sociálně tržní ekonomikou (-0,703 a 0,133).

Nevýznamná interakce vzdělání * čas naznačuje, že vzdělání a méně vzdělání ve sledovaném období své preference neměnili. Proměnná času ukazuje, že volba volného trhu se v průběhu času stává méně populární (-0,014), avšak volba socialistické ekonomiky se v čase nemění (0,002). Dobrá finanční situace domácnosti souvisí negativně s volbou socialistické alternativy, avšak pozitivně s volbou volného trhu (-0,366 a 0,198). Podle očekávání pocit jistoty v souvislosti s reformami negativně souvisí se socialistickou volbou (-0,066) a pozitivně s volbou volného trhu (0,678). Malé obavy z nezaměstnanosti jsou pozitivně vztaheny k alternativě volného trhu (0,169). Z demografických údajů souvisí věk a bydliště s volbou socialismu, kdy respondenti starší a venkovští by dali přednost socialismu před sociálně tržní ekonomikou (0,434 a -0,109). Oproti tomu respondenti mladší, muži a majitelé živnostenského listu dávají přednost volnému trhu (-0,207, 0,147 a 0,501), stejně jako respondenti svobodní (-0,079). Pouze poslední vztah nenabývá podstatně významných hodnot.

Nakonec zkoumáme podporu politických reforem, nesouhlas s návratem vlády „pevné ruky“ a pravicovou politickou orientaci. Ve střední a východní Evropě je pevná ruka symbolem podpory autoritářských režimů, které zde panovaly před rokem 1989. V tabulce 5 jsou uvedeny výsledky regresní analýzy tohoto indikátoru podle metody nejmenších čtverců a sebezaražení respondenta na pravolevém politickém spektru orientace ve vztahu ke vzdělání, demografickým proměnným, ekonomické zkušenosti a obavám z reforem. Zatímco výsledky v prvním sloupci nezahrnují ekonomickou zkušenost a obavy, výsledky ve sloupci druhém je zahrnují.

Tabulka 5. Regresní výsledky podpory politické reformy

Nezávislá proměnná	Nesouhlasí s vládou		Politická orientace [†]	
	pevné ruky [†]			
Věk (střední hodnota)	-0,016	-0,025	-0,144***	-0,126***
Příjem (x 10 000 korun)	0,030*	-0,005	0,107**	0,034**
Živnostenský list	0,039**	0,013	0,113***	0,077***
Pohlaví	0,023*	-0,001	0,032	0,006
Rodinný stav (ženatý/vdaná)	-0,001	0,004	-0,052*	-0,040***
Poměr EA členů na domácnost	-0,020	-0,040**	0,002***	-0,025*
Bydliště	0,007	0,001	0,022***	0,020*
Čas	0,021	0,086**	-0,153***	-0,086*
Vzdělání	0,194***	0,149***	0,107***	0,041**
Vzdělání * Čas	-0,020	-0,044	0,100**	0,076**
Snadné zvládnutí domácnosti	— ^a	0,049***	— ^a	0,109***
Byl/a nezaměstnan/a	— ^a	-0,011	— ^a	-0,003
Cítí se jistě	— ^a	0,216***	— ^a	0,304***
Nemá strach z nezaměstnanosti	— ^a	0,061***	— ^a	0,048***
R ² (adjustovaný)	0,047	0,113	0,101	0,216

*) p < 0,05

**) p < 0,01

***) p < 0,005

†) Standardizované koeficienty.

a) Nezahrnuto do rovnice.

Jak ukazují výsledky ve druhém sloupci tabulky 5, ekonomické problémy posilují souhlas s vládou pevné ruky, jak napovídá statisticky významný koeficient pro snadné zvládnutí

domácnosti (0,049). Naopak pocit jistoty a malé obavy z nezaměstnanosti jsou spojeny s odmítáním vlády pevné ruky (0,261 a 0,061). První vztah nabývá rovněž významných hodnot. Celkově s vládou pevné ruky nesouhlasí spíše vzdělaní respondenti (0,149). Ačkoliv ekonomická zkušenost a obavy z reformu snižují vliv vzdělání na nesouhlas s vládou pevné ruky, účinek vzdělání zůstává i tak významný. Nesouhlas s vládou pevné ruky po sledovanou dobu roste, jak indikuje statisticky významná proměnná času (0,086), avšak rozdíl mezi vzdělanými a méně vzdělanými se v tomto ohledu nemění (-0,044). Ani jeden z uvedených vztahů nenabývá podstatně významných hodnot. Podle demografických proměnných respondenti z domácností s menším počtem ekonomicky aktivních členů nesouhlasí s návratem vlády pevné ruky (-0,040), tento vztah je však pouze statisticky významný.

Výsledky týkající se politické orientace jsou podobné jako u nesouhlasu s návratem vlády pevné ruky. Vzdělaní respondenti statisticky významně častěji uváděli pravicovou politickou orientaci (0,041). Navíc se rozdíl pravice/levice ve sledovaném období zvětšoval (0,076), a to na rozdíl od podpory vlády pevné ruky. Obliba pravicové orientace se přitom s postupem času snižovala (-0,086). Tyto vztahy však nedosahují statisticky významných hodnot. Podle očekávání kromě nezaměstnanosti s politickou orientací souvisí také ekonomická zkušenost, obavy z reformu a snadné zvládnání domácnosti; pocit jistoty a malé obavy z nezaměstnanosti souvisí s pravicovou politickou orientací (0,109, 0,304 a 0,048). Tuto orientaci vyjadřují respondenti mladí, s vysokými příjmy, podnikatelé, svobodní, městští a pocházející z domácností s menším počtem ekonomicky aktivních členů (tabulka 5). Významných hodnot po kontrolách nabývá pouze vztah mezi věkem a politickou orientací.

Diskuse

Vzdělaným obyvatelům českých zemí se za komunistického režimu příliš nedařilo, po „sametové revoluci“ se však jejich postavení výrazně zlepšilo. Mají vyšší pravděpodobnost udržení zaměstnání či jeho změny k lepšímu, jejich platy převyšují celostátní průměr (ovšem kromě státních zaměstnanců ve školství a zdravotnictví). Z tohoto hlediska jsme provedli vývojovou analýzu zaměřenou na vztah mezi vzdělaností, ekonomickou zkušeností a postojem k reformám. Zjistili jsme, že vzdělání skutečně s ekonomickou zkušeností souvisí. Vzdělaní respondenti uváděli snazší zvládnání finančních problémů domácnosti a menší nezaměstnanost v minulosti. Navíc uvedené ekonomické výhody vzdělaných respondentů ve sledovaném období narůstaly, jak ukazuje interakční člen vzdělání * čas, i když nedosahuje podstatně významných hodnot.

Stejně ekonomické zkušenosti rovněž souvisely s obavami z reformu. Malé finanční obtíže a minulá zkušenost s nezaměstnaností souvisely podle očekávání s obavami z nezaměstnanosti, přičemž snadné zvládnání domácnosti souviselo i s pocitem jistoty v období reformu. Finanční situace domácnosti a obavy z reformu vytvářejí velmi silný vztah. Ovšem vzdělání vykazuje statisticky významný vztah s obavami z reformu i po kontrolách s těmito a dalšími proměnnými. Vzdělaní respondenti se obávali reformu méně, důvodem toho však nebyla jen jejich ekonomická zkušenost po roce 1989 a demografické rysy. Pocit jistoty v reformních změnách může být dán rovněž sociálním a ekonomickým vývojem. Vzdělaní lidé už nejsou pod tlakem státu, který dříve vyzvedával dělníky. Dnes se již mohou svobodně vyjadřovat, „žít v pravdě“ na veřejnosti i doma, jejich diplom je nyní považován za nástroj úspěchu. Tyto změny mohou tedy napomoci

objasnit jejich menší obavy z reformem nádavkem k ekonomickému vzestupu. Vliv vzdělání pocit jistoty a obavy z nezaměstnanosti se ve sledovaném období neměnil.

Vzdělání respondenti také více podporovali ekonomické reformy. Vzdělanější lidé více upřednostňují volný trh a odmítají socialistickou ekonomiku. Ani vliv vzdělání na postoj k reformám nevyplýval pouze z ekonomické zkušenosti a obav, tak jak byly ve výzkumech sledovány. Přejít k tržní ekonomice je u vzdělaných pracovníků spojen se zaměstnáním v jádrové, a tedy kvalitní části pracovního trhu, se zvýšením statusu a osobní svobodou, což může rovněž vysvětlovat jejich preferenci ekonomiky volného trhu. Preference tržní ekonomiky v průběhu sledovaného období poklesly, avšak pouze ve prospěch sociálně tržní alternativy, nikoli socialistické ekonomiky, jak ukazuje proměnná čas. Vztah mezi vzděláním a uvedenými preferencemi přitom zůstal stabilní.

Ekonomická zkušenost rovněž souvisí s výběrem mezi socialistickou či tržní ekonomikou. Lidé bez finančních potíží dávají jednoznačně přednost volnému trhu a odmítají socialismus. Zajímavé je, že zkušenost s nezaměstnaností neměla na tento výběr žádný vliv. Lidé byli varováni, že transformace může přinést růst nezaměstnanosti, nicméně její míra zůstala až do roku 1997 nízká. Navíc mladí a svobodní respondenti uváděli větší zkušenost s nezaměstnaností než lidé starší, v jejich případě se však mohlo jednat o zkušenost dočasnou a dobrovolnou, která má jen malý vliv na postoj k ekonomickým reformám. Malé obavy z nezaměstnanosti a pocit jistoty v souvislosti s reformami souvisely také s podporou volného trhu, pocit jistoty pak i s odmítnutím socialistické ekonomiky. Spolu se vzděláním měly na podporu reformu vliv také ekonomická zkušenost a obavy.

Ekonomická zkušenost a obavy z reformem souvisely rovněž s podporou politických reformu. Absentující finanční obtíže domácnosti, pocit jistoty v souvislosti s reformami a malé obavy z nezaměstnanosti predikovaly odmítnutí vlády pevné ruky. Avšak také vzdělání mělo významný vliv na podporu politických reformu, konkrétně na nesouhlas s vládou pevné ruky. Vzdělanostní rozdíly zůstaly přitom ve sledovaném období stabilní. Podobné výsledky jsme získali u pravicové orientace, s níž souvisela podpora vyjadřovaná reformám. Vzdělanější lidé se přikláněli spíše k pravici, přičemž středně a méně vzdělání v průběhu času svoji orientaci měnili. Všechny tyto výsledky byly statisticky významné, i když nikoliv výrazné.

Celkově naše výsledky odpovídaly předpokladu, že ekonomická zkušenost ovlivňuje postoj k postkomunistickým reformám [Przeworski 1991, Staniszkis 1991]. Podobně však postoj k reformám ovlivnilo také vzdělání. Uvedené zjištění potvrzuje, že bylo správné do analýzy zařadit i proměnnou vzdělání, která může navíc indikovat mimoekonomické faktory (například větší osobní svobodu a zvýšení statusu), stejně jako dodatečné ekonomická hlediska (lepší pozice na novém duálním trhu práce), které by pomohly vysvětlit podporu postkomunistických reformu.

Z angličtiny přeložila Zuzana Gabajová

JOSEPH HRABÁ je profesorem sociologie na státní univerzitě v lowě. Jeho výzkumné zájmy zahrnují transformaci, její vliv na zdraví a etnické postoje v různých částech světa. Aktuálně publikuje v amerických, britských, českých a ruských časopisech.

REHAN MULLICK je výzkumným pracovníkem na státní univerzitě v lowě. Jeho výzkumné zájmy zahrnují vzájemné vztahy mezi globalizací, socioekonomickým vývojem a etnickými konflikty. Jeho současný výzkum se soustřeďuje na sociální souvislosti globalizace a ekonomické transformace v České republice, na Ukrajině a v rozvíjejících se zemích obecně.

JIRÍ VEČERNÍK je vědeckým pracovníkem v Sociologickém ústavu AV ČR v Praze. Zabývá se ekonomickou sociologií. V poslední době publikoval knihu *Občan a tržní ekonomika. Příjmy, nerovnosti a postoje v České republice (1998)* a pod jeho editorstvím vyšla *Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1998 (1998)*.

ALLAN MCCUTCHEON je profesorem sociologie na univerzitě státu Nebraska v Lincolnu.

Literatura

- Amemiya, Takeshi 1985. *Advanced Econometrics*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Draper, Norman, Harry Smith 1998. *Applied Regression Analysis, Third Edition*. New York: John Wiley and Sons.
- Fox, John 1997. *Applied Regression Analysis, Linear Models, and Related Methods*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Greene, William H. 1997. *Econometric Analysis, Third Edition*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.
- Hagenaars, Jacques A. 1990. *Categorical Longitudinal Data*. Newbury Park, CA: Sage.
- Hanley, E., P. Matějů, K. Vlachová, J. Krejčí 1996. „The Making of Post-Communist Elites in Eastern Europe.“ *Working Papers* 96:3. Prague: Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic.
- Hraba, Joseph, Frederick O. Lorenz, Zdeňka Pechačová, Qiang Liu 1998. „Education and Health in the Czech Republic.“ *Journal of Health and Social Behavior* 39: 295-316.
- Hraba, Joseph, Allan L. McCutcheon, Jiří Večerník 1999. „Rural and Urban Differences in Economic Experience, Anxiety and Support for the Post-Communist Reforms in the Czech Republic.“ *Rural Sociology* 64: 439-463.
- Hraba, Joseph, Zdeňka Pechačová, Frederick O. Lorenz 1999. *Deset roků po 10 letech, 1989-1999*. Praha: Academia.
- Long, J. Scott 1997. *Regression Models for Categorical and Limited Dependent Variables: Analysis and Interpretation*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Matějů, Petr 1995. „In Search of Explanations for Recent Left-Turns in Post-Communist Countries.“ *International Review of Comparative Public Policy* 7: 13-40.
- Matějů, Petr, Nelson Lim 1995. „Who Has Gotten Ahead after the Fall of Communism? The Case of the Czech Republic.“ *Czech Sociological Review* 3: 117-136.
- Matějů, Petr, Blanka Řeháková 1996. „Education as a Strategy for Life Success in the Post-Communist Transformation: The Case of the Czech Republic.“ *Comparative Education Review* 40: 158-176.
- Przeworski, Adam 1991. *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. New York: Cambridge University Press.
- Sayer, Derek 1998. *The Coasts of Bohemia*. Princeton: Princeton University Press.
- Staniszki, Jadwiga 1991. *The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe: The Polish Experience*. Berkeley: University of California Press.
- Szelényi, Ivan 1988. *Socialist Entrepreneurs: Embourgeoisement in Rural Hungary*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Tucker, Aviezer, Jana Balharová, Ivo Losman, Jan Němec, Jan Němeček, David Ondračka, Zdeňk Polák, Roman Skyva, Martina Výrková, Markéta Zídková 1996-97. „Czech transition: Politics before economics.“ Unpublished Manuscript. Olomouc: Univerzita Palackého.
- Večerník, Jiří 1992. „The Labor Market in Czechoslovakia: Changing Attitudes of the Population.“ *Czechoslovak Sociological Review, Special Issue*: 61-78.
- Večerník, Jiří, Petr Matějů 1998. *Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1998*. Praha: Academia.

Příloha

Korelační matice

	1	2	3	4	5	6
1 Věk		-0,170 0,000	-0,174 0,000	0,011 0,199	0,051 0,000	0,402 0,000
N	12 939	10 514	10 668	12 934	11 808	12 885
2 Příjem domácnosti (x 10 000 korun)			0,256 0,000	0,061 0,000	0,157 0,000	-0,195 0,000
N	10 514	10 533	9 379	10 531	10 509	10 490
3 Živnostenský list		0,256 0,000		0,031 0,002	0,082 0,000	-0,167 0,000
N	10 668	9 379	10 684	10 681	10 661	10 638
4 Pohlaví		0,061 0,199	0,031 0,002		0,061 0,000	0,043 0,000
N	12 934	10 531	10 681	12 956	11 825	12 902
5 Rodinný stav (ženatý/vdaná)		0,157 0,000	0,082 0,000	0,061 0,000		-0,269 0,000
N	11 808	10 509	10 661	11 825	11 828	11 778
6 Poměr EA členů na domácnost		-0,195 0,000	-0,167 0,000	0,043 0,000	-0,269 0,000	
N	12 885	10 490	10 638	12 902	11 778	12 907
7 Snadné zvládnutí domácnosti		0,244 0,022	0,177 0,000	0,090 0,000	0,058 0,000	0,024 0,009
N	11 799	10 507	10 653	11 816	11 793	11 772
8 Byl/a nezaměstnaná/a		-0,047 0,000	-0,012 0,257	-0,019 0,072	-0,075 0,000	0,001 0,913
N	9 370	9 251	8 304	9 384	9 366	9 341
9 Cítí se jistě		0,155 0,000	0,141 0,000	0,099 0,000	0,014 0,117	-0,011 0,225
N	12 917	10 516	10 667	12 934	11 811	12 885
10 Má strach z nezaměstnanosti?		0,145 0,248	0,185 0,000	0,090 0,000	0,045 0,000	-0,012 0,228
N	10 062	9 915	9 006	10 076	10 055	10 032
11 Preferovaná forma ekonomiky		-0,150 0,000	-0,185 0,000	-0,100 0,000	-0,011 0,291	0,061 0,000
N	8 435	8 288	8 372	8 443	8 423	8 399
12 Nesouhlasí s vládou pevné ruky		0,082 0,000	0,081 0,000	0,036 0,001	0,036 0,001	-0,073 0,000
N	8 121	8 009	8 075	8 130	8 114	8 115

Korelační matice (pokračování)

	7	8	9	10	11	12
1 Věk	-0,021 0,022	-0,111 0,000	-0,091 0,000	0,012 0,248	0,167 0,000	-0,070 0,000
N	11 799	9 370	12 917	10 062	8 435	8 121
2 Příjem domácnosti (x 10 000 korun)	0,244 0,000	-0,047 0,000	0,155 0,000	0,145 0,000	-0,150 0,000	0,082 0,000
N	10 507	9 251	10 516	9 915	8 288	8 009
3 Živnostenský list	0,177 0,000	-0,012 0,257	0,141 0,000	0,185 0,000	-0,185 0,000	0,081 0,000
N	10 653	8 304	10 667	9 006	8 372	8 075
4 Pohlaví	0,090 0,000	-0,019 0,072	0,099 0,000	0,090 0,000	-0,100 0,000	0,036 0,001
N	11 816	9 384	12 934	10 076	8 443	8 130
5 Rodinný stav (ženatý/vdaná)	0,058 0,000	-0,075 0,000	0,014 0,117	0,045 0,000	-0,011 0,291	0,036 0,001
N	11 793	9 366	11 811	10 055	8 423	8 114
6 Poměr EA členů na domácnost	0,024 0,009	0,001 0,913	-0,011 0,225	-0,012 0,228	0,061 0,000	-0,073 0,000
N	11 772	9 341	12 885	10 032	8 399	8 115
7 Snadné zvládnutí domácnosti		-0,106 0,000	0,391 0,000	0,303 0,000	-0,272 0,000	0,190 0,000
N	11 819	9 360	11 801	10 052	8 421	8 121
8 Byl/a nezaměstnaná/a	-0,106 0,000		-0,053 0,000	-0,162 0,000	0,030 0,010	-0,037 0,002
N	9 360	9 387	9 376	9 069	7 247	7 012
9 Cítí se jistě	0,391 0,000	-0,053 0,000		0,308 0,000	-0,384 0,000	0,283 0,000
N	11 801	9 376	12 939	10 064	8 431	8 122
10 Má strach z nezaměstnanosti?	0,303 0,000	-0,162 0,000	0,308 0,000		-0,235 0,000	0,150 0,000
N	10 052	9 069	10 064	10 079	7 966	7 760
11 Preferovaná forma ekonomiky	-0,272 0,000	0,030 0,010	-0,384 0,000	-0,235 0,000		-0,240 0,000
N	8 421	7 247	8 431	7 966	8 445	6 980
12 Nesouhlasí s vládou pevné ruky	0,190 0,000	-0,037 0,002	0,283 0,000	0,150 0,000	-0,240 0,000	
N	8 121	7 012	8 122	7 760	6 980	8 133

Šetření ISSP 1998 – Náboženství

DANA HAMPLOVÁ**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

International Social Survey Program 1998 – Religion

Abstract: The report analyses an empirical survey of religious attitudes of the Czech population. With regard to Church affiliation and church attendance, the Czech Republic belongs among the most secularised countries in Europe. However, there is a widely spread belief in the supernatural. Analyses have disclosed the existence of two fundamental types of religious orientation: Christianity and occultism. While Christianity is typical for older people with lower education, occultism is spread through the population more evenly. The relationship between occultism and pessimism, and the denial of a higher personal authority were also proven. Christianity was connected to confidence in people, acceptance of a higher personal authority, and mild fatalism.

Sociologický časopis, 2000, Vol. 36 (No. 4: 431-440)

V červnu 1999 realizoval Sociologický ústav AV ČR reprezentativní sociologické šetření ISSP 1998 – Náboženství. Výzkum proběhl v rámci srovnávacího projektu *Mezinárodní program sociálního výzkumu*. Šetření se zabývalo vlivem náboženských představ a chování na sociální, politické a morální postoje, osobní morálku, postoje k sexuálnímu chování a potratům. Terénní sběr dat provedla v České republice agentura SC&C v červnu 1999. Šetření se zúčastnilo 1224 respondentů, vzorek byl vybrán náhodným výběrem. Stručnou zprávu o výsledcích přináší následující text. Informace je v některých případech pro srovnání doplněna o data ze zahraničních modulů ISSP Náboženství 1991 a ISSP Náboženství 1998.¹

Šetření ISSP potvrdilo, že Česká republika patří z hlediska náboženského vyznání i z hlediska pravidelné účasti na bohoslužbách mezi nejvíce sekularizované evropské země. V šetření se přihlásilo 45,7 % (559) respondentů k Římskokatolické církvi, 2,6 % (32) k Církvi českoobratrské evangelické a 2,7 % (33) k Církvi československé husitské, dalších 2,5 % (30) respondentů se hlásilo k jiným křesťanským církvím a pouhých 8 respondentů (0,6 %) příslušelo k nekřesťanskému náboženství. Náboženské vyznání neuvedlo 45,9 % (562) respondentů.² Pro srovnání můžeme uvést, že podobný podíl respondentů

¹) Šetření vzniklo za podpory grantu GA ČR č. 403/99/1129.

²) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Dana Hamplová, Sociologický ústav AV ČR, Jiřská 1, 110 00 Praha 1, e-mail hamplova@soc.cas.cz

¹) Šetření ISSP 1998 se zúčastnily následující země: Austrálie, Bulharsko, Česká republika, Dánsko, Filipíny, Francie, Irská republika, Itálie, Japonsko, Kypr, Lotyšsko, Maďarsko, Německo, Nizozemí, Norsko, Nový Zéland, Portugalsko, Rakousko, Chile, Rusko, Severní Irsko, Slovensko, Slovinsko, Španělsko, Švédsko, Švýcarsko, Velká Británie, USA. Z šetření ISSP 1991 jsou k dispozici údaje za Austrálii, Filipíny, Irskou republiku, Itálii, Maďarsko, Německo, Nizozemí, Norsko, Nový Zéland, Polsko, Rakousko, Rusko, Severní Irsko, Slovinsko, USA a Velkou Británii.

²) Při posledním sčítání lidu v roce 1991 deklarovalo náboženské vyznání 44 % obyvatel (zbylých 56 % buď neodpovědělo, nebo se označilo jako bez vyznání).

bez vyznání měly z evropských zemí v šetření ISSP 1998 Velká Británie a Francie, vyšší podíl lidí bez vyznání byl na území bývalého východního Německa (69 %).

Českou republiku lze považovat za sekularizovanou společnost i z hlediska návštěvnosti bohoslužeb – téměř polovina respondentů (48 %) šetření ISSP 1998 odpověděla, že nikdy nechodí na bohoslužby, a ČR se tak zařadila mezi země s nejnižší návštěvností náboženských obřadů.³ Byli to především starší lidé, kdo chodil na bohoslužby a kdo se hlásil k náboženskému vyznání, mezi mladými lidmi byl zájem o církevní život výrazně nižší (viz tabulku 1). Vyznání rovněž uváděli a na bohoslužby chodili především respondenti z menších obcí a lidé s nižším vzděláním. Zajímavou výjimku ze sekularizačního vlivu městského života představovala Praha – v ní počet lidí bez vyznání a těch, kteří nikdy nechodili na bohoslužby, mírně poklesl (viz tabulky 1 a 2).

Tabulka 1. Návštěvnost bohoslužeb podle věku – Česká republika

Věk	Účast na bohoslužbách						celkem
	nikdy	méně často	několikrát za rok	asi 1x za měsíc	téměř každý týden	nejméně 1x týdně	
Do 29 let	56,7	26,3	6,7	1,4	5,0	3,9	100,0
30-44 let	50,0	24,7	13,9	2,5	4,0	4,9	100,0
45-59 let	46,2	29,5	11,1	3,1	4,0	6,1	100,0
60+ let	39,7	17,9	16,5	3,9	7,6	14,4	100,0
Celkem	48,1	24,8	12,1	2,7	5,1	7,2	100,0

Zdroj: ISSP Náboženství 1998.

Test χ^2 je statisticky významný na hladině významnosti $\alpha = 0,00$

Tabulka 2. Návštěvnost bohoslužeb podle velikosti bydliště – Česká republika

Velikost obce (počet obyvatel)	Účast na bohoslužbách						celkem
	nikdy	méně často	několikrát za rok	asi 1x za měsíc	téměř každý týden	nejméně 1x týdně	
Do 5 tis.	37,4	25,1	17,0	3,4	6,5	10,6	100,0
5 000-10 000	50,0	27,1	5,1	3,4	10,2	4,2	100,0
10 000-50 000	55,4	27,2	7,5	0,5	3,3	6,1	100,0
50 000-100 000	60,0	18,9	15,8	2,1	1,1	2,1	100,0
Nad 100 000	67,2	22,4	5,6	1,6	0,8	2,4	100,0
Praha	55,6	23,6	8,5	3,8	4,7	3,8	100,0
Celkem	48,2	24,8	12,2	2,6	5,1	7,1	100,0

Zdroj: ISSP Náboženství 1998.

Test χ^2 je statisticky významný na hladině významnosti $\alpha = 0,00$

³) Vysokým podílem respondentů, kteří nikdy nechodí do kostela, se ČR zařadila vedle Velké Británie, Francie, Nizozemí a Ruska. To, že nikdy nechodí na bohoslužby, uvedlo 54,2 % respondentů z Velké Británie, 50,3 % z Francie, 56,3 % z Ruska a dokonce 60,1 % z Nizozemí. Naproti tomu například ve Spojených státech, Německu nebo Rakousku to, že do kostela nikdy nechodí, odpověděla jen pětina respondentů. Třetina dotazovaných Američanů, a dokonce polovina Švýcarů naopak uvedly, že se bohoslužeb zúčastňují každý týden (ISSP 1998).

Šetření by tedy mohlo naznačovat, že se náboženská víra omezuje spíše na starší, méně vzdělané vrstvy či obyvatelstvo z méně urbanizovaných oblastí. Je třeba si ovšem klást otázku, do jaké míry malý zájem o život křesťanských církví vypovídá o obecném oslabení náboženského prvku ve společnosti. Výsledky šetření ISSP 1998 totiž naznačují, že vlažný přístup k tradičním církvím a ke křesťanství neznámá, že by Češi odmítali existenci nadpřirozena. Jen přibližně jeden člověk ze sta v šetření jednoznačně odmítal nejen to, že existuje Bůh, duch či nadpřirozená síla, ale i konkrétní projevy nadpřirozena v životě. Plných 66,1 % (809) respondentů odpovědělo, že někteří věštcí mají schopnost předvídat budoucnost, 45,3 % (555) respondentů věřilo v účinnost amuletů a 45,3 % (555) v horoskopy.⁴ Data ISSP 1998 tak v tomto směru odpovídají výsledkům některých starších šetření religiozity, podle nichž se v evropských společnostech udržuje poměrně vysoký stupeň víry v nadpřirozeno.⁵

Respondenti v České republice odmítali spíše tradiční náboženské systémy a organizované náboženství než nadpřirozeno obecně. Odmítání velkých náboženských systémů se netýkalo jen křesťanství, ale všech tradičních náboženství (islámu, buddhismu či judaismu). Křesťanství si přitom získalo z velkých tradičních náboženských systémů sympatií nejvíce. Respondentům byla předložena sedmibodová škála s krajními póly „naprosto sympatický“ a „naprosto nesympatický“, na níž měli jednotlivá náboženství hodnotit. Křesťanství bylo příznivě nakloněno 53 % respondentů (21 % – zcela sympatické), za zcela nesympatické je naopak označila jen 3 % respondentů. Nejméně sympatií si naopak získal islám. Celkově jej za nesympatický označilo 50 % (23 % naprostá nesympatie), zcela příznivé stanovisko pak k němu zaujala jen dvě procenta dotázaných. Postoje k buddhismu byly mnohem méně vyhraněné, třetina vzorku řekla, že neví nebo že jej nezná, 26 % vyjádřilo nesympatie, 24 % sympatie a zbylých 18 % jej považovalo za neutrální.

Duchovní proudy: okultismus a křesťanství

Na základě faktorové analýzy se v datech vyčlenily čtyři duchovní orientace, z čehož dvě náboženské v užším smyslu slova. Jedná se především o křesťanství a okultismus⁶ a dále fatalismus a duchovní zaměření, které by se dalo nazvat vírou v člověka (faktorová skóre uvádí tabulka 3). Vzhledem k tomu, že se existence křesťanství a okultismu jako dvou základních náboženských přístupů projevila i v případech zahraničních dat ISSP 1991 a ISSP 1998, lze uvažovat o tom, že se jedná o obecné duchovní proudy evropských spo-

⁴) Tyto údaje představují součet kategorií určitě ano a spíše ano.

⁵) Tak například podle průzkumů z roku 1992 četlo 53 % Francouzů denně horoskopy a 63 % Němců je bralo nějakým způsobem vážně. [Petersen 1982: 20, cit. dle <http://adherents.com/adhloc>]. Existují i určité náznaky, že v některých evropských zemích roste spiritismus. Například v roce 1972 bylo ve Velké Británii 50 tis. spiritistů, zatímco v roce 1999 jejich počet vzrostl již na 80 tis. [Chryssides 1999, cit. dle <http://adherents.com>].

⁶) Okultismus „vychází z představy, že najde prostředky a cesty, jak použít v dnešní době prastaré pověrečné praktiky, rituály a zařikávací formule k užítku nebo ke škodě jiných lidí. Rovněž k němu patří představa, že člověk může navazovat kontakt nebo spojení s duchy, dušemi zemřelých nebo některými kosmickými silami“. Jako příklad okultismu lze uvést například věštění, čtení z ruky, virgule či výklad horoskopu [Malý...: 82].

lečností.⁷ Data ISSP tak – alespoň do určité míry – odpovídají teorii Ellwooda a Partina o existenci dvou základních vizí skutečnosti v západní civilizaci: „křesťanství a moderní vědy na jedné straně a alternativní vize spjaté s mystickými proudy náboženských tradic (...) od gnosticizmu, magie, hermetismu a neoplatonismu přes středověké sektářství, čarodějnictví, kabal a alchymii k novověkému rosikrucianství a okultismu“ [cit. dle Lužný 1997: 26].

Křesťanství se v šetření v České republice projevilo spíše jako menšinová duchovní orientace. Sumace kladných odpovědí na otázky, které charakterizovaly křesťanský faktor, naznačuje, že jednoznačně se ke křesťanství hlásila přibližně desetina respondentů (10,8 %), určitou podporu mu vyjádřilo dalších 17,3 %. Okultismus jednoznačně podpořil přibližně stejný podíl respondentů jako křesťanství (9,5%), ale existenci okultních jevů připouštělo celých 42,6 % respondentů.

Tabulka 3. Faktory a faktorová skóre typů religiozity

Přesvědčení	Faktor			
	křesťanství	okultismus	fatalismus	víra v člověka
Posmrtný život	0,80	0,06	-0,12	0,05
Nebe	0,86	-0,14	-0,02	0,06
Peklo	0,80	-0,22	-0,02	0,06
Náboženské zázraky	0,82	0,04	-0,09	0,03
Postoj k Bibli	0,74	-0,02	-0,02	0,25
Existuje Bůh, který osobně pečuje o každou lidskou bytost	0,84	-0,05	0,04	0,08
Lidé mohou dělat jen málo pro to, aby změnili běh svého života	0,20	0,03	0,66	0,04
Pro mne má život smysl jen proto, že existuje Bůh	0,72	-0,18	0,22	0,10
Podle mého názoru nemá život žádný smysl	-0,00	-0,12	0,74	-0,06
Život má smysl jen tehdy, pokud mu nějaký smysl dá člověk sám	-0,26	0,38	-0,08	0,68
Svůj osud si určujeme sami	-0,31	0,38	-0,04	0,65
Víra v amulety	0,23	0,71	0,10	-0,16
Víra ve schopnosti věštců	0,41	0,62	-0,03	-0,29
Víra v horoskopy	0,20	0,72	0,03	-0,28
Víra v Boha jako osobu	0,76	0,07	-0,18	0,12
Člověk dnes musí žít jen pro přítomnost	-0,06	0,13	0,70	0,18

Zdroj: ISSP 1998

Analýza hlavních komponent (nerotované řešení), Kaiser-Meyer-Olkinova míra adekvátnosti výběru = 0,881, Bartlettův test sféricity, významnost 0,000.

7) V obou modulech ISSP 1991 a 1998 nebyly všechny kladené otázky totožné, ale existence těchto základních faktorů se potvrdila. V roce 1991 byla například navíc kladena otázka, zda by se určení správného a špatného mělo zakládat na Božím zákonu, která se v českém modulu ISSP 1998 nevyskytovala, ale která byla přiřazena k faktoru křesťanské víry. Další rozdíl spočíval například v tom, že v roce 1991 byly kladeny otázky, zda lidé věří v peklo a d'ábla, šetření z roku 1998 se ptalo pouze na to, zda lidé věří v peklo. Přes dílčí rozdíly se existence těchto dvou základních duchovních proudů projevila.

V datech se jednoznačně projevila souvislost obou typů religiozity s věkem. Zájem o okultismus projevovali více mladí lidé, ke křesťanství se přikláněli spíše lidé starší. Není zde ovšem jasné, zda tyto výsledky naznačují obecný posun společnosti, nebo zda se v nich jen odráží skutečnost, že mladší lidé se více zajímají o duchovní otázky a později o tuto problematiku ztrácejí zájem, případně se přiklánějí k tradičnímu náboženství.

Rovněž se ukázalo, že zatímco přístup ke křesťanství souvisel se vzděláním (křesťanství věřili spíše lidé s nižším vzděláním), v případě okultismu byl vztah se vzděláním slabší. O okultismu – na rozdíl od křesťanství – rovněž neplatilo, že by získal podporu v menších obcích.

Z hlediska sociálního rozložení obou typů religiozit lze tedy konstatovat, že křesťanství získalo podporu více mezi staršími a méně vzdělanými lidmi z méně urbanizovaných oblastí, zatímco příklon k okultismu se v šetření projevil jako mnohem obecnější fenomén – okultismus zasahoval i vzdělanější a městské vrstvy obyvatelstva.

Ačkoliv okultismus a křesťanství představují dva duchovní proudy, u mnohých respondentů se prolínaly. Škály, na nichž se faktorové zátěže respondentů pohybovaly, byly rozčleněny na tři kategorie (do -0,75; -0,75 až 0,75; nad 0,75) a navzájem srovnány. Za čisté příznivce daného duchovního směru bylo možné označit jen přibližně třetinu „křesťanů“ a pětinu „okultistů“, u ostatních docházelo k míšení about typů religiozity.⁸ Poměr mezi okultismem a křesťanstvím je však třeba vnímat spíše jako ukazatel určitých trendů, neboť vzhledem k velkému podílu chybějících odpovědí nemohla být poměrně velká část respondentů do analýzy zahrnuta. Výsledky faktorové analýzy, v níž byly chybějící odpovědi na jednotlivé otázky nahrazeny průměrem, ovšem dávají podobné výsledky.

Podobné prostupování křesťanství a okultismu není překvapivé, neboť v lidovém křesťanství byly oba dva typy religiozity vždy tradičně silně provázány.

Tabulka 4. Vztah mezi faktorovými zátěžemi křesťanství a okultismu
(Podmínkám vyhovělo 771 respondentů)

Křesťanství	Okultismus			celkem
	ano	napůl	ne	
Ano	19,9	50,3	29,8	100,0
	22,5	22,2	33,5	
	4,9*	12,5*	7,4*	24,8
Napůl	28,2	60,6	11,3	100,0
	59,2	49,8	23,5	
	13,0*	27,9*	5,2*	46,0
Ne	13,8	53,8	32,4	100,0
	18,3	28,0	42,9	
	4,0*	15,7*	9,5*	29,2
Celkem	21,9	56,0	22,0	100,0

Zdroj: ISSP 1998.

*) Procenta z celku.

⁸) Jako „čistí“ příznivci se zde označují lidé, kteří se jasně zařadili do kategorie okultismu nebo křesťanství, ale druhý typ religiozity odmítali (zcela i napůl).

Náboženské vyznání a víra

Čemu věří lidé, kteří deklarují náboženské vyznání, a označují se tak za křesťany?⁹ Vzhledem k bezkonkurenčnímu postavení Římskokatolické církve v České republice je otázka, jací jsou čeští křesťané, do jisté míry otázkou, jací jsou čeští katolíci.¹⁰

Největší skupinu katolíků (přibližně čtvrtinu) představovali respondenti, které lze označit za duchovně nevyhraněné a kteří se tak napůl přikláněli ke křesťanství i okultismu.¹¹ Tradiční křesťanské věrouce věřily v šetření přibližně jen dvě pětiny katolíků, přičemž pouze 13,6 % by se dalo označit za „čisté křesťany“ (viz tabulku 5). Těmto výsledkům odpovídá i skutečnost, že v existenci Boha jako osoby věřilo jen 27 % (152) respondentů katolického vyznání. Celou čtvrtinu lidí, kteří se hlásili ke katolickému vyznání, bylo možné označit jako ty, kteří křesťanské věrouce nevěří.

Tabulka 5. Víra v křesťanskou věrouku a okultismus mezi lidmi, kteří se hlásí ke katolickému vyznání

Křesťanství	Okultismus			celkem
	ano	napůl	ne	
Ano	18,1	49,3	32,6	100,0
	7,5	20,6	13,6	41,7
Napůl	29,7	59,5	10,8	100,0
	12,8	25,5	4,6	42,9
Ne	13,2	58,5	28,3	100,0
	2,0	9,0	4,3	15,4
Celkem	22,3	55,1	22,6	100,0

Zdroj: ISSP 1998.

Zajímavé by jistě bylo srovnání katolíků s lidmi jiných vyznání, ale vzhledem k malému počtu protestantů ve vzorku a výrazným rozdílům mezi protestanty evangelikální a liberální tradice je těžké dělat závěry za další denominace.

Jak je patrné, náboženské vyznání nebylo samo o sobě indikátorem křesťanské víry. Mělo však určitou negativní vypovídací hodnotu. Fakt, že se člověk k žádnému vyznání nehlásil, svědčil o absenci křesťanského pohledu na svět, neboť mezi lidmi bez vyznání byli jedinci, které lze zařadit mezi křesťany, naprosto výjimeční (21, tj. 5,9 % respondentů bez vyznání). Pokud člověk „křesťanský“ věřil, hlásil se rovněž k nějaké církvi, byť formálně.

Náboženské představy a chování a sociální postoje

Šetření ISSP 1998 se rovněž zabývalo vlivem náboženských představ a chování na sociální, politické a morální postoje, osobní morálku, sexuální chování a potraty. Samo-

⁹) Pro analytické účely je vhodné rozlišit katolický a protestantský proud křesťanství. V katolické tradici je větší prostor pro mystické prvky než v protestantské větvi, která je ve větší míře ovlivněna racionalismem.

¹⁰) Při sčítání lidu v roce 1991 se k Římskokatolické církvi hlásilo 39 % obyvatelstva, což představuje 88,9 % z těch, kteří deklarovali nějaké křesťanské vyznání. K církvím protestantským se hlásilo 2,5 % obyvatel České republiky.

¹¹) I v tomto případě se využívá třídění na základě faktorových zátěží.

zřejmě se zde otvírá otázka, do jaké míry jsou určité postoje příčinou a do jaké míry až důsledkem různých náboženských přístupů. Teoretická diskuse na toto téma však nemůže být předmětem této zprávy. Podle Bergera [1988] je působení obousměrné: náboženství je sociálním konstruktem, a vychází tedy z daných sociálních podmínek, na druhou stranu na tyto podmínky zpětně působí. Bez ohledu na sociální determinaci náboženských postojů se však ukazuje, že ve stejné sociální situaci mohou působit různé náboženské směry s různými dopady, i když to samozřejmě neznamená, že každá společenská situace je vhodná pro všechny typy náboženství.¹²

Okultismus je příkladem neorganizovaného náboženství, ve kterém není stanoveno, co je dobré a špatné, a ve kterém neexistuje autorita, jež by správnost určila. Lze proto předpokládat, že bude mít relativně malý vliv při formování explicitních morálních pravidel, ale bude spíše souviset s určitou psychickou a kognitivní orientací člověka.

Křesťanství naproti tomu představuje náboženství organizované. Díky tomu působí na život lidí a společnosti v několika rovinách. Jednak se jedná o působení samotné náboženské víry, tedy určité kognitivní struktury, která souvisí s jistým vnímáním skutečnosti. Dále se jedná o vliv společenského prostředí s určitou religiozitou spojeného (církve, církevní autority a konkrétního společenství) a nakonec svoji roli hrají i explicitně stanovené normy a pravidla (dané autoritou Bible, tradice atd.). Církev, Bible a tradice určují, co je dobré a špatné, a lze proto očekávat, že křesťanství bude mít větší význam než okultismus při stanovování explicitních morálních norem. Lze předpokládat, že religiozita sama o sobě bude ovlivňovat spíše duševní orientaci člověka a církev a posvátné texty (spolu s ochotou se jejich autoritě podřídít) naproti tomu regulovat konkrétní postoje a morální normy.

Na základě faktorové analýzy jsme v dotazníku určili 4 typy postojových orientací: pesimismus, nedůvěru vůči lidem, fatalismus a důvěru v sebe sama.¹³

¹²) Tuto skutečnost lze dokumentovat například na vývoji Jižní Ameriky. Tam proniká mezi stejné vrstvy obyvatelstva evangelikální verze protestantismu i spiritismus a oba směry se shodují i při pojmenování hlavních problémů společnosti: těmi jsou alkohol, násilí a rozvrat rodinných vztahů. Protestantismus se se spiritismem v nemalé míře shoduje i ve vnější formě (např. ve velkém důrazu na řád), ale ekonomické důsledky obou směrů jsou naprosto odlišné. Zatímco protestantismus vede ke zvýšení životní úrovně, spiritismus ekonomickému zlepšení spíše brání [Martin 1990: 169-171].

¹³) Jednotlivé faktory jsou představovány postoji k následujícím otázkám.

Nedůvěra v lidi: Jak často se vás budou lidé snažit zneužít? Dá se lidem důvěřovat, nebo člověk nemůže být při jednání s lidmi nikdy dost opatrný? Člověk je od přirozenosti dobrý a laskavý – Člověk je od přirozenosti zlý a zkažený?

Fatalismus: Lidé mohou dělat jen málo pro to, aby změnili běh svého života. Život nemá žádný smysl.

Pesimismus: Průměrný člověk se má stále hůř. Člověk neví na koho se spolehnout.

Důvěra v sebe: Život má nějaký smysl jen tehdy, pokud mu člověk nějaký smysl dá sám. Svůj osud si určíme sami.

Tabulka 6. Postojové orientace – faktorové zátěže

	Pesimismus	Důvěra v lidi	Víra v sebe	Fatalismus
Jak často se vás budou lidé snažit zneužít?	0,17	-0,75	-0,06	-0,07
Dá se lidem důvěřovat, nebo člověk nemůže být při jednání s lidmi nikdy dost opatrný?	-0,39	0,63	0,09	-0,02
Lidé mohou dělat jen málo pro to, aby změnili běh svého života	0,33	-0,02	-0,05	0,67
Život nemá smysl	-0,06	-0,08	-0,04	0,84
Život má smysl jen tehdy, pokud mu člověk nějaký smysl dá sám	0,10	0,15	0,82	-0,01
Svůj osud si určujeme sami	-0,01	-0,14	0,84	-0,07
Člověk je od přirozenosti dobrý a laskavý – Člověk od přirozenosti zlý a zkažený?	0,15	0,64	-0,08	-0,22
Průměrný člověk se má stále hůř	0,83	-0,01	0,11	0,13
Dnes člověk vskutku neví, na koho se spolehnout	0,80	-0,20	0,02	0,05

Zdroj: ISSP 1998

Analýza hlavních os, rotace Varimax s Kaiserovou normalizací.

Jednotlivým respondentům byly přiřazeny odpovídající faktorové zátěže odpovídající postojovým orientacím a tyto zátěže byly porovnávány s zátěžemi, které představovaly křesťanství a okultismus. Výsledky původní faktorové analýzy, na jejímž základě se křesťanství a okultismus vyčlenily však nemohly být použity, neboť do původní analýzy vstupovaly totožné otázky, jako v případě faktorové analýzy postojových orientací a výsledné korelace by mohly být zkreslené. Proto byla vypočítána nová faktorová analýza duchovních orientací, v níž se však shodné otázky vynechaly. I v případě takto omezené faktorové analýzy se vyčlenily dva základní duchovní faktory: křesťanství a okultismus.

Korelační koeficienty mezi postojovými orientacemi a religiozitou přináší tabulka 7. Výsledky je ovšem třeba hodnotit s ohledem na skutečnost, že do analýz nebyli zahrnuti respondenti, kteří neodpověděli na jednu z otázek, na nichž byly faktorové analýzy postaveny. Podmínkám tak vyhovělo 689 respondentů (tj. 56,3 % původního vzorku).

Křesťanství se projevilo jako duchovní orientace spojená s vysokou důvěrou v druhé lidi a mírným fatalismem. Zajímavě se projevila souvislost okultismu s přesvědčením, že je to člověk sám, kdo si rozhoduje o svém osudu. Tyto výsledky však lze jen těžko interpretovat tak, že okultismus souvisí s vyšší aktivitou, ale spíše se v nich odráží odmítání nadosobní autority (člověk si smysl života určuje sám a sám si rozhoduje o vlastním osudu). Křesťanství naopak souviselo s postojem opačným, což je dané samým principem víry v Boha.

V datech se dále projevila souvislost mezi okultismem a pesimistickým postojem, ale jen těžko lze usuzovat, zda je pesimismus příčinou či důsledkem okultní víry.

Tabulka 7. Korelace mezi faktorovými zátěžemi „křesťanství“, „okultismus“, „pesimismus“, „nedůvěra k lidem“, „fatalismus“ a „víra v sebe“ (Pearsonovy korelační koeficienty)

	Křesťanství	Okultismus
Křesťanství	1,00	0,00
Okultismus	0,00	1,00
Pesimismus	0,04	0,10**
Důvěra v druhé lidi	0,14**	0,10*
Víra v sebe	-0,25**	0,14**
Fatalismus	0,08*	-0,06

*) Významné na hladině významnosti $\alpha = 0,05$.

**) Významné na hladině významnosti $\alpha = 0,01$.

Vzhledem k omezenému prostoru pro tuto zprávu není prostor pro podrobnější analýzy vztahu mezi explicitními morálními normami a náboženským postojem. Můžeme se o této otázce jen krátce zmínit a jednou z oblastí, na níž lze tento vliv dokumentovat, je například sexuální chování či postoje k potratům. Souvislost mezi křesťanstvím a názory zastávanými v této oblasti patří mezi dobře známé skutečnosti a data ISSP 1998 ji potvrzují (viz tabulku 8).

Tabulka 8. Korelace mezi křesťanstvím, návštěvností bohoslužeb, postojem k autoritě Bible a postoji k potratům a sexuálnímu chování (Pearsonovy korelační koeficienty)

	Křesťanství	Bohoslužby	Bible
Křesťanství	1,00	0,60**	0,66**
Účast na bohoslužbách	0,60**	1,00	0,55**
Postoj k autoritě Bible	0,66**	0,55**	1,00
Sex před svatbou	-0,33**	-0,35**	-0,34**
Nevěra	-0,25**	-0,23**	-0,24**
Homosexualita	-0,08*	-0,26**	-0,17**
Potrat – poškozené dítě	-0,29**	-0,26**	-0,27**
Potrat – nízký příjem	-0,26**	-0,24**	-0,22**
Trvalý nesezdaný svazek	-0,31**	-0,35**	-0,33**
Předmanželské nesezdané soužití	-0,23**	-0,35**	-0,30**

*) Významné na hladině významnosti $\alpha = 0,05$

**) Významné na hladině významnosti $\alpha = 0,01$

Důležitou otázkou je, nakolik v těchto postojích hraje roli víra sama, působení církve, ochota přijímat Bibli jako svou autoritu, případně další faktory (např. vzdělání). Regresní analýzy postojů k jednotlivým otázkám, které by mohly míru vlivu odhalit, však nedávají jasný obraz a nelze říct, že by na postoje k rodině a sexuálnímu chování působila obecně více návštěvnost bohoslužeb či víra, ale spíše se u každé dílčí otázky projevila jiná míra vlivu těchto faktorů. Působení všech tří oblastí (církve, víry i postoje k autoritě posvátných textů) je natolik provázané, že lze jen obtížně určit jejich samostatné působení.

Závěr

Náboženství a náboženské chování představují široké téma. Výzkum ISSP nemůže podat vyčerpávající obraz náboženského života české společnosti, ale je jedním z příspěvků, který může k poznání a pochopení náboženského života v naší zemi napomoci.

V datech se jasně projeví, že v české společnosti je značně rozšířena víra v nadpřirozeno a že skutečnost, že Česká republika patří k zemím s nízkým podílem vyznávajících i praktikujících křesťanů, neznámá, že by se jednalo o společnost, která odmítá nadpřirozený a duchovní rozměr. Podle šetření přetrvává mezi lidmi vysoká víra v nadpřirozené prvky okultního charakteru (amulety, horoskopy) a tato víra se neomezuje jen na starší či méně nevzdělané vrstvy společnosti.

Šetření tak přispívá do diskuse o sekularizaci moderních společností. Někteří autoři zpochybňují jednosměrnou sekularizační teorii, podle níž mizí v moderní společnosti nadpřirozený prvek a náboženství z každodenního života. Kepel [1996] poukazuje na obrodné proudy v rámci římskokatolické církve, které se neomezuje na venkovské a méně vzdělané vrstvy obyvatelstva a pro něž je charakteristická snaha řešit problémy každodenního života aplikací biblických textů. Martin [1990] přináší podrobné studie o jihoa-merických, ale i dalších společnostech, v nichž modernizaci provázelo masivní náboženské oživení. Berger [1990] upozorňuje na náboženské oživení v některých sférách sovětské společnosti. Podle šetření ISSP 1998 se tedy zdá, že rovněž v České republice hraje náboženská víra – byť ne tradiční křesťanská – stále poměrně významnou roli.

DANA HAMPLOVÁ vystudovala sociologii a bohemistiku na Filozofické fakultě UK. V současné době pracuje v Sociologickém ústavu Akademie věd České republiky a pokračuje v externím postgraduálním studiu sociologie na FF UK. Zabývá se především demografickým chováním.

Literatura

- Berger, P. L. 1988. *Zur Dialektik von Religion und Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch.
- Berger, P. L. 1990. *A Rumour of Angels*. New York: Anchor Books.
- Chryssides, G. 1999. *Exploring New Religions*. London: Cassells.
- Kepel, G. 1996. *Boží pomsta. Křesťané, židé a muslimové znovu dobývají svět*. Praha: Atlantis.
- Lužný, D. 1997. *Nová náboženská hnutí*. Brno: Masarykova univerzita.
- Malý slovník sekt* 1998. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství.
- Martin, D. 1990. *Tongues of Fire. The explosion of Protestantism in Latin America*. Oxford and Boston, MA: Basil Blackwell.
- Petersen, W. J. 1982. *The Curious New Cults in the 80's*. New Canaan, CT: Keats Publishing.

Postoje české vysokoškolsky vzdělané populace k pozici žen na trhu práce^{*}

HANA HAŠKOVÁ^{**}

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Attitudes of Czech University Graduates towards the Position of Women in the Labour Market

Abstract: This paper brings an overview of theoretical – economic and sociological – approaches to gender differences in the labour market. Major shortcomings of these theories are underscored using Czech and foreign empirical studies. The empirical part of the study is based on gender theories that highlight the influence of biases concerning the female labour force on the behaviour of employers, employees and those preparing for employment. Based on data from empirical research, we explore the existence of these biases among Czech university graduates. An interpretation of a lower position of women in the labour market which is held by the educational elite is also investigated. For that purpose, the collected data are analysed in a quantitative statistical as well as qualitative explorative way. The results showed that women often tend to interpret gender differences in the labour market, such as payment differences and the segregation of men and women into different labour sectors, branches, professions, firms, work collectives and positions, as discriminatory, while men interpret them more often as a result of women's nature. Although comparable data among the whole Czech population were not available, results of the research on university graduates (employers, employees, superiors and employees without subordinates) indicate that it is possible to use theories that highlight biases as a source of gender discrimination in the labour market as a basis for the research of the lower position of women in the current Czech labour market.

Sociologický časopis, 2000, Vol. 36 (No. 4: 441-457)

Teoretický úvod

Statistická data ukazují, že ženy z celého světa nedosahují na poli zaměstnanosti takových úspěchů jako muži. Projevuje se to především nižšími mzdami, postavením v řízení, profesní prestiží, stejně tak jako větší nezaměstnaností, a to i v zemích, ve kterých je přítomnost žen na trhu práce běžnou praxí a má dlouholetou tradici. Na otázku, proč je tomu tak, existují různé varianty vysvětlení. Pozornost je přitom soustředěna na proces přijímání nových zaměstnanců do podniků, na možnosti jejich pracovního postupu, rozdíly v platě mužů a žen, jejich segregaci do různých profesí, sektorů a odvětví trhu práce, podniků a pracovních skupin.

^{*)} Tento výzkum vznikl v rámci grantu „Aktuální otázky formování politiky rovných příležitostí mužů a žen v souvislosti s připraveností České republiky na vstup do Evropské unie“ uděleného radou Programu podpory cíleného výzkumu a vývoje AV ČR (reg. č.: S7028002). Autorka děkuje anonymním recenzentům za cenné připomínky.

^{**)} Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Hana Hašková, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail haskova@soc.cas.cz

Ekonomické a sociologické modely se v této otázce vzájemně ovlivňují nebo dokonce prolínají. V ekonomii se ustanovily dva dominantní explanační směry; neoklasický a institucionální; v sociologii lze zmínit strukturální a feministické/genderové přístupy.

Neoklasické teorie staví na představě, že se zaměstnavatelé i lidé hledající zaměstnání snaží maximalizovat svůj užitek. Vychází přitom z omezení a předností jednotlivých uchazečů o zaměstnání, kterými se chápe především vzdělání a pracovní zkušenost. Cena konkrétní pracovní síly se ustavuje na základě střetu nabídky a poptávky po práci a zaměstnancích. Odráží tak přínos, který představuje zaměstnanec pro zaměstnavatele [Graham, Hotchkiss a Gerhart 2000; Rich 1995]. Takto mohou být neoklasické teorie použity pro apologetiku nerovností na současném trhu práce a odmítnutí regulací a netržních zásahů do politiky zaměstnanosti. Na straně druhé zdůrazňují za účelem zmírnění genderové segregace na trhu práce nutnost regulace netržních faktorů, které způsobují odlišnosti v lidském kapitálu mužů a žen vstupujících do zaměstnání, jako je vzdělání nebo rozdělení práce v rodině.

Genderové nerovnosti jsou v rámci neoklasických modelů interpretovány jako důsledek nižšího vzdělání žen a jejich větších omezení na trhu práce z důvodu péče o děti a rodinu. Ženy pečující o malé děti mají menší počet let praxe z důvodu odchodu na mateřskou dovolenou, vyšší absenci v zaměstnání z důvodu péče o nemocné děti a nemohou nabídnout časovou flexibilitu [„Diskriminace...“ 1999: 16].

Vzhledem k tomu, že vysokoškolačky odcházejí kvůli péči o děti ze zaměstnání do domácnosti na kratší dobu než ostatní české ženy, měly by být teoreticky vzato rozdíly v platech vysokoškoláků a vysokoškolaček menší než rozdíly v platech mužů a žen s nižším vzděláním. V České republice však tento předpoklad neplatí a projevuje se spíše opačná tendence – s vyšším vzděláním spíše rostou rozdíly v platech mužů a žen. Finanční efekt vzdělání je u žen nižší [Zpráva... 1999: 69]. Podle Večerníkovy analýzy variance mezd mezi lety 1988 a 1996 dochází u mužů a žen k opačnému vývoji, kdy váha vzdělání v diferenciaci mezd mužů posiluje, zatímco jeho váha v diferenciaci mezd žen naopak klesá [Večerník 1998: 118].

Dostatečné vysvětlení neposkytuje ani fakt, že ženy většinou nedosahují takové výše vzdělání jako muži. Podíl vysokoškoláků mezi muži stále ještě převyšuje v České republice podíl vysokoškolaček mezi ženami. Ženy však častěji než muži dosahují vyššího než středoškolského vzdělání jiného než vysokoškolského typu a v rámci středoškolského vzdělání a vyučení jsou to právě ženy, které také častěji než muži dosahují maturity. Muži se častěji koncentrují ve středních školách a učilištích bez maturitní zkoušky [Statistická... 2000].

Lepším pokusem o explanaci genderových nerovností na trhu práce je proto fakt, že se ženy a muži koncentrují do jiných oborů, přitom ženy pracují především v těch finančně méně ohodnocených [McCarl Nielson 1990, Jurajda 2000]. Rozdíly v platech mužů a žen jsou však velmi výrazné jak v rámci homogenní vzdělanostní kategorie, tak i shodného profesního zařazení. Ženy se totiž koncentrují v jiných podnicích nebo alespoň jiných sektorech podniků než muži, a to i v rámci stejné profese. Tyto podniky nebo firemní sektory se přitom vyznačují nižší platovou úrovní [Jurajda 2000].

Podle neoklasické *teorie lidského kapitálu* se ženy snaží, na základě očekávání přerušovaného charakteru pracovní kariéry, maximalizovat svůj užitek hledáním a přípravou na takové typy zaměstnání, které neposkytují příliš velké vyhlídky na vertikální mobilitu. Vychází se z toho, že v takových zaměstnáních dosahují počáteční platy celkově nižší

úrovně, aby později výrazně stoupaly v závislosti na dosažené praxi. Vzhledem k tomu, že jsou ženy na trhu práce vůči mužům znevýhodněny kvůli rodinným povinnostem, vybírají si podle teorie lidského kapitálu feminizovaná odvětví, ve kterých nemají mužskou konkurenci. Oba způsoby mají ženám zajistit maximalizaci platu při vědomí omezení, která vyplývají z rozdělení rolí v rodině. Muži podle této teorie naopak upřednostňují typicky mužská povolání, jelikož v nich dosahují vyšších platů. Vyšší příjmy mužů v typicky mužských povoláních byly v ČR empiricky potvrzeny [Hájek 1997: 39]. Výzkumy ovšem také ukázaly, že „ženy pracující v povoláních s převahou žen dosahují nižších výdělků než ty, které pracují v typicky mužských povoláních“ [Čermáková 1999a: 135]. Zahraniční studie dále dokládají, že zaměstnankyně s nižšími počátečními platy a vyšší možností vertikální mobility dosahují vyšších platů než pracující ženy v zaměstnáních s menší možností vertikální mobility, ale zato větším počátečním platem [Grusky 1994: 597].

Vzhledem k tomu, že dvě ze tří hypotéz neoklasické teorie lidského kapitálu byly empiricky vyvráceny, a vzhledem k tomu, že genderová segregace na trhu práce i platové rozdíly mezi muži a ženami nemohou být plně vysvětleny rozdíly v lidském kapitálu, se kterým vstupují muži a ženy na trh práce, vyvinuli neoklasičtí ekonomové komplementární teorie, aniž by opustili myšlenku efektivně fungujícího trhu práce [Anker 1998: 18].

Podle neoklasické *teorie kompenzace platových rozdílů* upřednostňují ženy taková povolání a pracoviště, která jsou sice pověstná nižší platovou úrovní, nicméně poskytují určité výhody jako např. bezpečnost práce, možnost hlídání dětí nebo nákupu, a vybírají si tak část mzdy v jiné než peněžní formě [„Diskriminace...“ 1999: 16, Huffman a Velasco 1997]. V současné době, kdy je v České republice nebezpečná a fyzicky náročná práce stále více prováděna stroji, trh práce se přizpůsobuje rostoucí komputelizaci a stát či obec se podílí na finanční podpoře jeslí a mateřských škol, zatímco zaměstnavatelé neshledávají žádné výhody v tzv. „family friendly“ personální politice se však nezdá tato explanace dostačující, alespoň ne pro všechna feminizovaná povolání.

Je sice možné touto optikou nahlížet feminizované školství, v jehož rámci mohou zaměstnanci vykonávat část práce doma, ale z tohoto hlediska jsou na tom ještě lépe programátoři, kteří však vydělávají mnohonásobně více než pedagogové a mezi nimiž je žen jen velmi malý podíl. Naopak práci ve zdravotnictví a sociálních činnostech, tedy odvětvích s největším podílem žen, nelze v žádném případě označit za fyzicky nenáročnou a často ani za bezpečnou.

Ačkoliv teorie pojednává především o feminizovaných odvětvích, oborech a pracovištích, nevysvětluje fakt, proč dokonce i v rámci profesí nebo pracovišť s vysokým podílem žen mezi zaměstnanci dosahují muži vyšších příjmů, pozic a šancí na profesní postup. Hájek [1997: 39], který se soustřeďuje na motivaci mužů pracovat v těchto málo finančně oceňovaných oborech, zdůrazňuje vliv větších šancí na získání podílu na řízení. Stejný motiv však může být připsán i ženám, protože právě v těchto profesích mají reálnou možnost dosáhnout řídicích pozic.

Jiní neoklasičtí ekonomové upozornili na vliv *předsudků zaměstnavatelů vůči určitým skupinám zaměstnanců*, včetně žen, na jejich umístění na trhu práce. Jestliže se předpokládá, že ženská pracovní síla přináší zaměstnavateli nižší profit, je podle tohoto modelu logické, že je ženám vyplácena nižší mzda a mají menší šance na sehnání zaměstnání. Někteří ekonomové sice namítají, že mylné předpoklady o ženské pracovní síle by nemohly být při snaze o maximalizaci zisku zaměstnavatele dlouhodobě udržitelné,

nicméně sociální psychologové tvrdí, že stereotypy jsou běžnými kognitivními strukturami, které limitují percepci každého jedince, jenž s nimi pak nakládá v rámci racionálního jednání jako s těžko vyvratitelnými fakty [Anker 1998: 18-19]. Očekávání je navíc významným činitelem formování lidského chování, a tak lze usuzovat, že se část žen přizpůsobuje předsudkům zaměstnavatele [Grusky 1994: 625].

V době odvratu od neoklasického modelu, který staví především na předpokladu efektivního fungování trhu práce a jednoduché vazbě mezi vzděláním a pracovní produktivitou,¹ se stal dominantním přístup *institucionalistů*. Ti, podobně jako *strukturalisté*, zpochybnili jednoznačný efekt vzdělání na výši platu. Institucionalisté podtrhují důležitost odborových svazů, politických a organizovaných skupin na proces přijímání uchazečů o zaměstnání do pracovního poměru [„Diskriminace...“ 1999: 17]. Strukturalisté tvrdí, že každá mzda je určena pozicí konkrétní práce v hierarchii povolání, a oslabují tak její závislost na kvalitách jedince, jenž ji vykonává [Grusky 1994: 376].

Zastánci *duální teorie trhu práce*, která představuje ve zkoumané oblasti nejznámější proud institucionalismu, zdůrazňují, že vedle sebe paralelně existují dva odlišné trhy práce,² mezi nimiž je pouze minimální propustnost. Demarkační linii mezi nimi netvoří ani profese, ani typy podniků. Rozděluje je charakter dominantních pracovních vztahů.

Vzhledem k tomu, že zaměstnavatelé vycházejí při výběru nových zaměstnanců z omezených informací a také předsudků pojících se k pohlaví zaměstnance, jsou ženy zaměstnávány na tzv. sekundárním trhu práce. Ten se vyznačuje vysokou mírou soutěže o pracovní místa také z důvodu větší koncentrace žen do menšího počtu profesí [Graham, Hotchkiss a Gerhart 2000] a menší mírou odborového vyjednávání se zaměstnavateli, což vede ve svém důsledku k nižším mzdám a sociální nejistotě. Primární trh práce vykazuje opačné charakteristiky, včetně vyšší prestiže, míry podílu na rozhodování a jistoty zaměstnání [Rebitzer 1993]. Minimální propustnost mezi trhy práce je dána odlišností pracovních vztahů, které vládou v rámci jednotlivých trhů. Proto zaměstnání v rámci sekundárního trhu práce navykli na neformální vztahy nejsou schopni adekvátně reagovat na formální, právně regulovaný a rovnostářský způsob chování obvyklý v oblasti primárního trhu práce [Grusky 1994: 376].

Tato teorie dobře vysvětluje vertikální genderovou segregaci na trhu práce (ukazuje, proč ženy dosahují menších platů a horších pozic i charakteru práce v rámci stejného povolání), na straně druhé se nezabývá tím, proč přetrvává rozdělení na typicky ženská a mužská povolání [Anker 1998: 21-22].

Podle *teorie statistické diskriminace*, kterou Anker [1998: 21] vztahuje k teorii duálního trhu práce, vychází zaměstnavatelé jednak z předpokladu vysokých nákladů na zjišťování skutečných dovedností jednotlivých uchazečů o zaměstnání, a jednak z předpokladu relativně malého přínosu pro zaměstnavatele (v porovnání s náklady), který by přinesl výběr lepšího uchazeče o zaměstnání. Podle teorie proto staví většina zaměstnavatelů, při přijímání nových lidí do zaměstnání, na statisticky podložených předpokla-

¹) Stejně jednostranná je i představa zastánců funkcionální školy, kteří předpokládají soulad mezi profesním statusem a umístěním v hierarchii hodnot [Velký... 1996] nebo marxistů, kteří chápou odlišná ocenění pracovních výkonů v přímé závislosti na vlastnictví výrobních prostředků.

²) V empirických analýzách je tento dichotomický model často rozšířen do většího počtu segmentů [Velký... 1996].

dech, např. o vyšší absenci žen v práci, ale také na falešných, nicméně všeobecně rozšířených domněnkách, např. o nesamostatnosti, nedostatku pracovního nasazení nebo vyšší fluktuaci žen, což způsobuje, že nejsou přijímány na pracovní místa, která vyžadují větší investice do zaměstnance. Zisk plynoucí z výběru lepšího uchazeče o zaměstnání totiž není považován za dostatečně velký, aby kompenzoval náklady na prověřování skutečných dovedností jednotlivých uchazečů. Síla této teorie spočívá především ve vysvětlení skrytých procesů během přijímacích pohovorů, ale oslabuje ve zdůvodnění diskriminačních praktik v dalším průběhu pracovní kariéry konkrétních žen [„Diskriminace...“ 1999: 17].

Podle *neomarxistů* je genderově segmentovaný trh práce nástrojem zaměstnavatelů pro účely znemožnění sjednocení zaměstnanců a vytvoření třídy „pro sebe“. *Teorie patriarchátu* definují muže jako vykořisťovatele pracovní síly žen, která je zneužívána v soukromé sféře, což ženám zabraňuje průniku do klíčových pozic ve sféře veřejné. Jedním z nástrojů exkluze žen z pracovního trhu je převzetí plné zodpovědnosti za péči o rodinu a domácnost. Důvody setrvávání tradičního rozdělení práce spočívají v socializačních procesech a procesech sociální kontroly. Genderové role naučené v průběhu socializace, ovlivňují celý život jedince, ať už se jedná o výběr školy, zálib, povolání, preferencí atd. Rozdíly mezi teoretiky nastávají v převládajícím hodnocení takového rozdělení rolí na spíše funkční (funkcionalismus) nebo spíše konfliktní (např. feministické směry).

Genderové teorie vysvětlují ty proměnné, které jsou v rámci ekonomických modelů trhu práce pojímány jako výchozí postuláty. Skrze odlišné role mužů a žen ve společnosti vysvětlují nižší vzdělání a postavení žen v řízení podniků, jejich koncentraci nebo nedostatek v určitých povoláních. Na základě genderových rolí a odlišného postavení žen a mužů ve společnosti vysvětlují, proč je dosažení vysokoškolského vzdělání u žen v porovnání s muži více závislé na vzdělání jejich rodičů, proč ženy pocítují menší podporu a zájem o jejich zaměstnání ze strany svých partnerů [Čermáková 1999a: 141] nebo proč je pracovní postup ženy více ovlivněn výší jejího vzdělání (a to navzdory jeho nižšímu finančnímu efektu) [Zpráva... 1999: 69].

Poukazují také na vliv předsudků, které se pojí k feminizovaným profesím a ženské pracovní síle vůbec, na umístění žen na trhu práce [Anker 1998: 23]. Větší koncentraci žen v zaměstnáních nabízejících kratší pracovní úvazky, a tak i menší platy a prestiž, vysvětlují genderové teorie jako důsledek toho, že jsou tato povolání považována za vhodná pro ženy, nikoliv za výsledek větší poptávky po částečných úvazcích ze strany žen, jak tuto situaci interpretují neoklasičtí ekonomové [Anker 1998: 29].

Situace na českém trhu práce

Vysoký podíl žen na trhu práce je v České republice již dlouhou dobu běžnou záležitostí. Od šedesátých let tvořil podíl zaměstnaných žen na celkovém počtu zaměstnaných okolo 45-46 % a v devadesátých letech klesl jejich podíl zhruba o jedno procento. Nezaměstnaných žen registrovaných na úřadech práce je přitom o 3 % více než mužů. Povaha jejich nezaměstnanosti má dlouhodobější charakter. Pracovní uplatnění žen je stále více závislé na věku, rodinné situaci, vzdělání a jejich vzájemných vazbách [Zpráva... 1999: 66]. Na českém trhu práce se setkáváme se segregací mužů a žen do odlišných profesí, odvětví, sektorů a podniků. Feminizováno je především zdravotnictví a sociální činnosti (77,7 % žen), školství (75,7 % žen) a peněžnictví, pojišťovnictví (65,8 %) [Statistická... 2000].

Co se studentů vysokých škol týče, je situace obdobná stavu na trhu práce. Ženy jsou koncentrovány do menšího počtu oborů a jejich zastoupení je zhruba o 10 % nižší. Stejně jako na trhu práce existují pochopitelně i zde feminizované obory a směry s velice nízkým zastoupením žen [Statistická... 2000].

Platy žen dosahovaly v roce 1999 v průměru 73,2 % platů mužů. S vyšším vzděláním tento podíl neroste. Vysokoškolačky bez vědecké výchovy dosahovaly v roce 1999 pouze 62,3 % platů vysokoškoláků bez vědecké výchovy [Mzdy... 2000]. Ženy v řídicích funkcích dosahují ještě nižšího podílu platů mužů na vedoucích pozicích [Zpráva... 1999: 68]. Podle Jurajdovy [Jurajda 2000] ekonomické studie³ je možno na základě porušování pravidla stejné odměny za stejnou práci vysvětlit ve veřejné pracovní sféře zhruba 10 % platový rozdíl mezi muži a ženami. V soukromých firmách jde podle něho dokonce o 20 % rozdíl. Koncentrace žen v nízkopříjmových povoláních, firmách a pracovních skupinách způsobuje podle Jurajdy asi třetinu (zhruba 10 %) platových rozdílů mezi muži a ženami.

Výzkumný záměr

V tomto textu je pozornost soustředěna na sociologickou analýzu postojů české vysokoškolsky vzdělané populace k pozici žen na trhu práce. Středem zájmu jsou interpretace a hodnocení nižšího postavení žen v pracovním prostředí, které zastává tato vzdělanostní elita.⁴ Je třeba si uvědomit, že se jedná o muže a ženy, kteří jsou schopni o daném námětu přemýšlet v rámci širšího společenského kontextu, formulovat své názory a domýšlet jejich důsledky. Právě oni mají navíc vysokou šanci na dosažení řídicích postů v rámci větších podniků a firem. Z této skupiny se nejčastěji rekrutují ti, kteří ovlivňují nebo rozhodují o platech, povýšení a přijetí některých dalších do zaměstnání. Vzhledem k tomu, že datový soubor české vysokoškolsky vzdělané populace, o který se tato studie opírá nejvíce, je dostatečně velký, bylo možno porovnávat rozdíly v názorech zaměstnanců, řídicích podnikových pracovníků i zaměstnavatelů na postavení žen na pracovním trhu.⁵

Sociologické a ekonomické explanace nerovností na trhu práce nacházejí jako i jiné sociálně-vědní teorie svou odezvu i v rámci veřejného mínění. Lidé využívají v běžném životě zjednodušené argumenty teoretiků k pochopení světa, ve kterém žijí, aniž by si tento soulad uvědomovali. Jejich argumenty jsou přitom vytvářeny jednak na základě vlastní zkušenosti, a jednak podléhají vlivu veřejných médií, na jejichž poli se odehrává boj více či méně zvýhodněných mluvčích odlišně konstruujících sociální realitu, včetně interpretace nerovností a způsobů jejich řešení. Teorie sociálních nerovností se tak stávají

³) Pro tuto studii byla využita databáze ISPV (Informační systém o průměrných výdělích), kterou zpracovala Trexima, Zlín pro MPSV v rámci povinného čtvrtletního šetření zaměstnavatelů. Její nevýhodou je, že provedená analýza nezohlednila vliv mateřství na rozdíly v platech mužů a žen.

⁴) Ačkoliv by bylo jistě přínosné srovnání názorů vysokoškoláků s postoji populace s nižším vzděláním, nebyla k dispozici srovnatelná data. Proto není naší snahou osvětlit specifika postojů zde zkoumané skupiny.

⁵) Výzkum „Muži a ženy s vysokoškolským diplomem“ byl realizován Sociologickým ústavem AV ČR v roce 1998 v rámci projektu „Pozice žen s vysokoškolským vzděláním v české společnosti 90. let“. Sběr provedla agentura Sofres-Factum. Soubor 961 vysokoškoláků a 947 vysokoškolaček splňuje podmínky reprezentativity podle věku, struktury vysokoškolského vzdělání a typu místa bydliště. Další informace o tomto šetření jsou zmíněny na konci článku mezi popisy zdrojů dat.

nositeli mýtotočného potenciálu, ale mohou být využity i k boření přetrvávajících před-sudků.

Genderové teorie, ale i teorie statistické diskriminace poukazují na možný vliv fa-lešných před-sudků na rozhodování zaměstnavatelů a nadřizených o pracovním postupu a ocenění různých skupin zaměstnanců nebo o přijetí uchazečů do pracovního poměru. O jaké genderové stereotypy se jedná a do jaké míry jsou rozšířeny mezi českou populací, však není zcela jasné. Odpověď, kterou poskytuje tento text na dané otázky, je postavena na vlastní analýze datového souboru a opírá se také o další domácí výzkumné zprávy a studie.

Metodologická poznámka

Názory vysokoškoláků, které zde budou prezentovány, nevycházejí pouze z odpovědi na dotazníkové uzavřené otázky s předem vymezenými možnostmi odpovědi. Zpracovány jsou také reakce vysokoškoláků na otevřenou otázku situovanou na závěr dotazníku.⁶ Tyto reakce byly vypsány do záznamového archu rozděleného do 7 tematických skupin.⁷ Jednotlivé kategorie, do nichž byly konkrétní výroky zařazovány, nebyly stanoveny předem, jak tomu bývá u kvantitativní obsahové analýzy, ale vznikaly během záznamu dat, jak tomu je u kvalitativního šetření písemných sdělení [Wimmer a Dominick 1997]. Tento postup byl zvolen z toho důvodu, že se výzkumníkům jednalo spíše o explorační názorů zastávaných vysokoškoláky než o jejich verifikaci či srovnávání.

Volné odpovědi respondentů týkající se postavení žen na trhu práce jsou použity komplementárně k odpovědím na uzavřené otázky na stejné téma. Zatímco výběr z předem stanovených variant odpovědi sloužil ke statistickému rozdělení populace do skupin s odlišnými názory na postavení vysokoškolaček, volně vyjádřené postoje měly zprostředkovat neočekávané interpretace dané problematiky stejně tak jako i detailnější pochopení jednotlivých statisticky podchycených názorů. Ačkoli byla mezi oběma typy analyzovaných otázek zřejmá tematická souvislost, je nutno připustit, že jejich propojení v textu nutně záviselo na imaginaci autorky.

Názory na společenskou a pracovní pozici českých žen a její příčiny

Výsledky dotazníkového šetření ukazují, že téměř 2/3 vysokoškolaček a polovina vysokoškoláků se shodne na tom, že ženy mají oproti mužům omezené šance dosáhnout úspěchu. Obráceně to vidí na obou stranách zhruba jedno procento vysokoškoláků. Příčiny větší úspěšnosti mužů v práci však vysokoškoláci hledají jinde než vysokoškolačky.

⁶) Na otevřenou otázku odpovědělo 53 % z celkového počtu respondentů a dalších 15 % se vyjádřilo ve smyslu dostatečného pokrytí zkoumané problematiky v rámci předchozích uzavřených otázek. Dotaz zněl: „Na závěr Vás chceme poprosit o Vaše další sdělení, názory, připomínky či náměty k otázkám postavení mužů a žen-vysokoškoláků v české společnosti, na pracovním trhu, vztahů mužů a žen v pracovních skupinách, případně k hodnocení sociálních podmínek vysokoškoláků“.

⁷) Jednalo se o následující celky: připomínky ke konstrukci dotazníku, situace vysokoškoláků ve společnosti, postavení vysokoškoláků na trhu práce, situace absolventů vysokých škol na trhu práce, postavení žen na trhu práce, vztahy mezi muži a ženami na pracovišti, ostatní.

Tabulka 1. Vyrovnanost šancí mužů a žen na úspěch podle názorů vysokoškoláků v závislosti na jejich pohlaví

	Muži		Ženy	
	Abs.	%	Abs.	%
Ženy mají větší šance na úspěch	13	1,35	10	1,06
Šance mužů a žen jsou vyrovnané	462*	48,13	317*	33,47
Muži mají větší šance na úspěch	485*	50,52	620*	65,47
Celkem	960	100,00	947	100,00

Počet chybějících pozorování je 1.

*) značí ty kategorie proměnné, ve kterých byl prokázán statisticky významný rozdíl mezi muži a ženami, a to s 0,1 % možnou chybou.

$\chi^2 = 43,788$; Sig = 0,000; minimální očekávaná četnost = 11,42.

Faktorová analýza⁸ pomohla odhalit celkem tři příčiny, o nichž se vysokoškoláci domnívají, že zabraňují ženám většímu průniku do klíčových pozic. Zatímco se muži-vysokoškoláci přiklání spíše k tvrzení o tom, že *ženy nemají v porovnání s muži dostatek schopností požadovaných na trhu práce a nejeví o něj takový zájem* (43 % mužů oproti 25 % žen),⁹ nebo hledají klíč k neúspěchu žen v oblasti zaměstnání v jejich *roli matky a pečovatelky o domácnost* (39 % mužů oproti 27 % žen), vysokoškolačky samy nalézají příčinu omezení žen spíše v *nedostatku příležitosti k jejich sebeprosazení způsobeného z části mužskou exkluzí žen z atraktivních pracovních postů* (48 % žen oproti 18 % mužů).

Tabulka 2. Názory na příčinu společenského a pracovního postavení vysokoškolaček podle pohlaví lidí s vysokoškolským vzděláním

	Muži		Ženy	
	Abs.	%	Abs.	%
Neschopnost a nezáměr žen	411	43,3	237	25,4
Role matky a pečovatelky o domácnost	371	39,1	248	26,6
Nedostatek příležitosti pro ženy	167	17,6	447	48,0
Celkem	949	100,0	932	100,0

Počet chybějících pozorování je 27.

Rozdíly mezi názory mužů a žen jsou statisticky významné s 0,1 % možnou chybou.

$\chi^2 = 198,71$; Sig < 0,05; Minimální očekávaná četnost > 5.

⁸) Do faktorové analýzy vstoupilo celkem 13 položek. Po vyloučení dvou pro nízkou komunalitu a procento vysvětlení modelu byly vytvořeny tři faktory.

První faktor, nazvaný neschopnost a nezáměr žen, je tvořen těmito položkami: Ženy se bojí úspěchu; Ženy nemají schopnosti, které jsou požadovány; Ženy nemají přirozenou autoritu; Ženy pracovní postup a kariéra nezajímá; Ženy se obávají ztráty přitažlivosti pro muže, pokud by dominovaly příjmem a postavením; Muži dokážou udělat mnoho věcí lépe než ženy.

Druhý faktor, nazvaný role matky a pečovatelky o domácnost, je tvořen těmito proměnnými: Ženy omezují těhotenství a péče o malé děti; Ženy mají málo času kvůli rodinné zátěži; Ženy nejsou stabilní pracovní silou.

Poslední faktor, pojmenovaný nedostatek příležitosti pro ženy, zahrnuje tyto znaky: Společnost není ženám nakloněná a nepodporuje je; V práci dominují muži a ti nedají ženám šanci.

⁹) Uvedená procenta se vztahují k podílu vysokoškoláků nebo vysokoškolaček, kteří se přiklíněli k uvedenému názoru více než k jiným vysvětlením situace nižšího společenského postavení žen.

Tabulka 2 ukazuje, že názorové rozdíly mezi skupinou vysokoškoláků a vysokoškolaček jsou v rámci dané tematiky statisticky významné. V následujícím textu budou tyto odlišnosti postupně, faktor po faktoru rozebírány, stejně tak jako budou odhalovány i názorové rozdíly mezi zaměstnavateli, zaměstnanci, nadřízenými a pracovníky bez podřízených.

Tabulka 3. Rotovaná matice faktorových zátěží

Příčinou nižšího postavení žen ve společnosti je:	Neschopnost a nezájem žen	Role matky a pečovatelky o domácnost	Nedostatek příležitostí pro ženy
Ženy se bojí úspěchu	0,732		0,190
Ženy nemají schopnosti, které jsou požadovány	0,695	0,135	-0,175
Ženy nemají přirozenou autoritu	0,690	0,160	
Ženy pracovní postup a kariéra nezajímá	0,597	0,175	
Ženy se obávají ztráty přitažlivosti pro muže, pokud by dominovaly příjmem a postavením	0,566		0,301
Muži dokážou udělat mnoho věcí lépe než ženy	0,541	0,339	-0,225
Ženy omezuje těhotenství a péče o malé děti		0,831	
Ženy mají málo času kvůli rodinné zátěži		0,731	
Ženy nejsou stabilní pracovní silou	0,276	0,657	
Společnost není ženám nakloněná a nepodporuje je			0,810
V práci dominují muži a ti nedají ženám šanci	0,113		0,775

Procento vysvětlení faktorů položkami je 54 %.

Pro rotaci faktorů byla zvolena metoda varimax.

O schopnostech a povahových rysech

Zarážejícím zjištěním se zdá být, že více než 40 % mužů a 25 % žen s vysokoškolským vzděláním shledává neúspěch žen na trhu práce především v jejich naturelu. Tato skupina vysokoškolsky vzdělané populace odmítá představu existující společnosti jako diskriminující a po vzoru liberalistických idejí tvrdí, že „v dnešní době je již každý strůjcem svého osudu“,¹⁰ „prosadí se ten, kdo umí“, „záleží na schopnostech“ a umění vyjednávat svá práva a výsady „doma i na pracovišti“. Typickým představitelem zastánců tohoto názoru je muž, jehož partnerka dosáhla nižšího stupně vzdělání než on sám.

Titó vysokoškoláci tvrdí, že ženy nejsou na trhu práce diskriminovány.¹¹ Hlavní příčinu jejich menších pracovních úspěchů shledávají v jejich nedostatku na trhu práce požadovaných schopností a nezájmu o kariéru. „Ženy jsou omezeny svými fyzickými a psychickými dispozicemi“. Při detailnější analýze dat lze zjistit, že spíše než o předsudek nezájmu žen o kariéru, jde často spíše o šovinistický předpoklad jejich neschopnosti vyrovnat se mužům.

Výzkumy opakovaně potvrzují, že mezi českou populací přetrvávají stereotypy o povaze žen-zaměstnankyň, založené na genderovém rozdělení rolí ve společnosti. O ženách se soudí, že jsou „citlivé, klidné, trpělivé, pečlivé, pracovitě, spolehlivé“. Podle dat

¹⁰⁾ Kurzívou uvedené výroky v uvozovkách v rámci celého textu jsou citacemi reakcí respondentů na otevřenou otázku ve výzkumu vysokoškolské populace.

¹¹⁾ Zajímavým zjištěním je, že celých 22 % z těch, kteří uvedli, že „diskriminace žen neexistuje“ nebo „muži i ženy mají stejné možnosti uplatnění a ocenění“ apod., opatrně omezilo platnost svého soudu na oblast svého pracoviště nebo oboru.

ze studie Kuchařové a Zamykalové [Kuchařová a Zamykalová 2000] se považují ale také za nesamostatné v rozhodování, nesoutěživé a bez autority. „*Neumí se (pro něco – pozn. autorky) rvát a rychle jednat*“, a to ve světě, kde „*mají zelenou průbojní, draví, nekompromisní, agresivní a drzí*“. Podle některých jsou „*muži zkrátka ve všem úspěšnější*“, a proto by „*měli být na vedoucích místech*“. Muže jako vedoucí preferuje celá polovina zaměstnaných mužů a 36 % žen. Zbytek převážně soudí, že na pohlaví nezáleží [Zpráva... 1999: 68].

Je možno si všimnout, že výše zmíněné vlastnosti, které jsou podle respondentů v pracovním prostředí požadovány, ale zároveň popírány jako vlastnosti žen, se neslučují s rolí pečovatelky, kterou ženy vykonávají v rámci své rodiny. Tato role je však s feministou spojena natolik pevně, že se od ženy očekává v každé situaci. Na trhu práce se ženy uplatňují především ve zdravotnictví, školství nebo sociálních službách, které tuto roli implikují.

Zajímavé je, že ženy podle empirických výzkumů svou schopnost získat autoritu mírně nadhodnocují nebo muži tuto dovednost u žen mírně podhodnocují. Fakt, že ženy bývají nadřazenými většinou ve feminizovaných profesích nebo pracovních skupinách, evokuje domněnku o tom, že ženy hůře získávají autoritu právě u mužů, což zřejmě souvisí nejen s pozicí žen na trhu práce, ale i ve společnosti.

Genderové stereotypy se podílejí na reprodukci zaměstnanecké struktury, ve které jsou ženy udržovány spíše na nižších než řídicích pracovních postech, kde mohou uplatnit jim přisouzenou pracovitost, rezistenci proti monotónnosti práce, trpělivost, pečlivost a spolehlivost, zatímco jsou chráněny před rozhodováním pod tlakem a výkonem autority. Podle teorie sebesplňujícího se proroctví pak ztížená možnost pracovního postupu způsobuje, že se ženy chovají podle očekávání zaměstnavatele, což ho zpětně utvrzuje o správnosti stereotypu. Někteří teoretici z oblasti sociální psychologie zdůrazňují, že se ženy v případě naplňování stereotypní představy chovají koneckonců zcela racionálně, jelikož lidé tendují k odmítání nebo marginalizaci toho, co neodpovídá jejich očekávání [Grusky 1994: 625]. Chování úspěšných žen na trhu práce je tak považováno spíše za pověstnou výjimku potvrzující pravidlo než fakt, jenž by mohl vést k přehodnocení možných přesvědčivých východisek.

O mateřství

Vysokoškolačky se s vysokoškoláky nejlépe shodnou na vysvětlení nižších pracovních úspěchů žen z důvodu mateřství a pečovatelské role ženy. I přes současné změny rodinného chování zatím patří mateřství k významným událostem v životě téměř každé české ženy. U žen se tedy s ním, i když třeba odloženým do pozdějšího věku, počítá a chápe se jako projev normality.¹² Mateřství ve smyslu oddané „mateřské“ lásky je pojímáno spíše jako instinkt, nikoliv sociální dovednost. Takto chápáné je pevně a jedinečně spojeno s ženskou identitou.

I když se na příčině menší úspěšnosti žen na trhu práce „z rodinných důvodů“ shodne téměř třetina české vysokoškolsky vzdělané populace, je možno v jejich názorech nalézt výrazné rozdíly. Zatímco někteří definují omezení žen v roli matky jen po určitou

¹²⁾ Za bývalého politického režimu u nás zůstávalo celoživotně bezdětných pouhých 5,5 % žen, což je vzhledem ke 4 % neplodných žen v populaci, odhadem 3–4 % lesbiček, 3 % mentálně retardovaných a 6 % celoživotně těžce fyzicky handicapovaných nepřírozeně malé číslo [Večerník 1998: 108].

dobu „po skončení mateřství už ženy nejsou diskriminovány“, jiní se domnívají, že je celoživotní záležitostí „rodinné povinnosti nutí mnohdy ženy přijmout i méně atraktivní místo či odmítnout i lákavé pracovní nabídky, čímž se samozřejmě snižuje pracovní motivace i možnost pracovního postupu“. „Nejdřív je žena diskriminována, protože se zaměstnavatel bojí, že otěhotní, pak kvůli dětem, a když už děti odrostou a ona se může konečně naplno věnovat své práci, tak už je zase moc stará.“

Mateřství je považováno za základní a nepřenositelnou roli ženy. Jako taková působí na všechny ostatní role, které jsou ženě připsány nebo jež během života získá. Ačkoliv je chápáno celými 25 % vysokoškolaček jako hlavní faktor limitující jejich možnosti na trhu práce, není většinou pojmáno jako zcela determinující. Vysokoškolačky stejně jako ženy s nižším vzděláním vesměs znají strategie, jak skloubit rodinu a zaměstnání nebo je od sebe oddělit tak, aby se vzájemně neovlivňovaly [Čermáková 1999b: 3].

Avšak aplikujeme-li výše uvedenou faktorovou analýzu pouze na soubor soukromě podnikajících vysokoškoláků se zaměstnanci, zjišťujeme, že se jejich interpretace nižšího postavení žen na trhu práce od zaměstnaných vysokoškoláků liší, a to ve větším důrazu, který kladou podnikatelé na pracovní handicap žen právě v podobě mateřství a péče o děti. Mateřství a péče o děti je chápána jako hlavní příčina menších úspěchů žen na trhu práce zhruba 45 % vysokoškolskými podnikateli se zaměstnanci a 32 % zaměstnávajícími vysokoškolskými podnikatelkami.¹³ Stejná tendence (totiž větší důraz na pracovní handicap žen v podobě mateřství a péče o děti) byla zjištěna také u zaměstnaných vysokoškoláků, nikoliv však vysokoškolaček, s nejméně šesti podřízenými.¹⁴

Více než 60 % vysokoškolaček nicméně odpovědělo, že práci i rodinu dokáží skloubit bez větších problémů. Dalších 17 %, které jistě nesnáze pociťují, nešidí práci, ale naopak rodinu. Právý opak uvedly jen 2 % vysokoškolaček, ale také stejný podíl vysokoškoláků. Obavy zaměstnavatelů a nadřízených z neschopnosti žen přijatelně skloubit rodinu a zaměstnání může tedy pochopitelně výrazná většina vysokoškolaček na základě vlastní zkušenosti mateřství pociťovat při nejmenším za neoprávněné, když ne (z nejruznějších důvodů) za diskriminující.

Vysokoškolačky většinou zvládají pracovní a rodinné úkoly, které zůstávají v rámci asymetrické dělby práce v rodině stále převážně na nich, na úkor času věnovaného čistě sobě, svým zálibám a přátelům.¹⁵ Vzhledem k tomu, že mateřství je pro české ženy silnou sociální normou, neusilují o takové práce, které by vylučovaly založení rodiny. Podle teorie kompenzace rozdílů se koncentrují převážně ve školství, v němž charakter práce umožňuje, aby si nosily práci s sebou domů a řešily pracovní úkoly i po odchodu z pracoviště, což také činí častěji než vysokoškoláci. Dřívějšími odchody z práce řeší rodičovské povinnosti jako vyzvedávání dítěte ze školky nebo jeho ošetřování v době nemoci, které vysokoškolačky v dvoukariérovém manželství (stejně jako i ostatní české ženy) často přijímají jako svou povinnost, s níž jim může, ale nemusí jejich partner pomoci.

¹³⁾ Uvedená procenta se vztahují k podílu vysokoškoláků nebo vysokoškolaček, kteří se přiklánějí k uvedenému názoru více než k jiným vysvětlením situace nižšího postavení žen.

¹⁴⁾ Jiné významné názorové odlišnosti na příčinu nižšího postavení žen na trhu práce nebyly mezi zaměstnanými vysokoškoláky bez podřízených a s podřízenými nebo soukromě podnikajícími vysokoškoláky s podřízenými zjištěny.

¹⁵⁾ Vysokoškolačky vykazují celkově menší spokojenost s množstvím svého volného času než vysokoškoláci. Ti naopak uvádějí častěji, že volný čas si pro sebe najdou opravdu každý den.

Tabulka 4. Zvládání rodinných a pracovních povinností z pohledu vysokoškoláků podle pohlaví

	Muži		Ženy	
	Abs.	%	Abs.	%
Zvládám dohromady bez problémů	443*	55	472*	63
Dohromady nezvládám, šidím rodinu	236**	30	131**	17
Dohromady nezvládám, šidím práci	10	1	12	2
Zvládám obojí tak naplň	101	13	129	17
Dohromady nezvládám, mám problémy s oběma	10	1	8	1
Celkem	800	100	752	100

Počet chybějících pozorování je 356.

* značí ty kategorie proměnné, ve kterých byl prokázán statisticky signifikantní rozdíl mezi muži a ženami s 5 % možnou chybou a ** s 0,1 % možnou chybou.

$\chi^2 = 33,320$; Sig = 0,000; Minimální očekávaná četnost = 8,72.

Česká populace ve výzkumech opakovaně vykazuje silnou prorodinnou orientaci. V situaci, kdy většina žen v produktivním věku pracuje a zaměstnání se vzdát nechce a ani z ekonomických důvodů nemůže, se tedy ze strany státu očekává podpora pracujících matek a „*zlepšení fungování i zpřístupnění služeb, aby se žena mohla odpoutat od domácnosti*“. Na druhou stranu se však lze setkat také s názorem, že „*muži by měli být finančně ohodnoceni tak, aby žena nemusela pracovat*“. Nutno podotknout, že tento názor, který bylo možno slyšet v České republice i na politické scéně, je v rozporu s veřejně deklarovaným meritokratickým principem hodnocení zaměstnance podle jeho výkonu. Zavádění kritérií typu ženatý-svobodný nebo muž-žena do systému odměn za práci odporuje koncepci prosazování rovných příležitostí. Lze se však domnívat, že paternalistické chápání mzdového zabezpečení, jak bylo uplatňováno ve státních podnicích, kdy signifikantně nižší mzdy žen byly vedoucími pracovníky zcela oficiálně ospravedlňovány argumentem, že „*ony přece neživí rodinu*“, bude pravděpodobně přežívat ještě dlouho.

O diskriminaci a neexistenci rovných příležitostí

Mateřství je s problematikou rovných příležitostí pro muže a ženy úzce svázáno. Se vzrůstajícím počtem let, která vysokoškolačka stráví v domácnosti výchovou dětí, roste pravděpodobnost, že bude při návratu na pracovní trh shledávat mateřství jako profesně omezující. Roste ovšem také šance, že příčinu svého pracovního omezení nebude spatřovat ve své konkrétní situaci mateřství, ale spíše v sociálních konstrukcích na mateřství nabalených a v předsudečném postoji k ženám vůbec. Záleží zřejmě na tom, s jakým přístupem se setká při návratu na pracovní trh a jakým způsobem svou zkušenost vyhodnotí; jestli jako diskriminující nebo přirozenou. Svou úlohu zde hraje zcela jistě i postoj, který žena zaujímá k rozdělení genderových rolí v české společnosti. Stereotypní dělbu práce mohou ženy chápat jako konfliktní ve stylu teorie patriarchátu „*muži zneužívají ženy tím, že na nich přenechávají rodinné povinnosti*“ nebo se s ní smířit „*ačkoliv péče o děti fakticky omezuje ženy na trhu práce, ony děti jako svůj pracovní handicap neberou*“.

Nedostatečnou podporu příležitostí pro ženy garantovanou společností nebo dokonce vědomou snahu o jejich redukci považuje za příčinu svého omezení téměř celá polovina vysokoškoláček. U vysokoškoláků toto zdůvodnění nižšího postavení žen na trhu práce jako jediné naopak naprosto propadlo. Situace, které vysokoškolačky hodnotí jako diskriminující, hodnotí muži spíše jako úděl a přirozenost.

Téměř třetina vysokoškolaček uvedla, že zažila pracovní diskriminaci jen proto, že měla malé děti. Jiné sice existenci diskriminace popřely, ale vzápětí uvedly, že se s některou z praktik exkluze na trhu práce z důvodu mateřství setkaly. „*Ženy u nás nejsou diskriminovány, ale je pravda, že když mají malé děti, tak shánění zaměstnání velmi těžko*“. Tato situace je často způsobena tím, že ženy akceptují obavy zaměstnavatelů jako racionální, a tak přistupují na jejich pravidla hry.

Pocit nedostatku příležitostí pro ženy se s věkem vysokoškolačky zvyšuje. Tato situace je pochopitelná, jestliže si uvědomíme, že mladé vysokoškolačky ve věkové kategorii do 30 let prožívají z hlediska rovnosti mužů a žen platově nejvyrovnanější (nikoli však vyrovnané) období a nejsou nuceny řešit každodenní konflikty plynoucí z dvojrole zaměstnané matky.

Nelze říci, že nižší finanční ohodnocení ženy je způsobeno pouze jejím mateřstvím. Rozdíl v průměrných měsíčních mzdách mužů a žen je totiž významný také u bezdětných, a to nejen mladých vysokoškolaček, u nichž se mateřství očekává do budoucna, ale i u starších 40 let.

Fakt, že se pocit exkluze na pracovním trhu zvyšuje s věkem vysokoškolačky, lze v období rostoucí nezaměstnanosti interpretovat také jako důsledek prožitku věkové diskriminace. Ženy se cítí diskriminovány na základě svého věku daleko častěji než muži, což je pochopitelné, jestliže si uvědomíme, že častěji pracují v takových zaměstnáních, kde je vyžadován mladistvý vzhled, a navíc odcházejí do důchodu dříve než muži, což je v očích zaměstnavatelů diskvalifikuje v soutěži o získání práce.¹⁶

Ačkoliv je nezaměstnanost žen o něco vyšší než mužů, není menší možnost získání zaměstnání tím, co by vysokoškolačky chápaly jako nejvíce frustrující. Konečně, i když je podle některých respondentů „*na trhu práce nedostatek míst*“, tak „*vysokoškoláci prostě přijmou i méně kvalifikovanou práci bez požadavku na jejich vzdělání*“. Největší nerovnosti v šancích mužů a žen vidí vysokoškolačky shodně s ženami s nižším vzděláním v získání vedoucího a ředitelského místa [Křížková 2000: 6]. Příčinou těžké dostupnosti těchto postů je podle některých „*mužská ješitost*“, ¹⁷ „*nižší respekt žen v práci*“ a „*nedůvěra v jejich schopnosti*“. ¹⁸ Podle zaměstnavatelů je hlavní příčinou především fakt, že „*lidé preferují vedoucí-muže*“ (podle tabulky 4.2.9. ze studie [Kuchařová a Zamykalová 2000]).

Vliv věku na homogenizaci názorů mužů a žen

Z výzkumu vyplynulo, že čím jsou respondenti starší, tím větší je názorová shoda mezi skupinou mužů a žen na hlavní příčinu nižšího postavení žen na trhu práce. Vysokoškoláci-muži se v závislosti na stoupajícím věku přiklánějí sice sporadicky (18 % mužů), nicméně přece k postoji typickému pro ženskou vysokoškolskou část populace a vysokoškolačky (25 % žen) zase naopak. Čím je vysokoškolák starší, tím je větší pravděpodobnost, že přistoupí na možnost vysvětlení neúspěchu žen z důvodu nedostatku rov-

¹⁶⁾ Podle výzkumu Muži a ženy na trhu práce z roku 1995 se v životě cítila znevýhodněna na základě svého věku téměř třetina žen, zatímco podíl mužů, kteří zažili podobnou zkušenost, nedosahoval ani 25 %.

¹⁷⁾ Podobné výroky proneslo dvakrát více žen než mužů.

¹⁸⁾ Nositelkami posledních dvou názorů byly pouze ženy.

ných příležitostí. Čím starší je vysokoškolačka, tím vzrůstá naopak pravděpodobnost souhlasu s tvrzením o neschopnosti a nezájmu žen o kariéru a pracovní postup.

Shodně s Čermákovou [Čermáková 1999b: 4] lze postupnou rezignaci a paradoxní smířování žen s názory většinové populace, a tak i většinovým názorem mužů, chápat jako důsledek subjektivního vnímání sekundárního postavení žen a vlastní špatné zkušenosti se sebezprosažením. Větší sebedůvěru mladých vysoce vzdělaných žen, dospívajících do průměrného sňatkového věku svobodných v průběhu devadesátých let, lze interpretovat v kontextu změn rodinného chování; konkrétně odsunu mateřství do pozdějšího věku vysokoškolaček nebo jeho odmítnutí vůbec. Současné absolventky vysokých škol neodcházejí na mateřskou dovolenou krátce po ukončení studií tak, jak tomu bylo po celá 70. a 80. léta. Prodloužená doba, po kterou budují svou kariéru před jejím dlouhodobým narušením, které znamená často snížení odbornosti a opuštění kariérních plánů, bude zřejmě i nadále pozitivně ovlivňovat sebehodnocení i hodnocení pracovních schopností žen. Svůj vliv však v tomto případě nesehrály jen změny rodinného chování, ale také společensko-politické proměny devadesátých let, které přinesly možnosti studia a práce v zahraničí, umožnily soukromé podnikání a celkově přenesly zodpovědnost za umístění na trhu práce na jedince.

Nepřímou úměru mezi věkem vysokoškoláka a jeho souhlasem s většinovým názorem vysokoškolaček o existenci diskriminace na trhu práce, je možno interpretovat na základě jeho s věkem se měnících zkušeností na trhu práce. Platové i poziční rozdíly absolventů a absolventek vysokých škol v rámci jednoho podniku nebo profese totiž nejsou tak markantní jako později v průběhu jejich pracovní kariéry. Diskriminace absolventek na pracovním trhu bývá pro jejich kolegy skrytá. Projevuje se např. ve formě menších investic, které do nich v porovnání s kolegy vkládá zaměstnavatel.

Spokojenost s postavením žen na trhu práce

Stejně tak jako větší část vysokoškolaček než vysokoškoláků vnímá šance žen na trhu práce jako omezené, tak i větší podíl vysokoškolaček projevuje celkovou nespokojenost s postavením žen v české společnosti (62 % žen). Bez povšimnutí by ale nemělo zůstat ani 34 % vysokoškoláků-mužů, kteří vnímají současnou sociální pozici žen jako problémovou. Celých 14 % vysokoškoláků a sedmkrát méně vysokoškolaček se domnívá, že na pozici žen by se v naší společnosti nemělo nic měnit. Téměř polovina vysokoškolské populace se shodne na tom, že k odstranění nerovnosti je třeba společného úsilí mužů a žen. Zhruba polovina vysokoškolaček a o necelých 15 % méně vysokoškoláků (především staršího věku) dále vyžaduje stanovení patřičných zákonů.¹⁹ Poměrně velká shoda panuje v tom, kdo by v žádném případě neměl být aktérem změn. Česká společnost odmítá tendence vidět ženy a muže proti sobě v opozici. Zřejmě i proto jsou u nás vnímány snahy feministických aktivistek jako cizí a neužitečné, protože u nich se antagonistický postoj předpokládá. České ženy často přijímají parciální rovnost jako fakt a „metodou

¹⁹) Diskriminace podle pohlaví je formálně zakázána Ústavou ČR, nicméně česká soudní praxe téměř nezná případy řešené na ústavním základě jako jediném legislativním zdroji. Teprve v letošním roce byl explicitně vyjádřen zákaz diskriminace v pracovněprávních vztazích, v přístupu k zaměstnání, v odborné přípravě či v pracovním postupu podle pohlaví v novele zákoníku práce, která bude platit od 1. 1. 2001. V současné době se také rozvinula v úzkém kruhu odborníků v oblasti práva diskuse o vytvoření samostatného zákona o rovnosti mužů a žen, nicméně průchodnost takového zákona v parlamentu se zdá být bez předchozí rozsáhlé kampaně nemožná.

participace rozkládají patriarchální a hierarchické struktury mužské dominance latentně a velmi zvolna“ [Čermáková 1995: 19].

Shrnutí

Na začátku tohoto textu byly zmíněny různé teoretické koncepce pro explanaci genderových nerovností na trhu práce. Jejich aplikace na českou společnost však není vždy možná z důvodu specifik, kterými se vyznačuje český transformující se trh práce.

U některých profesí přetrvávající statusová inkonzistence, typická pro země bývalého socialistického bloku, zpochybňuje plošnou použitelnost *funkcionální teorie*, podle níž rozdílné ocenění lidí v zaměstnání odráží různou společenskou důležitost práce, kterou vykonávají. Ze stejného důvodu a dále na základě evidence větších platových rozdílů mezi vysokoškoláky a vysokoškolačkami než mezi muži a ženami s nižším vzděláním (ačkoliv právě vysokoškolačky si vybírají nejkratší rodičovskou dovolenou), lze zpochybňovat i plošnou aplikaci základních tezí *neoklasických modelů*, které vysvětlují rozdílné postavení mužů a žen na trhu práce na základě nižšího vzdělání žen a jejich pracovního omezení v podobě odchodu na mateřskou dovolenou.

Neoklasická *teorie lidského kapitálu* předkládá vysvětlení koncentrace žen ve feminizovaných odvětvích. Ta je v souladu s tímto modelem interpretována jako důsledek racionální volby žen, jenž se snaží vyhnout mužské konkurenci, v níž by z důvodu výše uvedených základních premis neoklasických přístupů nemohly uspět. Empirické výzkumy však ukázaly, že ženy pracující ve feminizovaných odvětvích a povoláních dosahují nižších platů než ty, které pracují v typicky mužských povoláních.

Zdánlivě o trochu lepší vysvětlení segregace mužů a žen na trhu práce nabízí neoklasický *model kompenzace rozdílů*, který lze aplikovat na některá feminizovaná povolání a pracoviště. Podle něho ženy upřednostňují taková povolání a pracoviště, která jsou sice pověstná nižší platovou úrovní, nicméně poskytují určité výhody jako např. bezpečnost práce, a vybírají si tak část mzdy v jiné než peněžní formě. Není možné použít tuto teorii pro vysvětlení koncentrace žen do všech feminizovaných odvětví.

Strukturalisté shodně s *institucionalisty* kritizují premisu neoklasických teorií o závislosti postavení zaměstnance na trhu práce na jeho vzdělání a pracovní zkušenosti. Strukturalisté tvrdí, že každá mzda je určena pozicí konkrétní práce v hierarchii povolání, a oslabují tak její závislost na kvalitách jedince, který ji vykonává. *Duální teorie trhu práce*, která se prosadila v rámci *institucionálního* myšlenkového proudu, vysvětluje na příkladě odděleného primárního a sekundárního trhu práce, proč ženy dosahují menších platů, horších pozic a charakteru práce v rámci stejného zaměstnání jako muži. Na straně druhé se nezabývá tím, proč přetrvává rozdělení na typicky ženská a mužská povolání.

Podle *teorie statistické diskriminace* vycházejí zaměstnavatelé při přijímání nových lidí do zaměstnání ze statisticky podložených předpokladů, ale také falešných předsudků o ženské a mužské pracovní síle z toho důvodu, že zjišťování skutečných dovedností jednotlivých uchazečů o zaměstnání by pro ně znamenalo náklady, které by nebyly kompenzovány užitkem z výběru schopnějšího uchazeče. Síla této teorie spočívá především ve vysvětlení skrytých procesů během přijímacích pohovorů, ale oslabuje ve zdůvodnění diskriminačních praktik v dalším průběhu pracovní kariéry konkrétních žen.

Podle *neomarxistů* je genderově segmentovaný trh práce nástrojem zaměstnavatelů kterým zabraňují sjednocení zaměstnanců. *Teorie patriarchátu* definují muže jako vyko-

řist'ovatele pracovní síly žen. Ta je zneužívána v soukromé sféře, což ženám zabraňuje průniku do klíčových pozic ve sféře veřejné.

Genderové teorie jsou zaměřeny na vysvětlení základních postulátů některých ostatních uvedených teorií. Skrze genderové role vysvětlují odlišný lidský kapitál mužů a žen, se kterým vstupují na trh práce. Podobně jako někteří ekonomové a teoretici statistické diskriminace upozorňují zastánci genderových teorií na vliv předsudků o ženské pracovní síle na chování zaměstnavatelů, zaměstnanců i připravujících se na zaměstnání. Z těchto přístupů jsme vycházeli při stanovení výzkumného záměru. Tím bylo jednak zjištění, do jaké míry jsou rozšířeny předsudky o ženské pracovní síle mezi českými vysokoškolačky, a jednak šetření jejich interpretací a postojů k nerovnému postavení žen na trhu práce.

Rozsah a zaměření výzkumu nesměřovalo k celkové kritice zmiňovaných teoretických koncepcí a vzhledem k nedostatku srovnatelných výzkumných dat o zkoumaných názorech celé české populace nebylo možné vytyčit ani specifika postojů vysokoškolsky vzdělané populace. Přehled nejznámějších teoretických koncepcí genderových nerovností na trhu práce sloužil jako úvod do problematiky nerovností mezi muži a ženami na pracovním trhu. Základní kritika teoretických modelů byla využita k popisu specifík ženské pracovní síly na českém trhu práce.

Genderové nerovnosti se na něm projevují jednak v podobě platových rozdílů, a jednak jako segregace mužů a žen do různých pracovních sektorů, odvětví, profesí, podniků, pracovních skupin i postů. Výzkum ukázal, že vysokoškolačky mají větší sklon tyto nerovnosti chápat jako diskriminující, zatímco muži je častěji interpretují jako důsledek ženského naturelu.

Předpoklad nedostatku schopností, které jsou požadovány na trhu práce, u žen se ukázal být mezi českou nejvzdělanější částí populace, a to především mužskou, silně rozšířen bez ohledu na to, zda se jednalo o zaměstnavatele, řídicího pracovníka nebo zaměstnance bez podřízených.

Podle různých šetření se ženám vytýká především menší soutěživost, nedostatek asertivity, nesamostatnost v rozhodování a nedostatek autority. Tyto znaky jsou považovány za maskulinní a vhodné pro výkon vedoucích funkcí. Ženám jsou připisovány naopak vlastnosti pečovatelky (jako pečlivost, citlivost, trpělivost), která je naopak pevně spjata s feminitou. Tyto předsudky ovlivňují nejen zaměstnavatele, ale i ambice zaměstnankyň a uchazeček o práci.

Vysokoškolačky si existenci těchto předsudků často uvědomují a nejsou se svou pozicí v české společnosti zcela spokojeny. Téměř třetina z nich uvedla, že byla ve svém životě diskriminována z důvodu mateřství a skoro polovina se cítí být na trhu práce znevýhodňována z jiného důvodu než péče o děti. Přesto k rozdělení genderových rolí ve společnosti přistupují jako k faktu a nehodlají se za účelem zlepšení svého postavení nijak organizovat ani vyvolávat konflikty. Dávají přednost spíše pozvolnému průniku na vyšší pracovní, ale i společenské pozice.

HANA HAŠKOVÁ je odbornou pracovnící Sociologického ústavu Akademie věd České republiky a studentkou magisterského cyklu sociologie a sociální antropologie na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy. Zabývá se výzkumem genderových rolí a proměnami v chápání mateřství. Zkoumá jejich vliv na postavení žen na trhu práce i v rodině.

Zdroje dat

Muži a ženy na trhu práce. 1995. Sociologický výzkum zaměřený na pracovní vztahy a postoje ekonomicky aktivních mužů a žen byl realizován za podpory Grantové agentury České republiky (GA ČR č. 403/94/1891). Dotazováni byli ekonomicky aktivní lidé (N = 495 mužů, 492 žen).

Muži a ženy s vysokoškolským diplomem. 1998. Sociologický výzkum zaměřený na život a práci vysokoškolsky vzdělané české populace byl realizován za podpory Grantové agentury České republiky (GA ČR č. 403/97/0586). Dotazováni byli pouze vysokoškolsky vzdělaní ekonomicky aktivní lidé (N = 961 mužů, 947 žen).

Literatura

Anker, R. 1998. *Gender and Jobs Sex Segregation of Occupation in the World.* Geneva: International Labor Office.

Čermáková, M. 1995. „Gender, společnost a pracovní trh.“ *Sociologický časopis* 31: 7-24.

Čermáková, M. 1997. „Postavení žen na trhu práce.“ *Sociologický časopis* 33: 389-404.

Čermáková, M. 1999a. „Gender Differences among Economically Active University Graduates.“ *Czech Sociological Review* 7: 127-144.

Čermáková, M. 1999b. „Sociální pozice žen s vysokoškolským vzděláním.“ *Data & Fakta*, č. 4.

„Diskriminace žen v zaměstnání a její důvody.“ 1999. *Sociální politika*, no 7-8: 16-18.

Graham, M. E., J. L. Hotchkiss, B. Gerhart 2000. „Discrimination by Parts: a Fixed-effects Analysis of Starting Pay Differences Across Gender.“ *Eastern Economic Journal* 26(1): 9-27.

Grusky, D. B. (ed.) 1994. *Social (Class, Race and Gender) Stratification in Sociological Perspective.* Boulder: Westview Press.

Hájek, M. 1997. „Vývoj vybraných oborů vzdělání z hlediska genderu.“ *Pracovní texty* 97:5. Praha: SoÚ AV ČR.

Hradecká, I. 1995. „Výrobní dělníci, industriální vztahy a sociální politika: základní orientace a postoje.“ *Sociologický časopis* 31: 485-499.

Huffman, M. L., S. C. Velasco 1997. „When more is less.“ *Work and Occupation* 24(2): 214-244.

Jurajda, Š. 2000. „Ženy versus muži na trhu práce: trochu empirie.“ 16. seminář ČSE v řadě Ekonomické teorie a česká ekonomika. Praha: ČSE.

Křížková, A. 2000. „Diskriminace na českém pracovním trhu.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* č. 2-3: 6.

Kuchařová, V., L. Zamykalová 2000. *Rovnost příležitostí žen a mužů.* Praha: VÚPSV

McCarl Nielson, J. 1990. *Sex and Gender in Society: Perspectives on Stratification.* Prospect Heights, IL: Waveland Press.

Rebitzer, J. B. 1993. „Radical Political Economy and the Economics of Labor Markets.“ *Journal of Economic Literature* 31(3): 1394-1437.

Rich, B. L. 1995. „Explaining Feminization in the U.S. Banking Industry, 1940-1980: Human Capital, Dual Labor Markets or Gender Queuing?“ *Sociological Perspectives* 38(3): 357-380.

Statistická ročenka 1999. 2000. Praha: ČSÚ.

Večerník, J. (ed.). 1998. *Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1998.* Praha: Academia.

Velký sociologický slovník. 1996. Praha: Karolinum.

Wimmer, R. D., J. R. Dominick 1997. *Mass Media Research.* Belmont: Wadsworth Publishing Company.

Zpráva o lidském rozvoji 1999. Praha: VÚPSV.

*DEMO GRAFIE

DEMOGRAFIE 4/2000

ČLÁNKY

Aneta Dvořáková: Srovnání demografické situace České republiky s vybranými zeměmi Evropské unie

Eduard Bakalář, Jiří Kovařík: Otcové, otcovství v České republice

Maria Kučerová: Genetická zátěž lidské populace

XXX. konference České demografické společnosti „Česká republika a země Evropské unie (demografické podobnosti a rozdíly)“, 17. květen 2000

Vladimíra Dvořáková: Transformace střední a východní Evropy – problém budování státu

Helena Horská: Srovnání ekonomického vývoje tranzitivních ekonomik a zemí EU

Ladislav Rabušic: Hodnota dítěte

Jitka Rychtaříková: Sňatečnost a nesezdaná soužití

Felix Koschin: Úmrtnost

DISKUSE

Vladimír Roubiček: O symbolice aneb o přehlednosti a smyslnosti

SČÍTÁNÍ LIDU

Petra Vojtěchovská: Sčítání lidu v Polsku

Vladimír Srb: Kolik nás bude 1. března 2001?

RECENZE

Zpráva o lidském rozvoji. Česká republika 1999 (Milan Aleš)

Mateřská láska od 17. století po současnost (Ladislav Rabušic)

Příčiny a důsledky populačního vývoje (Vladimíra Kantorová)

Přehled hlavních antropologických koncepcí kultury (Bohumil Tesařík)

ZPRÁVY

PŘEHLEDY

Obecná plodnost a obecná potratovost v České republice v roce 1999 podle okresů

Výsledky šetření zdravotního stavu obyvatelstva v Karvině a v Kolině

Vnější příčiny úmrtí a jejich hlavní skupiny v České republice v letech 1919-1999 (II. část)

Proč je plánování rodičovství v rozvojových zemích důležité

BIBLIOGRAFIE

Budete-li se chtít blíže seznámit s některým z článků, časopis je možno zakoupit či objednat přímo v redakci –

Český statistický úřad, Sokolovská 142, 186 04 Praha 8-Karlín.

Albatros rasismu

Sociální věda, Jörg Haider a Widerstand

IMMANUEL WALLERSTEIN*

Fernand Braudel Center, Binghamton University, Binghamton, NY, USA

The Racist Albatross

Social Science, Jörg Haider, and Widerstand

Abstract: The essay is a translation of Immanuel Wallerstein's lecture, which he delivered in Vienna, March 2000, in the series „Von der Notwendigkeit des Überflüssigen – Sozialwissenschaften und Gesellschaft“. The original title of the lecture was „Social Science in an Age of Transition“. The political events in Austria in spring 2000 prompted the author to modify the content and the title of the lecture. The essay expresses his protest against the racist rhetoric, as directly or indirectly used by J. Haider's Austrian Free Party, which became a member of the Austrian government. Moreover – and this is the main point of the article – the author explains and interprets European and Western xenophobia and racism by using his theory of the world system. The author uncovers the responsibility of all social sciences for their inability to disclose and to name the roots of racism, which dangerously threatens the contemporary world. When explaining eurocentrism and racism in European social sciences, the author starts with an analysis of their contemporary forms after 1989, moves back to the world system after 1945, and continues by putting racism into the context of the world system after 1492. The final part is devoted to the period of the chaotic transformation of the world system after 2000. Its outcome is intrinsically unpredictable. But the crisis opens the door to new developments in the social sciences, which will move from a mere analysis of the pan-European world, considered to be the world of modernity and civilisation, to a more complex understanding of the diversified global system. In times of major fluctuations, the social sciences have a chance to intervene in historical processes, and a moral responsibility to try to change the world into a more human one.

Sociologický časopis, 2000, Vol. 36 (No. 4: 459-473)

Úvodní poznámka

V době, kdy se státy Evropské unie rozhodly – na protest proti účasti Strany svobodných Jörga Haidera v rakouské vládě – pozastavit s Rakouskem bilaterální vztahy, obrátil se na mne profesor Immanuel Wallerstein s návrhem uveřejnit v České republice svůj článek, který mi zaslal. Stať, kterou publikujeme, je vlastně přednáškou proslovenou 9. března 2000 ve Vídni, v sérii nazvané „O potřebnosti zbytečného – sociální vědy a společnost“. Původní název přednášky zněl mnohem jednodušeji a jasněji než „Albatros rasismu“. Wallerstein původně nazval svoji přednášku „Sociální vědy ve věku přechodu“. Politické události v Rakousku ho přiměly přednášku základně upravit a dát jí také nový název. Ten měl demonstrovat jeho odpor proti xenofobii, a zejména rasismu, který přímo nebo ne-

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Prof. Immanuel Wallerstein, Fernand Braudel Center, Binghamton University, Binghamton, NY 13902-6000, USA, e-mail iwaller@binghamton.edu

přímo vyjadřuje rakouská Strana svobodných. Wallerstein, významný světový sociolog, který byl donedávna prezidentem Světové sociologické asociace, spojil svou angažovanost v boji proti eurocentrismu a rasismu s výkladem obou těchto fenoménů pomocí teorie světového systému, kterou sám formuloval již před delší dobou. Podle Wallersteina rasismus provází evropské dějiny po řadu staletí a má v jednotlivých obdobích pokaždé poněkud jinou podobu. Proto autor při výkladu rasismu v evropských dějinách, a s ním spojeného eurocentrismu evropských sociálních věd, postupuje od přítomnosti do minulosti.

Wallerstein je přesvědčen, že jedno je jisté, a sice, že žijeme uprostřed konce jednoho z typů světového systému. To je podle něj, z hlediska sociálního vědce, jistá šance. Je to doba, kdy lze dát vývoji mnoho rozmanitých směrů, pohyby společností jsou divoké a nekontrolovatelné a malé podněty mohou mít velké důsledky. Na rozdíl od stabilních období, kdy i velké stimuly mohou mít nejvýše malé důsledky. To je naše velká šance a zároveň také naše velká morální zodpovědnost.

S Immanuelem Wallersteinem nemusíme ve všem souhlasit, ale jeho pohled na svět je nepochybně podnětný a provokuje myšlení. Plně lze však, podle mého názoru, souhlasit s jeho varováním před soudobým evropským rasismem. S jeho novými symptomy se lze v mnoha částech Evropy nepochybně již setkávat.

Autorův text byl nepatrně zkrácen o některé podrobnosti, aniž by došlo k jakékoliv změně významu a smyslu tohoto eseje. Soudíme, že význam eseje zůstává aktuální i přesto, že Evropská unie zaujala k současné rakouské vládě smírlivý postoj.

Jiří Musil

* * *

V jedné Coleridgeově básni je jakási loď větrem zahnána z cesty do nehostinného podnebí. Jedinou potěchou lodníků je albatros, který k nim přilétá a sdílí s nimi jejich jídlo. Coleridgeův námořník ho však z neznámého důvodu – snad z čiré arogance – zastřelí. A výsledek je ten, že všichni na lodi trpí. Bohové trestají zlý čin. Ostatní lodníci pověsí mrtvého albatrosa námořníkovi na krk. Albatros, symbol přátelství, se nyní stává symbolem viny a hanby. Námořník přežije plavbu jako jediný. A prožije život zkroušený vzpomínkou na to, co učinil. Živý albatros je symbolem toho druhého, který se nám otevřel v cizích a dalekých zemích. Mrtvý albatros, jenž visí na našem krku, je naše dědictví arogance, náš rasismus. Jsme jím posedlí a nenalézáme klid.

Před více než rokem jsem byl požádán, abych přijel do Vídně a promluvil o „Sociální vědě ve věku přechodu“. Moje přednáška měla zaznít v kontextu příspěvků na téma *Von der Nottwendigkeit des Überflüssigen – Sozialwissenschaften und Gesellschaft* [O nutnosti nadbytečného – sociální vědy a společnost]. Velmi rád jsem pozvání přijal. Věřil jsem, že jedu do Vídně, která sehrála slavnou roli v budování světové společenské vědy, zejména v době „Traum und Wirklichkeit“ [Sen a skutečnost], 1870-1930. Vídeň byla domovem Sigmunda Freuda, podle mého názoru nejvýznamnější osobnosti společenské vědy dvacátého století. Vídeň byla jeho domovem alespoň do té doby, než ho nacisté donutili uprchnout do Londýna v roce, v němž zemřel. Vídeň byla také domovem Josefu Aloisovi Schumpeterovi a Karlu Polanyimu během důležitého období jejich života. Tito mužové nápadně protichůdných politických názorů byli podle mého mínění dva nejvýznamnější političtí ekonomové dvacátého století, nedosti uznávání a nedosti oslavování. A Vídeň byla také domovem mého učitele Paula Lazarsfelda, jehož kombinace výzkumu

orientovaného na politiku (umění vládnout) a průkopnických metodologických inovací započala jeho studii *Arbeitslosen von Marienthal* [Nezaměstnaní z Marienthalu], kterou napsal spolu s Marií Jahodovou a s Hansem Zeiselem. To byla Vídeň, do které jsem jel.

Potom, jak víte, došlo k posledním rakouským volbám a k jejich zdaleka ne nevyhnutelnému důsledku – totiž začlenění FPÖ (Svobodná strana Rakouska) do vlády. Ostatní státy Evropské unie (EU) mocně zareagovaly na tuto změnu režimu a na čas přerušily dvoustranné vztahy s Rakouskem. Rozvažoval jsem, zda mám přesto přijet. Jestliže tu dnes jsem, má to dva důvody. Za prvé jsem chtěl potvrdit solidaritu s „jiným Rakouskem“, které se po vytvoření nové vlády tak viditelně projevilo. Avšak za druhé, a to je ještě důležitější, přijel jsem proto, abych na sebe vzal vlastní zodpovědnost jako sociální vědec. My všichni jsme zastřelili albatrosa. Všem nám visí na krku. A my musíme usilovat celou duší a myslí, abychom odčinili, znovu vybudovali, vytvořili odlišný druh historického systému, takového, který by byl povznesen nad rasismus, jenž sužuje tak hluboce a tak nemravně moderní svět.

Fakta toho, co se v Rakousku stalo, se na povrchu zdají docela prostá. V několika po sobě následujících zákonodárných sborech vládla Rakouská národní koalice dvou největších hlavních stran, SPÖ (Sociálně demokratická strana Rakouska) a ÖVP (Rakouská lidová strana). Jedna představovala levý střed a druhá byla středo-pravicová a křesťansko-demokratická. Hlasů těchto dvou stran, které jednu dobu v naprosté většině převládaly, začalo v devadesátých letech ubývat. A ve volbách roku 1999 poprvé získala druhé místo FPÖ a více hlasů než ÖVP (Rakouská lidová strana), i když jen o několik set. Následné diskuse dvou hlavních stran o vytvoření další národní koalice neměly úspěch a ÖVP se obrátila na FPÖ jako partnera. Toto rozhodnutí ÖVP vyvedlo z klidu mnoho lidí v Rakousku, včetně prezidenta Klestilá. Avšak ÖVP trvala na svém a vláda byla vytvořena.

Toto rozhodnutí překvapilo politické lídry ostatních států EU. Státy EU se kolektivně rozhodly pozastavit bilaterální kontakty s Rakouskem, a přestože některé hlasy zpochybňovaly moudrost tohoto rozhodnutí, EU na svém stanovisku setrvala.¹ Na druhé straně tato akce EU zase pobouřila mnoho Rakušanů, a ne pouze ty, kteří podporovali ustavení nynější vlády, nýbrž i mnoha jejích oponentů. Z nich mnozí namítali, že EU přeceňuje nebezpečí plynoucí ze začlenění FPÖ do vlády, „Haider není žádný Hitler“ byla obvyklá formulace tohoto postoje. Druzí namítali, že ekvivalenty Haidera lze najít ve všech státech EU, a do jisté míry dokonce i v jejich vládách. A tudíž – tak zněly argumenty těchto lidí – bylo od EU pokrytecké, že učinila to, co učinila. Někteří Rakušané (a stejně i někteří jiní Evropané) soudili, že přiměřeně by EU jednala, kdyby počkala a pozorovala, a pokud by se eventuálně nová rakouská vláda dopustila něčeho zavrženíhodného, potom – a teprve potom – by nastal čas zasáhnout. Mezitím byl v samotném Rakousku odstartován *Widerstand* [odpor], který stále ještě probíhá.

Rád bych si jako předmět analýzy vybral FPÖ ne jako stranu a to, o co usiluje, nýbrž prudkou reakci EU vůči začlenění této strany do rakouské vlády, a rakouskou protireakci i *Widerstand*. Jak reakci, tak protireakci můžeme porozumět jen tehdy, když posuneme analytické ohnisko z vlastního Rakouska k světovému systému jako celku, k jeho realitám, i k tomu, co nám sociální vědci o těchto realitách pověděli.

1) V době, kdy jsme článek připravovali k tisku, se Evropská unie rozhodla zrušit své dřívější rozhodnutí o pozastavení kontaktů s Rakouskem.

1. Světový systém po roce 1989

V roce 1989 se takzvaný socialistický blok národů zhroutil. Země středovýchodní Evropy, které držela pod kontrolou Brežněvova doktrína (a což bylo ještě důležitější, také dohoda v Jaltě), účinně prosadily svou politickou nezávislost na Sovětském svazu a každá z nich začala demontovat leninský systém. Do dvou let byla rozpuštěna i komunistická strana v samotném Sovětském svazu a SSSR se nakonec rozpadl.

Od roku 1989 byla značná část světové pozornosti soustředěna na tyto bývalé komunistické země. Konaly se nesčetné konference sociálních vědců o tzv. transformaci těchto zemí, a to do takové míry, že jsme začali mluvit o „transitologii“. A v oblastech bývalé Federální republiky Jugoslávie a v kavkazských oblastech rozpadlého Sovětského svazu došlo k značnému počtu nebezpečných občanských válek, kde se v několika případech aktivně angažovaly vnější mocnosti. Mnoho sociálních vědců analyzovalo toto násilí pod hlavičkou „etnické čistky“; tento jev byl prohlašován za výsledek dlouhotrvajícího etnického nepřátelství. I ve státech, které se vyhnuly násilí, jako byla Česká republika, Maďarsko a baltické státy, došlo k nepříjemným připomínkám zdánlivě oživujícího etnického napětí. Zároveň k podobným druhům totálních nebo mírnějších občanských válek docházelo v četných částech Afriky a v Indonésii.

V panevropském světě (tímto termínem budu označovat Západní Evropu, Severní Ameriku a Austrálii, ale nikoli středovýchodní Evropu) se analýza občanských válek soustředila na předpokládanou slabost občanských společností v těchto státech a na nízký stupeň jejich historického vztahu k lidským právům. Každý, kdo četl tisk v západní Evropě, si jistě povšimne, v jaké míře se pozornost věnovaná těmto dříve komunistickým oblastem, zaměřuje na nějaký „problém“. A onen „problém“ v těchto zemích byl *de facto* definován jako neexistence vyšší úrovně modernity, kterou lze podle všeho nalézt v panevropském světě.

Je zvláštní, jak málo pozornosti – ze strany tisku, politiků, a zejména ze strany společenských vědců – se věnovalo tomu, co se po roce 1989 změnilo v panevropském světě samém. Politické režimy, které si vybudovaly svou národní logiku na skutečnosti, že byly angažovány ve „studené válce“, náhle objevily, že systémy, které udržovaly po čtyřicet let, se nyní zřejmě už nejeví jako smysluplné ani voličům, ani samotným politikům. Nač mít v Itálii systém *pentapartiti* (a jeho *tangentopoli*) vybudovaný na trvalé většině křesťansko-demokratické strany, není-li žádná studená válka? Co má nyní držet pohromadě gaullistickou stranu ve Francii, nebo dokonce i křesťansko-demokratickou unii v Německu? Proč by se ve Spojených státech měla cítit Republikánská strana nadále být vázána omezeními „bilaterální zahraniční politiky“? A výsledek těchto pochybností o sobě samých? Hlavní konzervativní strany v panevropském světě se rozpadají pod vlivem rozdílů mezi novými radikály ekonomického liberalismu a sociálnějším konservativismem, ať už je příčinou snaha, aby stát napravoval narušenou mravnost občanstva, nebo varianta, která si zachovává paternalistickou starost o sociální síť. A tyto frakce mezi sebou bojují o voliče, kteří se obávají, že v té věřavě mohou být vážně ohroženy jejich dosavadní společenská postavení i příjmy.

Nuže, dobrá – a co tedy levostředové strany, z nichž se většina nazývá stranami sociálně-demokratickými? I tyto strany mají problémy. Zhroucení komunismu bylo ve skutečnosti pouze vyvrcholením šířící se deziluze ze „staré levice“ ve všech třech jejích hlavních verzích – komunistických stran, sociálnědemokratických stran a národně-osvobozeneckých hnutí – deziluzí, kterou dramaticky signalizovala světová revoluce roku

1968. Deziluze byla důsledkem – ani ne tak paradoxním – právě politického úspěchu těchto hnutí a jejich dosažení státní moci v mnoha částech světa. Po získání moci se totiž ukázala neschopnost těchto hnutí splnit svůj historický slib, že budou s to a ochotna po získání moci ve státě vybudovat novou společnost, tj. podstatně společnost transformovat ve směru rovnějšího, demokratičtějšího světa.

V západní Evropě znamenala „stará levice“ především sociální demokracii. A po roce 1968, ale ještě víc po roce 1989 lidé volí tyto strany jako východisko z nouze. Ale nikdo netančí v ulicích, když volby vyhrájí. Nikdo od nich neočekává, že vyvolají revoluci, byť třeba mírumilovnou. A ze všech nejvíce jsou zklamáni jejich vlastní předáci, kteří se musí omezit na pronášení centristických řečí středu. Avšak ve stranách „staré levice“ došlo při této deziluzi i k odpoutání od samotných státních struktur. Dříve populace tolerovaly své státy, dokonce je chválily jako potenciálního činitele sociální transformace. Nyní se na ně začalo pohlížet především jako na zprostředkovatele korupce a užívání zbytečného násilí – ne už jako na občanovu záštitu, ale jako na občanovo břemeno.

Z toho je zřejmé, že Rakousko je pouze jedním z dalších příkladů obecného celoevropského vzorce. Proč mít v postkomunistické éře národní koalici? A proč vůbec volit strany, které se v první řadě zajímají o „proporci“? Právě v tomto kontextu dostala FPÖ 3. října 1999 svých 26,9 % hlasů. To je jistě nejvyšší procento dosažené ultrapravicovou stranou v kterékoli evropské zemi po roce 1945.

V roce 1995 získal ve Francii Le Penův *Front National* 15,1 % a už to byl velký šok. Avšak tehdy obě hlavní konzervativní strany trvaly na tom, že odmítnou FN na jakékoli úrovni. A když v regionálních volbách v roce 1998 byly výsledky takové, že ve velkém počtu regionů mohly konzervativní strany vytvořit většinu pouze s podporou voličů FN, pět regionálních předáků tuto direktivu ignorovalo a získalo podporu FN pro své regionální vlády. Byli však rychle vyloučeni z obou hlavních konzervativních stran, RPR a UDR. Na druhé straně v Itálii Berlusconi utvořil vládu s podporou Finiho a jeho *Alleanza Nazionale*, což byla strana podobná straně Haiderově, nicméně s tím malým rozdílem, že se Fini před volbami specificky zřekl své neofašistické minulosti.

Proč tedy, ptají se mnozí Rakušané, zaujala EU tak přísný postoj k tomu, co se stalo v Rakousku? Odpověď je vskutku docela prostá. Všichni měli obavy právě proto, že se jejich země od Rakouska tolik nelišily, že budou muset v blízké budoucnosti řešit podobné alternativy a že by mohli také být v pokušení dát se cestou Lidové strany Rakouska. Právě jejich strach ze sebe samotných vedl k tak silné reakci EU. Zároveň rakouské nepochopení, že vskutku překročili čáru, kterou si celá západní Evropa pro sebe vytýčila, a to nikoli až v roce 1999, nýbrž v roce 1945, vysvětluje rakouskou protireakci. Dovolte mi, abych jasně vyjádřil své vlastní stanovisko. Souhlasím s rozhodnutím EU pozastavit bilaterální vztahy s Rakouskem. Soudím, že kdyby to nebyla udělala, mohli bychom být skutečně zaplaveni ideologickou vlnou, která by mohla Evropu roztrhnout. Ale zároveň jsem toho názoru, že v rozhodnutí EU byla značná dávka pokrytectví, nebo spíš značný sebeklam. Abychom pochopili, proč tomu tak je, musíme se podívat na světový systém po roce 1945.

Než k tomu však přistoupím, dovolte mi pár slov o světové sociální vědě po roce 1989. Byla žalostně slabá. To jediné, o čem každý mluví – a většinou bez ohledu na politické zaměření – je globalizace, jako by ta byla něčím víc než přechodným rétorickým heslem v pokračujícím boji uvnitř kapitalistické světové ekonomiky o tom, do jaké míry by přeshraniční toky měly zůstat neomezené. Je to sypání soli do očí. To platí i o neko-

nečné litanii o etnickém násilí, zde nesou zodpovědnost nejen sociální vědci, nýbrž i aktivisté zasazující se za lidská práva. Ne že by etnické násilí nebylo strašnou a hroživou skutečností, ale není doménou jen těch méně šťastných, méně moudrých, méně civilizovaných druhých. Je naprosto normálním výsledkem hlubokých a rostoucích nerovností v našem světovém systému, nelze se s ním vypořádat nějakým mravním apelem a mravními výzvami nebo nějakou intervencí těch „čistých a pokročilých“ do oblastí kontrolovaných těmi „nečistými a zaostalými“. Světová věda nám nenabídla žádné užitečné nástroje k analýze toho, co se ve světovém systému dělo od roku 1989, a proto také žádné užitečné nástroje k pochopení současné rakouské reality.

2. Světový systém po roce 1945

V roce 1945 nacionalistický pokus a nacistická hrůza skončily. Antisemitismus nevymyslel Hitler ani Němci. Antisemitismus byl už dlouho hlavním vnitřním výrazem hlubokého rasismu v evropském prostoru a ve své moderní verzi byl na evropské scéně endemický přinejmenším jedno století. Každý, kdo v tomto ohledu srovná Paříž a Berlín v roce 1900, by usoudil, že Berlín by nedopadl nejhůř. V žádné zemi aktivní antisemitismus nechyběl, dokonce existoval i za druhé světové války ve Spojených státech.

Proč tedy byli všichni zaskočeni nacismem, alespoň po roce 1945? Odpověď bije do očí a nelze ji přehlédnout. Kvůli *Endlösung* [konečné řešení]. Hitlerovo „konečné řešení“ nepochopilo celkový rys rasismu v kapitalistickém ekonomickém světě. Cílem rasismu není vylučovat lidi, tím méně je vyhlazovat. Cílem rasismu je udržovat lidi uvnitř systému, ale jako *Untermenschen*, podlidi, kteří mohou být ekonomicky vykořisťováni a používání jako obětní beránci. To, co se stalo za nacismu, bylo něco, čemu Francouzi říkají *déravage* – trapný omyl, uklouznutí, ztráta kontroly. Nebo to možná byl džin, který se dostal ven z láhve. Spojenecká vojska, která v roce 1945 vstoupila do koncentračních táborů, byla opravdu otřesena na osobní úrovni. A panevropský svět se musel kolektivně dohodnout s džinem, který unikl z láhve. Učinili to zákazem hlásat veřejně rasismus, a především veřejně hlásat antisemitismus. Ten se stal tabu.

Sociální vědci se do této hry zapojili. V letech po roce 1945 začali psát jednu knihu za druhou, kde odsuzovali smysluplnost pojmu „rasa“,² neoprávněnost předpokladu, že rozdíl v každém běžném sociálním měření sociálních skupin by mohly být vysledovány k vrozeným genetickým charakteristikám. Připomínání holocaustu se začalo stávat tématem školní výuky. Němci se pokusili, zprvu trochu váhavě, ale nakonec s jistou mravní odvahou, analyzovat vlastní vinu, a tak zmírnit svou hanbu. A po roce 1989 se k nim připojily – nepochybně poněkud zdráhavě, další země panevropského světa. Spojenecké mocnosti – jako Francie a Nizozemsko – začaly připouštět i svou vlastní vinu, že dovolily, aby k takovému *déravage* došlo, vinu za to, že někteří z jejich občanů se tohoto procesu aktivně zúčastnili. Jedním z důvodů, proč EU tak ostře reagovala na Haidera, je to, že Rakousko jakožto země, odmítlo přijmout svůj díl viny za holocaust a trvalo na tom, že bylo především obětí. Možná, že si většina Rakušanů *Anschluss* [připojení] nepřála, jenomže se to dá těžko poznat, když člověk vidí filmové týdeníky té doby s jásajícími davy ve Vídni. Co však je důležitějším rysem, je to, že žádní nežidovští, neromští Rakušané nebyli po anšlusu považováni za něco jiného, než byli Němci v Třetí říši a že na to většína z nich byla hrdá.

²) UNESCO sponzorovalo celou sérii takových publikací.

Toto uvědomění, že rasismus byl poražen, protože zašel příliš daleko, mělo v panevropském světě po roce 1945 dva hlavní důsledky. Předně se tyto země snažily zdůrazňovat své vnitřní ctnosti jakožto integrující návody, neposkvřené rasistickým útlakem, jako země svobody, proti nimž stojí „říše zla“, Sovětský svaz, jehož rasismus se zase stal pravidelným námětem západní propagandy. Z tohoto pokusu vyplývaly nejrůznější sociopolitické akce: rozhodnutí Nejvyššího soudu v USA o nezákonnosti rasové segregace; Izraeli příznivě nakloněná politika celého panevropského světa; dokonce i nový důraz na ekumenismus uvnitř západního křesťanského světa (jakož i vynoření nápadu, že existuje něco jako společné žido-křesťanské dědictví).

Avšak na druhém místě a právě tak důležitá tu byla potřeba vrátit vylepšený rasismus k jeho původní funkci – totiž mít lidi uvnitř systému, ale jako *Untermenschen*. Nebylo-li už možné takto jednat ani s židy, ani s katolíky v protestantských zemích, bylo asi nutno poohlédnout se trochu dál. Období po roce 1945 bylo, alespoň zpočátku, érou neuvěřitelné ekonomické expanze a zároveň demografické transformace ve smyslu radikálně snížené míry reprodukce v panevropském světě. Tento svět potřeboval více pracujících a produkoval méně než kdykoliv předtím. A tak začalo období toho, co Němci s velkou opatrností nazvali *Gastarbeitern* [hostující dělníci].

Kdo byli tito gastarbeitři? Středozešní národy v nemediterránní Evropě, Jihoameričané a Asiaté v Severní Americe, lidé z Karibské oblasti v Severní Americe a západní Evropě, černí Afričané a Jihoasijsí v Evropě. A po roce 1989 zamířily do střední Evropy osoby z dřívějšího socialistického bloku. Všichni tito migranti přicházeli ve velkém počtu, protože chtěli přijít a protože mohli najít práci, a bylo jich zoufale zapotřebí, aby pomohli panevropským zemím k rozkvětu. Avšak téměř vždy byli osobami z nejnižších vrstev obyvatelstva jak po stránce ekonomické, tak sociální a politické.

Když světová ekonomika vstoupila do své dlouhé kondratěvovské fáze v sedmdesátých letech a poprvé od roku 1945 vzrostla nezaměstnanost, přistěhovalci se stali vhodnými obětními beránky ultrapravicových sil, které od roku 1945 byly naprosto nezákonné, ale marginální. Najednou se začaly znovu vynořovat, někdy v rámci hlavních konzervativní stran, někdy jako odlišné struktury (a v takovém případě ubíraly podporu nejen konzervativním stranám, nýbrž i dělnickým stranám levého středu). Z důvodů, které jsem naznačil, začaly se po roce 1990 tyto strany zdát serióznějšími.

Hlavní strany si vůbec nebyly jisty, jak se vypořádat s opětovným vzkříšením více či méně otevřeně rasistických stran. Obávaly se, že se džin může znovu dostat ven z láhve a zničit sociální klid v jejich státech. Někteří lidé byli toho názoru, že tyto ultrapravicové síly by mohly být podkopány tím, že by se koptovaly jejich protiimigrační náměty v mírně oslazené formě. Druzí říkali, že tyto síly tvoří virus, který musí být co nejrychleji izolován.

A zase jednou nám sociální vědci příliš nepomohli. Pokoušeli se analyzovat fenomén nacismu z hlediska jakési zvláštnosti německé historické situace, místo toho, aby nahlédli, že si celý světový systém hrál po dlouhou dobu s ohněm a že bylo jen otázkou času, kdy jiskry někde a nějak zažehnou oheň. Sociální vědci se snažili hlásat svou vlastní mravní počestnost (k jejíž zásluhám se dostaneme za chvíli) a zprostit panevropský svět viny za jeho běžnou údajně nerasistickou rétoriku, když ve skutečnosti byl rasismus panevropského světa po roce 1945 právě tak virulentní jako jeho rasismus před rokem 1933 nebo před rokem 1945. Oni prostě nahradili objekty nenávisti a strachu jinými objekty.

Což v současné době nedebatujeme o tzv. „konfliktu civilizace“, což je pojem vynalezený jedním sociálním vědcem?

Vždyť i samotné odsouzení Rakouska ze strany EU – byť je schvalují – čpí rasismem. Co tím totiž EU sděluje? Ve skutečnosti říká: Haiderové jsou možní, dokonce snad normální, mimo panevropský svět, možná dokonce v tak blízkých zemích, jako je Maďarsko a Slovinsko. Avšak Haiderové jsou nepřipustní, nemyslitelní uvnitř civilizované Evropy. My Evropané musíme bránit svou mravní nadřazenost a Rakousko hrozí, že nám to znemožní. To je pravda: Rakousko opravdu hrozí, že to znemožní, a Rakousko musí nějakým způsobem ustoupit ze svého nynějšího neudržitelného postoje. Avšak důvody stížnosti EU nejsou mimo podezření, že na nich lpí mravní poskvrna. Univerzalistické hodnoty západní Evropy jsou totiž samy pokryty nánosem chronického, neodmyslitelného rasismu panevropského světa.

Abychom si to uvědomili a abychom porozuměli, proč sociální věda toto nedovedla demaskovat, musíme se podívat na historický vývoj moderního světového systému po roce 1492.

3. Světový systém po roce 1492

Když Evropané přistáli u břehů Amerik a tvrdili, že je dobyli, setkali se s domorodými populacemi, které jim byly naprosto cizí. Některé byly organizované jako poměrně jednoduché systémy lovců a sběračů a jiné byly organizované v sofistikovaných a průmyslových světových říších. Avšak v obou případech ani zbraně těchto národů, ani jejich fyziologická imunita (nebo spíše její nedostatek) jim neumožnily úspěšně klást odpor. Nato se Evropané museli rozhodnout, jak se k těmto národům chovat. Byli tu Evropané, kteří získali rozlehlé pozemky (často poprvé v životě), přáli si využít je co nejrychleji a byli připraveni zotročit a využít domorodé dělníky. Ospravedlňovali to tím, že domorodé obyvatelstvo je barbarské a že si nezaslouží nic jiného než tvrdou porobu.

Existovali však i křesťanští evangelisté, kteří byli zděšeni tím, jak nelidsky evropští *conquistadores* zacházeli s domorodým obyvatelstvem a úporně trvali na možnosti i důležitosti získat duše domorodců, aby došly křesťanského spasení. Jedním z nich byl Bartolomé de las Casas, jehož vášně vyvrcholily roku 1550 v proslulé klasické debatě o povaze „těch druhých“. Již v roce 1547 napsal krátký souhrn pro císaře Karla V. (a všechny ostatní), kde podrobně popsal hrůzy toho, co se odehrávalo v Amerikách, a takto shrnul to, co se stalo:

„Jestliže křesťané zabili a zničili tak velké množství duší tak vysoké hodnoty, učinili to prostě proto, aby získali zlato, aby se ve velmi krátké době nesmírně obohatili a vyšvihli se na vysoká místa (...) nepřiměřená jejich postavení. (...) K těmto tak pokorným, tak trpělivým a tak snadno podmanitelným lidem nemají ani úctu, ani ohledy, ani vážnost... nejednali s nimi jako se zvířaty (kéž by Bůh dal, aby s nimi zacházeli tak dobře a měli k nim takové ohledy jako ke zvířatům); jednali s nimi hůře než se zvířaty, jako by ti lidé byli méně než hnůj.“ [Casas 1966]

Las Casas byl bezesporu vášnivým obhájcem práv lidí. Souvislost, která stojí za zmínku: byl prvním biskupem v Chiapas, což je dnes sídlo neozapatistů, kde je dosud nutné hájit tutéž věc, jakou hájil Las Casas před téměř 500 lety – totiž právo těchto domorodých obyvatel na důstojnost a půdu. Tito lidé na tom nejsou dnes o mnoho lépe než za časů biskupa Las Casas. Proto by někteří myslitelé označili Las Casase a další neoscholastické

španělské teology, filozofy a právníky za předchůdce Grotia a „pravé zakladatele moderních lidských práv“ [Losada 1976: 22].

Císaře biskupovy argumenty zprvu přesvědčily a jmenoval ho Ochráncem Indiánů. Později si to však rozmyslel a v roce 1550 svolal do Valladolidu zvláštní Juntu soudců, aby vyslechli debatu o zásadních otázkách mezi biskupem Las Casas a jedním z dalších císařových poradců jménem Juan Ginás de Sepúlveda. Sepúlveda, zapřísáhlý oponent biskupův, uvedl čtyři argumenty, které měly ospravedlnit tvrdé zacházení s Indiány: Jsou barbarští, a proto jejich přirozeným postavením je podřazenost vůči civilizovanějším národům. Jsou modloslužebníci a konají lidské oběti, což opravňuje naše zasahování, aby se zamezilo zločinům proti přirozenému právu. Zasahování je oprávněné, aby se zachránily nevinné životy. Intervence by usnadnila křesťanskou evangelizaci. Tyto argumenty se zdají neuvěřitelně současné. Stačí jen, když výraz křesťanství zaměníme za termín demokracie.

Proti těmto argumentům Las Casas namítal: Žádný národ nemůže být nucen, aby se podřídil jinému národu, pod záminkou, že je považován za kulturně nižší. Nelze trestat národ za zločiny, u nichž si lidé neuvědomují, že to zločiny jsou. Mravní oprávnění k záchraně nevinných lidí máme jen v tom případě, že jejich zachraňování nepůsobí ještě větší zlo jiným. A křesťanství nemůže být šířeno mečem. I zde nám argumenty připadají neuvěřitelně aktuální.

Od dob Las Casase jsme vybudovali kapitalistickou světovou ekonomiku, která se časem rozšířila tak, že zahrnuje celý svět, a která vždy a v každém okamžiku ospravedlňovala své hierarchie na základě rasismu. Vždycky zde ovšem byl určitý počet osob, které se snažily zmírnit nejhorší rysy tohoto rasismu, a nutno připustit, že měly omezený úspěch. Avšak vždycky tu také byly brutální masakry, „konečná řešení“ před „Endlösung“, i když možná byly méně byrokraticky, systematicky a efektivně plánované a rozhodně méně veřejně viditelné.

No dobrá, řeknete, ale potom přišla francouzská revoluce a *Déclaration des Droits de l'Homme* [Deklarace práv člověka]. Ano a ne. Francouzská revoluce jistě ztělesňovala protest proti hierarchii, výsadám a útisku, a tento protest byl založen na rovnostářském universalismu. Symbolickým gestem, které tento protest dalo najevo, bylo odmítnutí oslovení „Monsieur“ a jeho nahrazení slovy „citoyen“, „občané“. Všichni občané měli mít slovo ve své vládě, nejen omezená skupina aristokratů. Zádrhel je v tom, že má-li být zahrnut každý, kdo je ve skupině, někdo musí nejdříve rozhodnout o tom, kdo stanoví, kteří lidé jsou členy této skupiny. A to nutně implikuje, že existují osoby, které členy nejsou.

Pojem občan nevyhnutelně vylučuje stejně tak jako zahrnuje. Vylučovací snaha občanství ve skutečnosti byla stejně důležitá jako jeho snaha integrující v obou staletích po francouzské revoluci. Když ve Vídni proslulý Karl Lueger řekl v roce 1883 „Wir sind Menschen, Christlichen Österreicher“ [Andics 1983: 271] – jsme lidé, křesťanští Rakušané – nabídl tím definici mezi občanství, definici, kterou vídeňští voliči zřejmě ocenili, i když císař nikoliv. Lueger nebyl ochoten zahrnout Žido-Maďary,³ kteří pro něj byli právě tak cizinci, jako zahraniční kapitalisté, které také pranýřoval. Byl to proto fašismus, jak mnozí tvrdí, nebo jen „kalkulovaný extrémismus“, jak na tom chce trvat John Boyer [1981: xii]? Dnes si někteří lidé kladou tutéž otázku o Jörgu Haiderovi.

³) Lueger odsuzoval takto Židosociály, Židoliberály a Židozedaře.

Právě v té chvíli moderních dějin, kdy nám všem francouzská revoluce odkazovala toto minové pole pojmu občan, svět vědění procházel velkým převratem. Ten následoval po úspěšné sekularizaci vědění, dosažení odloučením filozofie od teologie – tento proces trval několik staletí. Nyní však to mělo být něčím více než otázkou sekularizovaného vědění. Přibližně v druhé polovině osmnáctého století, dva pojmy, které do té doby byly ne-li přímo synonymní, tak alespoň značně se překrývající – věda a filozofie –, se začaly definovat jako ontologické protiklady. Obě kultury, ten zvláštní rys struktur vědění moderního světového systému, začaly být přijímány jako definující rozštěpení vědění. A s tímto rozštěpením se intelektuální a institucionální odloučilo od hledání pravdy (sféra vědy) na jedné straně a hledání dobra a krásna – sféra filozofie či humanitních studií (Geisteswissenschaften) na straně druhé. Právě tento základní zlom vysvětluje následnou formu rozvoje sociálních věd a také, jak se domnívám, její neschopnost promluvit ke konstitutivnímu rasismu kapitalistické světové soustavy. K tomuto tématu teď přistupuji.

Dvěma velkými kulturními odkazy francouzské revoluce byla myšlenka 1/, že politická změna je normální a 2/, že svrchovanost nespočívá ve vládci, ani ve skupině významných osobností, nýbrž v lidu [viz Wallerstein 1991]. Ta druhá myšlenka byla jen výrazem logiky pojmu občan. Obě to byly myšlenky nesmírně radikální ve svých implikacích a ani pád jakobínského režimu, ba ani konec režimu jeho napoleonského pokračovatele, nemohly zabránit tomu, aby se tyto myšlenky nešířily do světového systému a aby byly přijímány. Ti, kdo měli moc, byli nuceni se s touto novou geokulturní skutečností vypořádat. Jestliže se mělo na politickou změnu pohlížet jako na něco normálního, pak bylo důležité vědět, jak systém funguje a jak lépe ovládat celý proces. To poskytlo základní impuls pro institucionální ustavení sociální vědy, toho odvětví vědění, které má za cíl vykládat sociální akci, sociální změnu a sociální strukturu.

Rád bych zde pojednal o dvou věcech: o místě sociální vědy mezi oběma kulturami a o úloze, kterou sociální věda hrála v pochopení rasismu.

Obě kultury rozdělily sféry vědění podél linií, které dnes považujeme za samozřejmé, i když v sedmnáctém století či dříve by si to nikdo nemyslel. Věda si přivlastnila sféru přírodního světa jako svou výlučnou doménu. A humanistické vědy si přivlastnily svět myšlenek, kulturní tvorbu a intelektuální hloubání. Když však došlo na sféru sociálních skutečností, obě kultury o toto pole bojovaly. Každá tvrdila, že tato sféra ve skutečnosti patří jim. Proto se stalo, že když se sociální vědy institucionalizovaly v nově se obrozujícím univerzitním systému, v devatenáctém století, tato epistemologická debata, tento *Methodenstreit* je oddělily od sebe. Sociální vědy se vynořily v rozdělených táborech; některé z disciplín – jak se nyní nazývaly – tíhly více, alespoň zpočátku, k idiografickému, humanistickému táboru (historie, antropologie, orientální studia) a jiné zase k nomotetickým, přírodovědeckým vědám (ekonomie, sociologie, politická vědy). Souvislost s problémem, kterým se zde zabýváme, spočívá v tom, že sociální vědy byly hluboce rozděleny v otázce, zda se mají zabývat pouze hledáním pravdy, nebo hledáním dobra. Tuto otázku sociální vědy nikdy nevyřešily.

Pokud jde o rasismus, nejnapádnějším rysem sociálního vědění po celé devatenácté století a až do roku 1945 je to, že sociální věda se tímto problémem nikdy nezabývala přímo. A pokud jde o nepřímou konfrontaci, její výsledky jsou žalostné. Začneme historiografií, jedinou moderní sociální vědou, která existovala jako jméno a jako pojem dávno před devatenáctým stoletím. Historiografie prošla tzv. vědeckou revolucí v 19. století, jejíž ústřední postavou byl Leopold von Ranke. Ranke trval na tom, že historikové musí

psát dějiny „jak to vlastně skutečně bylo“ (*wie es eigentlich gewesen ist*). To znamenalo rekonstruovat minulost především z materiálů. Odtud archivy, depozitáře psaných dokumentů minulosti, doklady, jež musely být kriticky analyzovány jakožto prameny.

Nebudu si všímat pozdějších kritik tohoto přístupu, který nás nevyhnutelně omezuje na studie téměř výlučně zaměřené na politické a diplomatické dějiny, které psaly osoby spjaté se státy a jejich vládci. Dovolte, abych zdůraznil jeden prvek historiografie, alespoň tak, jak se praktikoval před rokem 1945. Historiografie byla dějinami jen tzv. historických národů. Vzhledem k používaným metodám to věru nemohlo být jinak.

V Rakousko-uherské říši, tak jako jinde, nebyl pojem historických národů pouze teoretickým pojmem; byl politickou zbraní. Je jasné, kdo nebo co jsou historické národy. Jsou to národy žijící v mocných moderních státech, které mohou své historiky zaplatit a přimět, aby o nich psali. Ještě v šedesátých letech dvacátého století H. R. Trevor-Roper pronesl neuvěřitelné tvrzení, že Afrika nemá žádné dějiny. Můžeme se však tázat: kolik kursů o slovinské historii nabídla vídeňská univerzita v devatenáctém století? A vlastně, kolik jich nabízí dnes? Samotný termín historický národ vnáší rasistickou kategorii do samého srdce historiografické práce. Není tedy náhoda, že prohlédneme-li si světovou historickou produkci před rokem 1945, 95 % (přinejmenším) jsou dějiny pěti arén historických národů: Velké Británie, Francie, Spojených států, Němecek (tuto plurálovou formulaci vybírám záměrně) a také Itálii. A zbývajících 5 % je vesměs dějinami několika méně mocných evropských států, jako jsou Nizozemí či Švédsko nebo Španělsko.

Vedly si ostatní sociální vědy lépe? Ekonomové se pilně zaměstnávali budováním všeobecných teorií o *homo economicus*. Adam Smith nám ve své proslulé formulaci sdělil, že všichni lidé se snaží „prodávat, vyměňovat a obchodovat“. Smyslem jeho knihy *Bohatství národů* (*The Wealth of Nations*) bylo přesvědčit nás (a britskou vládu), že by každý měl přestat zasahovat do tohoto přirozeného sklonu společného všem lidem. Když Ricardo vytvořil teorii mezinárodního obchodu, založeného na pojmu „komparativní výhody“, použil, jak je rovněž známo, hypotetického ilustrativního příkladu, do něhož vsunul jméno Anglie a Portugalska. Nsdělil nám, do jaké míry tato tzv. komparativní výhoda byla vnucena slabšímu portugalskému státu britskou mocí [viz Sideri 1870].

Ano, někteří ekonomové zdůrazňovali, že postupy nedávné anglické historie nebyly názorným příkladem všeobecně platných zákonů. Gustav von Schmoller vedl celé hnutí, *Staatswissenschaften*, které se snažilo ekonomickou analýzu historizovat [viz Strohmayr 1997]. Ještě silnější kritikou klasické ekonomie, než byla ta Schmollerova, byla kritika Karla Polanyiho *The Great Transformation*, kniha, kterou napsal v Anglii poté, co v roce 1936 opustil Vídeň. Ekonomové však Polanyiho nečtou. Ekonomové mají sklon, pokud to jde, nezabývat se politickou ekonomikou vůbec a závažný pokus jednoho významného ekonoma zabývat se rasismem obsahoval diskusi o rasismu jako o tržní volbě [viz Becker 1971]. Pohrdání hlavního proudu ekonomů vůči analyzování jakékoli situace mimo parametry *ceteris paribus* zajišťuje, že ekonomické chování, které se neřídí normami trhu – jak ekonomové tyto normy definují –, nestojí za analýzu, natož aby se bralo vážně jako možné alternativní ekonomické chování. Předstíraná politická nevinność, která z takových domněnek vyplývá, znemožňuje analyzovat ekonomické zdroje nebo důsledky rasistických hnutí. A co horšího, naznačuje, že velká část politického chování, které lze analyzovat jako rasistické nebo jako *Widerstand* k rasismu, je chování ekonomicky iracionální.

Politikové nám neposloužili o mnoho lépe. Jejich počáteční soustředění na konstituční otázky, odvozené od jejich historické návaznosti na právnické fakulty, obrátila analýza rasismu na otázku formální legislativy. Apartheidovská Jižní Afrika byla rasistická, protože do svého právního systému vnesla formální diskriminace. Francie rasistická nebyla, protože takovou právní diskriminaci neměla, alespoň ne v mateřské zemi. Kromě analyzování ústav rozvíjeli politologové před rokem 1945 to, co nazývali studiem „komparativní vlády“. Které vlády však srovnávali? Naše staré přátele, vlády těch pěti hlavních panevropských zemí: Velké Británie, Francie, Spojených států, Německa a Itálie. Nikdo jiný nestál za studium, protože nikdo jiný nebyl opravdu civilizovaný; obávám se, že dokonce ani to podivné zvíře, jakým byla rakousko-uherská říše.

Vedli si alespoň sociologové, kteří měli v univerzitním systému pověst ohniska politického radikálismu, lépe? Zdaleka ne. Ti byli ze všech nejhorší. Před rokem 1945 byly dva druhy sociologů. Byli tu jednak ti – zejména ve Spojených státech – kteří explicitně ospravedlňovali pojem nadřazenosti bílých. A za druhé tu byli ti, kteří vycházeli ze základů sociální práce nebo náboženské činnosti a snažili se popsat odstrčené ve velkých městech a vyloučit „odchylnost“ naturalizovaných cizinců. Popisy byly psány s dobrým úmyslem, byť blahosklonně, ale předpoklad, že toto chování je deviantní a že má být napraveno, aby splňovalo středostavovské normy, nebyl vůbec brán v pochybnost. A vzhledem k tomu, že nižší třídy byly také ve většině případů – a nejen ve Spojených státech – etnicky odlišné od tříd středních, rasistické podchycování této skupiny je jasné, i když to tito lidé sami nerozpoznali.

A ze všeho nejhorší je, že všechny čtyři základní disciplíny – historiografie, ekonomie, politologie a sociologie – analyzovaly pouze panevropský svět považovaný za svět modernity a civilizace. Jejich universalismy předpokládaly hierarchie moderního světového systému. Analýza mimoevropského světa byla svěřena jiným disciplínám: barbarské „národy bez historie“ antropologii a orientalistice ne-západní „vysoké civilizace“, které však nebyly schopny postoupit k modernitě bez evropského vniknutí a reorganizace své sociální dynamiky.

Mimoevropský svět představoval „tradici“; panevropský svět představoval modernitu, evoluci, pokrok. Bylo to: Západ proti zbytku světa. Povšimněte si, že při analyzování moderního světa vynalezla sociální věda ne jednu, nýbrž tři disciplíny k popisu pravidelnosti přítomnosti: ekonomii, politologii a sociologii. Avšak při analýze mimoevropského světa nejenže nebyla zapotřebí historie, nebylo ani třeba oné trojice přístupů vyžadované pro panevropský svět. Bylo to proto, že „diferenciace“ do oddělených dějů sociální akce – trh, stát a občanská společnost – byla považována za výkon modernity, vlastně přímo za její podstatu. Vzhledem k rozpojení vědy a filozofie tu nebyl nikdo, kdo by profesionálům připomněl, že to je pouze předpoklad liberální ideologie a nikoli přijatelný popis sociální reality. Není divu, že nám sociální věda neuměla pomoci porozumět nacismu. A její vývoj po roce 1946 sice tento cíl poněkud korigoval, ale nebyl nijak nápomocný tomu, abychom pochopili Haidera.

4. Světový systém po roce 2000

Velký počet hlasů pro FPÖ a prudká reakce EU, to jsou příznaky – byť ne první –, jimiž se ohlašuje nynější krize. Posun od zásadně optimistického pohledu na budoucnost, od jistoty, že se *de facto* věci budou zlepšovat, ke strachu, že tomu tak nemusí být, dospěl do bohaté části světa. Také v Rakousku, v západní Evropě i ve Spojených státech důvěru v centralistický racionální reformismus, který se pohybuje sice pomalu, ale vždy správně

ným směrem, nahradil skepticismus ohledně všech slibů hlavních politických sil, ať už si říkají pravý střed nebo levý střed. Centristický konsensus, vytvořený liberální ideologií devatenáctého století, už neexistuje. Byl v základech otřesen v roce 1968 a pohřben v roce 1989.

Vstoupili jsme do dlouhého období chaotické transformace světového systému, jehož součástí jsme. Jeho výsledek je opravdu nepředvídatelný. Na druhé straně však můžeme tento výsledek ovlivnit. Takové je poselství věd o komplexnosti [viz především Prigogine 1997]. Takové je také poselství, které by sociální věda měla dnes vyjadřovat.⁴ Takový je kontext, do něhož musíme dát Jörga Haidera a *Widerstand*.

Ve světovém systému, který se hroutí, protože jeho strukturální možnosti přizpůsobení se vyčerpaly, ti, kdo mají moc a výsady, nebudou lhostejně stát mimo a nic nedělat. Budou se organizovat, aby nahradili nynější světový systém jiným systémem, stejně hierarchickým a nerovným, i když bude založen na odlišných principech. Pro takové lidi je Jörg Haider demagogem a nebezpečím. Rozumí současné realitě tak málo, že si ani neuvědomuje, že aby si Rakušané udrželi nynější životní úroveň, museli by v nejbližších 25-50 letech zdvojnásobit nebo zečtyřnásobit počet imigrantů, který ročně přijímali, jen aby si udrželi rozsah pracovní síly dost velký na to, aby unesl důchody stárnoucí rakouské populace.⁵ Je jasné nebezpečí, že demagogie zavede panevropský svět ještě rychleji na cestu ničivých občanských válek. Nové Bosny a Rwandy se hrozivě rysují na obzoru. Vůdce Evropské unie si toho jsou vědomi. Stejně tak prezident Klesťil. Zřejmě však ne vedení ÖVP.

Zatím tu je také *Widerstand*. Ten v této strukturální krizi kapitalistického světového hospodářství představuje jiné síly transformace než FPÖ, ale zároveň také síly odlišné od vedení EU. Mají však tito lidé nějakou jasnou představu o tom, co vlastně chtějí? Patrně jen neurčitou. Zde právě může sehrát roli sociální věda, ale pouze taková, která odmítá odlučovat hledání pravdy od hledání dobra, pouze taková sociální věda, která dovede překonat rozštěpení obou těchto kultur, jen taková sociální věda, která může plně ztělesnit trvalost nejistoty a hrát se v možnostech, jež taková nejistota přináší lidské tvořivosti a nové racionalitě (Max Weberově „*materielle Rationalität*“).

Zoufale potřebujeme vyzkoušet alternativní možnosti podstatněji racionálního historického systému, potřebujeme nahradit šílený a umírající systém, v němž žijeme. Zoufale potřebujeme odhalit hluboké kořeny rasových výsad, které prostupují náš existující světový systém a zahrnují všechny jeho instituce, včetně struktur vědomostí, a dokonce zahrnují i samotné síly *Widerstandu*. Žijeme uprostřed rychlé změny. Je to tak zlé? V příštích dekádách budeme mít spoustu zmatků a dojde k mnoha změnám. Ano, Vídeň se změní. Ale vždycky probíhalo více změn, než si pamatujeme, a změna byla rychlejší, než si představujeme. Také sociální věda nás zklamala v tom, jak rozumí minulosti. Nabídla nám falešný obraz tradičního světa, který se tak pomalu pohyboval. Takový svět nikdy doopravdy neexistoval. Ani dnes neexistuje, ani v Rakousku, ani kdekoli jinde.

⁴) Snažil jsem se o to ve svých dvou nedávno publikovaných pracích [Wallerstein 1998, Hopkins a Wallerstein 1996].

⁵) Viz zprávu Populační sekce OSN pod názvem *Nahrazující migrace: Je to řešení pro zmenšující se a stárnoucí populace?* v březnu 2000. Rakouskem se zpráva nezabývá, avšak o Německu zpráva říká, že jen proto, aby se udržela velikost ekonomicky aktivní populace na téže úrovni jako v roce 1995, Německo by muselo přijímat od nynějška ročně 500 000 přistěhovalců až do roku 2050.

V té obrovské nejistotě o tom, kam směřujeme, musíme usilovat o to, abychom ve své minulosti – tak jak ji nyní objevujeme – našli to dobré a krásné a zabudovali tyto vize do své budoucnosti. Musíme vytvořit svět, v němž se dá lépe žít. Musíme užívat vlastní představivosti. A můžeme s tím začít tak, že vymýtime hluboké rasismy, které tkvějí v nás.

Albatros nám visí na krku. Je to noční můra, která nás trápí. *Widerstand* je mravní povinností. Nelze jej inteligentně a užitečně uplatňovat bez analýzy a je mravní i intelektuální funkcí sociální vědy, aby pomohla tím, že tuto analýzu opatří. Avšak stejně jako bude vyžadovat nesmírné úsilí každého z nás, abychom vymýtili vlastní rasismus, tak budou muset vynaložit obrovské úsilí sociální vědci, aby se oprostili od tohoto druhu sociální vědy, která nás zmrzačila, a místo ní vytvořit užitečnější sociální vědu. Vracím se k svému původnímu názvu *Sociální věda ve věku přechodu*. V takovém věku můžeme mít všichni obrovský vliv na to, co se bude dít. V okamžiku, kdy se strukturální cesty rozdvíhají, jsou fluktuace divoké, a malé postrčení může mít velké důsledky, což je opakem normálnějších, stabilnějších období, kdy velké nárazy mají v nejlepším případě jen malé následky. To nám dává příležitost, ale také to vytváří morální nátlak. Jestliže po ukončení transformace nebude svět viditelně lepší, než je nyní – a je to docela možné –, pak můžeme dávat vinu jenom sobě. „My“, to jsou členové *Widerstandu*. „My“, to jsou sociální vědci. „My“, to jsou všichni obyčejní slušní lidé.

Z angličtiny přeložili Eva a Jiří Musilovi

IMMANUEL WALLERSTEIN je americký sociolog a historik ekonomie. Působí jako ředitel *Fernand Braudel Center for the Study of Economics, Historical Systems, and Civilizations*. Zabývá se makrosociologií, systémovou sociologií a otázkami sociální změny. V letech 1994-1998 byl prezidentem Mezinárodní sociologické asociace (ISA).

Literatura

- Andics, Helmut 1983. *Ringstrassenwelt, Wien 1867-1887. Luegers Anstieg*. Wien: Jugend und Volk.
- Becker, Garry S. 1971. *The Economics of Discrimination*, 2. vydání. Chicago: University of Chicago Press.
- Boyer, John W. 1981. *Political Radicalism in Late Imperial Vienna: Origins of the Christian Social Movement, 1848-1897*. Chicago: University of Chicago Press.
- Casas, Bartolomé de las 1966 (1547). *Tres breve relations de la destruction des Indes*. Paris: La Découverte.
- Hopkins, T. K., I. Wallerstein (co-ords.) 1996. *The Age of Transition: Trajectory of the World-System, 1945-2025*. London: Zed Press.
- Losada, Angel 1976. „Potencia sobre Fray Bartolomé de las Casas“ in *Las Casas et la Politique des Droits de l'Homme* (Institut d'Etudes Politique d'Aix & Instituto de Cultura Hispanica, Aix-en-Provence, 12-13-14 octobre 1914). Gardanne: Imp. Esmenjand.
- Prigogine, Ilya 1997. *La fin des certitudes*. Paris: Odile Jacob.
- Sideri, S. 1870. *Trade and Power: Informal Colonialism in Anglo-Portuguese Relations*. Rotterdam: Rotterdam University Press.
- Strohmayer, Ulf 1997. „The Displaced, Deferred or was it Abandoned Middle: Another Look at the Idiographic-Nomothetic Distinction in the German Social Sciences.“ *Review* 20(314): 279-344.

- Wallerstein, Immanuel 1991. „The French Revolution as a World-Historical Event.“ Pp. 7-22 in *Unthinking Social Science*. Cambridge: Polity Press.
- Wallerstein, Immanuel 1998. *Utopics, or Historical Choices for the Twenty-first Century*. New York: New Press.

The Institute of Philosophy
of the Academy of Sciences of the Czech Republic,
the Faculty of Philosophy
of Charles University,
and
the Inter-University Centre
invites you to

an international interdisciplinary conference

Philosophy and Social Sciences

which will be held
in the Villa Lanna,
in the Bubeneč quarter of Prague,

from May 23 through May 26, 2001

Lectures and panel discussions cover moral, social and political issues in this annual conference. The tradition of democratic and critical thinking, the spirit of international dialogue and genuine pluralism characterize the conference.

Themes of the 2001 conference:

1. Rethinking Sovereignty
2. Globalization, New Media and Democracy
3. Changes in the Socialization of Individuals
4. Forms of Social Criticism

If you are interested in giving a paper, please let us know as soon as possible. Abstracts should be sent to the address below. There is no abstract submission form. Selected conference papers are published by *Filosofický časopis* and the publishing house Filosofia. You are, of course, welcome to come and join in the conference even if you do not wish to give a paper.

The official language is English.

More detailed information will be sent to those who will be attending. Enquiries and abstracts should be directed to:

M. Hrubec, Institute of Philosophy, Jilská 1, 110 00 Prague 1
e-mail hrubec@praha1.ff.cuni.cz

Nebojte se logistické regrese*

BLANKA ŘEHÁKOVÁ**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Introducing Logistic Regression

Abstract: The aim of this article is to acquaint Czech sociologists who are interested in quantitative methods of data analysis with logistic regression. The logistic regression model has been in use in statistical analyses for many years. It is the standard method for regression analysis of categorical data in many fields. Unfortunately, in the Czech Republic the method is less known, and consequently rarely used. The content of the article is divided into several parts according to the type of the explained variable. The article begins with the simplest case, in which the explained variable is dichotomous. It continues with the case, in which the explained variable is polytomous and nominal, or is treated as being nominal. The article ends with the case, in which the explained variable is ordinal. Special attention is devoted to the manner of treating categorical explaining variables, to the assessment of the adequacy of the fitted model, and to the interpretation of the coefficients of the logistic regression model. All these steps are demonstrated on real data set through the use of the SPSS and GoldMineR software packages.

Sociologický časopis, 2000, Vol. 36 (No. 4: 475-492)

Úvod

Regresní metody patří mezi nejčastěji využívané přístupy k analýze dat nejrůznější povahy. Při vyslovení slova regrese se nám nejčastěji vybaví regrese lineární, méně často nelineární nebo logistická, i když právě logistická regrese je už nejméně dvě desetiletí standardní metodou v západoevropské a americké vědě včetně společenské. Cílem analýzy, která využívá metodu regrese, je nalézt co nejlepší, nejúspěšnější a současně věcně smysluplný model, který popíše vztah mezi závislou (vysvětlovanou, predikovanou) proměnnou a skupinou nezávislých (vysvětlujících, predikujících) proměnných. Je-li vysvětlovaná proměnná spojitá, obracíme se k regresi lineární, není-li spojitá, pak ke slovu přichází regrese logistická.

Hned na počátku je třeba zdůraznit, že metoda logistické regrese není omezená jen na případ, kdy vysvětlovaná proměnná je binární (dichotomická, alternativní), to znamená, že může nabývat jen dvou hodnot. Pravda je, že pro tuto situaci byla logistická regrese původně vyvinuta a že je interpretačně, ale i jinak nejsnazší. Již dlouho však existují metody a také programy, které si poradí s případy, kdy kategorizovaná závislá proměnná není binární, a dokonce dokáží i respektovat požadavek, aby ji považovaly za ordinální. Pokud si situace žádá rozlišení, používá se termínu binární logistická regrese či logistická

*) Tato práce vznikla v rámci grantu „Mezinárodní program sociálního výzkumu“, který vede v Sociologickém ústavu AV ČR Klára Vlachová. Grant byl udělen Grantovou agenturou České republiky a má číslo 403/99/1129.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: RNDr. Blanka Řeháková, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail rehakova@soc.cas.cz

regrese jen pro případ binární závislé proměnné. Jinak se hovoří o polytomické nebo multinomické logistické regresi, případně o ordinální (logistické) regresi, ale není to dogma. Vysvětlující proměnné mohou být ve všech případech jak kategorizované (faktory, kategorizované kovariáty), tak spojité (kovariáty). To je stejné jako u lineární regrese včetně skutečnosti, že faktory vyžadují speciální zacházení.

Cílem tohoto článku je seznámit čtenáře se základními pojmy logistických regresních modelů, s modelem jako takovým, s posuzováním vhodnosti modelu, s interpretací regresních koeficientů, s různými možnostmi zacházení s faktory a s nejrůznějšími záludnostmi, které mohou v aplikacích nastat. Začneme s nejjednodušším případem binární logistické regrese, pak přejdeme k případu, kdy vysvětlovaná proměnná nabývá tří hodnot a nejprve ji budeme nazírat jako nominální a později jako ordinální. Vše budeme ilustrovat na reálných datech z výzkumu *Sociální nerovnosti a spravedlnost* (ISSP 1999). K výpočtům využijeme programů LOGISTIC REGRESSION pro dichotomickou závislou proměnnou, NOMREG pro nominální závislou proměnnou s více než dvěma kategoriemi a PLUM pro ordinální závislou proměnnou ze SPSS 9.0 nebo 10.0 [viz *SPSS Regression...* 1999, *SPSS Advanced...* 1999].¹ Pro predikci ordinální závislé proměnné použijeme také program GOLDMineR 2.0 [viz Magidson 1998].² Použitá metodologie vychází z Magidsonových prací, zejména však z výsledků Leo Goodmana, zatímco metodologie programu PLUM je založena na pracích Mc Cullagha.

1. Binární závislá proměnná

1.1 Pravděpodobnost, šance, logit

Předpokládejme, že binární závislá proměnná Y nabývá hodnot 0 a 1.³ Nechť $Y = 1$, jestliže u sledovaného případu (jednotky, respondenta) nastal jev J a $Y = 0$, jestliže jev J nenastal, tj. jestliže nastal jev non J . Zajímá nás, zda lze klasifikovat případy do dvou kategorií závislé proměnné na základě skupiny nezávislých proměnných. Místo toho, abychom se snažili predikovat libovolně zvolené hodnoty sloužící k označení dvou kategorií binární proměnné, v našem případě 0 a 1, zaměříme se na problém predikce pravděpodobnosti, že případ patří do jedné kategorie závislé proměnné. Známe-li totiž $P(Y = 1)$, známe i $P(Y = 0)$, protože $P(Y = 0) = 1 - P(Y = 1)$.

Mohli bychom zkusit modelovat pravděpodobnost, že $Y = 1$ jako

$$P(Y = 1) = \alpha + \beta_1 X_1 + \dots + \beta_K X_K, \quad (1.1)$$

ale při řešení této regresní rovnice bychom narazili na numerické problémy, protože pravděpodobnost jevu je číslo, které leží mezi nulou a jedničkou, a rovnicí predikované hodnoty by tuto podmínku nemusely splňovat. Prvním krokem k odstranění tohoto nedostatku je záměna pravděpodobnosti jevu šancí jevu. Šance, že nastal jev J , tj. šance, že $Y = 1$, psáno šance(J) nebo šance($Y = 1$), je definovaná jako podíl pravděpodobnosti, že $Y = 1$ a pravděpodobnosti, že $Y \neq 1$, tedy

$$\text{šance}(Y = 1) = P(Y = 1) / [1 - P(Y = 1)], \quad (1.2)$$

můžeme to také zapsat jako

1) První dvě procedury jsou i v nižších verzích SPSS, PLUM je novinka v SPSS 10.0.

2) GOLDMineR čte systémové soubory SPSS.

3) Numerické hodnoty binární proměnné jsou arbitrární, je to věc dohody, nemají žádný skutečný význam.

$$\text{šance}(J) = P(J) / P(\text{non } J). \quad (1.3)$$

Šance nemá žádnou pevnou maximální hodnotu, ale její minimální hodnota je nula. Provedeme tedy ještě jednu transformaci, a sice přirozený logaritmus šance. Tato proměnná se nazývá logit a je definovaná pomocí vztahu

$$\text{logit}(Y) = \ln \{P(Y=1) / [1 - P(Y=1)]\}. \quad (1.4)$$

Hodnoty logitu se pohybují od minus nekonečna do plus nekonečna. Použijeme-li tedy $\text{logit}(Y)$ jako závislou proměnnou, zbavíme se problémů, které jsme měli v případě pravděpodobnosti a šance. Regresní rovnice bude mít tvar

$$\text{logit}(Y) = \alpha + \beta_1 X_1 + \dots + \beta_K X_K. \quad (1.5)$$

Logit můžeme převést zpět na šanci pomocí exponenciální funkce jako

$$\begin{aligned} \text{šance}(Y=1) &= \exp[\text{logit}(Y)] = \exp(\alpha + \beta_1 X_1 + \dots + \beta_K X_K) = \\ &= \exp(\alpha) \times \exp(\beta_1 X_1) \times \dots \times \exp(\beta_K X_K). \end{aligned} \quad (1.6)$$

Od šance se dostaneme zpět k pravděpodobnosti pomocí formule

$$\begin{aligned} P(Y=1) &= \text{šance}(Y=1) / [1 + \text{šance}(Y=1)] = \\ &= \exp(\alpha + \beta_1 X_1 + \dots + \beta_K X_K) / [1 + \exp(\alpha + \beta_1 X_1 + \dots + \beta_K X_K)]. \end{aligned} \quad (1.7)$$

Pravděpodobnost, šance a logit jsou tedy tři různé způsoby vyjádření téhož v tom smyslu, že jsou na sebe vzájemně převoditelné. Pro interpretaci jsou snadněji pochopitelné, a proto vhodnější pravděpodobnosti a šance než logity. Na tomto místě je vhodné upozornit na nešvar, s kterým se můžeme čas od času v pracích, které používají logistickou regresi k analýze dat, setkat. Autoři interpretují hodnoty šancí, ale dávají jim v textu význam pravděpodobností. Z výše uvedených definic a vztahů by mělo být každému naprosto jasné, že šance nejsou pravděpodobnosti.

1.2 Kategorizované nezávislé proměnné

Jak již bylo řečeno, nezávislé proměnné mohou být spojité, jako je například příjem, věk, počet let studia, součtové indexy, průměry položkových hodnot nebo kategorizované, jako například nejvyšší dosažený stupeň vzdělání, rodinný stav, pohlaví. Pokud je kategorizovaná proměnná nominální, tj. mezi jejími kategoriemi nejsou žádné relace (například uspořádání, vzdálenost), pak je nepřipustné vstoupit do regrese (a nejen logistické!) s kódy těchto kategorií, ale je třeba místo této jedné proměnné s I kategoriemi vytvořit $I - 1$ nových kontrastních proměnných, které určitým způsobem korespondují s původními kategoriemi.⁴ Předpokládejme, že poslední nezávislá proměnná X_K je kategorizovaná a že má I kategorií. Označíme-li $I - 1$ nových proměnných $D_{K1}, D_{K2}, \dots, D_{K,I-1}$, pak rovnice modelu je

$$\text{logit}(Y) = \alpha + \beta_1 X_1 + \dots + \beta_{K-1} X_{K-1} + \sum \beta_{Ki} D_{Ki}. \quad (1.8)$$

Nejobvyklejším způsobem jak se vyrovnáváme s nominálními nezávislými proměnnými, je vytvoření $I - 1$ tzv. indikátorových proměnných. Každá z těchto proměnných odpovídá jedné z $I - 1$ kategorií nezávislé proměnné, vynechaná kategorie se nazývá referenční a můžeme si ji zvolit. Program LOGISTIC REGRESSION nabízí dalších šest standardních

⁴) Neobávejte se, že budete muset tyto nové proměnné vytvářet sami, program LOGISTIC REGRESSION to udělá za vás, musíte mu jen sdělit, které nezávislé proměnné jsou kategorizované.

způsobů vytvoření kontrastních proměnných⁵ a umožňuje analytikovi i realizaci vlastního způsobu. Na zvoleném způsobu pak závisí interpretace regresních koeficientů.

Jsou-li některé nezávislé kategorizované proměnné ordinální, máme několik možností, jak s nimi zacházet. Má-li ordinální proměnná dostatečný počet kategorií, říkává se alespoň sedm, můžeme s ní pracovat jako se spojitou. Vždy je ovšem možný výše popsaný způsob vytvoření nových proměnných. Pro ordinální proměnné je zajímavý způsob označený v programu LOGISTIC REGRESSION jako Polynomial. Z nezávislé ordinální proměnné, která má například čtyři kategorie, vzniknou tři proměnné, přičemž regresní koeficient u první z nich charakterizuje lineární vztah mezi nezávislou proměnnou a logitem, koeficient u druhé z nich kvadratický vztah a koeficient u třetí z nich charakterizuje vztah kubický. Ještě jiný způsob práce s ordinálními proměnnými nabízí program GOLDMineR a je popsán v části 2. 5.

Pokud je mezi nezávislými proměnnými binomická proměnná, například pohlaví, můžeme si v logistické regresi vybrat, zda pro ni vytvoříme novou proměnnou, nebo zda ji budeme považovat za spojitou. V obou případech dostaneme jen jeden regresní koeficient, i když se numericky mohou lišit. Hosmer a Lemeshow [1989: 45-47] doporučují, aby kategorie všech dichotomických proměnných byly pro logistickou regresi kódovány nulou a jedničkou a aby se s těmito proměnnými pracovalo jako se spojitými.

1. 3 Interakce mezi nezávislými proměnnými

Do rovnice logistické regrese lze mezi nezávislé proměnné zahrnout i interakce jednotlivých proměnných. Jsou-li X a Z spojité, lze uvažovat například X^2 , $X \times Z$, Z^3 a nezpůsobíme si v zásadě žádné velké komplikace, neboť význam interakčních členů je zřejmý. Komplikovanější situace nastává, pokud se jedná o interakci jedné kategorizované proměnné a jedné či více spojitých, a ještě složitější případ představuje interakce dvou či více kategorizovaných proměnných. Jak jsme uvedli výše, kategorizovaná proměnná vstupuje do logistické regrese v podobě sady nových proměnných a význam interakcí je tak závislý na způsobu jejich vytvoření. Proto v každém konkrétním případě je nutné si rozebrat, co daná interakce vlastně reprezentuje, a to nemusí být vždy jednoduché. Vstup interakčních členů do logistické regrese klade na interpretaci modelu a významu jednotlivých proměnných i jinak dodatečné nároky. V tomto článku se s tímto problémem nebudeme dále zabývat a zájemcům doporučuji již mnohokrát citovanou knihu Hosmera a Lemeshowa [Hosmer a Lemeshow 1989: 63-71].

1. 4 Statistiky pro ohodnocení logistického regresního modelu

Pracuje náš model dobře? Můžeme si být jisti, že mezi souborem vysvětlujících proměnných a vysvětlovanou proměnnou je vztah? Existuje-li tento vztah, jak je silný? Statistik, které dávají určitým způsobem odpovědi na vznesené otázky, existuje celá řada. Zde se omezíme na ty, které nacházíme ve výstupech výše zmíněného programu. Za prvé je to statistika $-2LL$ (-2 log likelihood), která má asymptoticky rozdělení χ^2 . Tato statistika nabývá kladných hodnot a větší hodnoty indikují horší predikci závislé proměnné. Nejprve se určí hodnota této statistiky pro model, který obsahuje jenom konstantu α , potom pro model, který obsahuje zvolenou skupinu K vysvětlujících proměnných. Jejich rozdíl se nazývá χ^2 modelu a poskytuje test nulové hypotézy, že v logistickém regresním modelu

⁵) Angličtina má pro tyto nové proměnné termín „dummy variables“. Někteří autoři používají ale tento termín jen pro indikátorové proměnné.

$\beta_1 = \beta_2 = \dots = \beta_k = 0$. Je-li dosažená hladina významnosti (P-hodnota) menší než předem zvolená hladina významnosti nebo jí je rovna, pak zamítáme tuto nulovou hypotézu a vyvozujeme, že informace o nezávislých proměnných umožňuje lepší predikci závislé proměnné, než by byla možná bez této informace. Za hladinu významnosti, ke které vztahujeme P-hodnotu, obvykle volíme číslo 0,05.

Jiný způsob, jak ocenit adekvátnost modelu, spočívá v porovnání pozorovaných a modelem predikovaných zařazení do kategorií binární vysvětlované proměnné, které je vyjádřeno klasifikační tabulkou. Klasifikační tabulka má dva řádky a dva sloupce. Číslo na průsečíku řádku r a sloupce s udává, u kolika případů s pozorovanou hodnotou závislé proměnné r , byla predikována hodnota s ($r, s = 0, 1$). Příklad je zařazen do kategorie s označením 1, jestliže modelem predikovaná $P(Y = 1) \geq 0,5$.⁶ Součet případů na hlavní diagonále udává, kolik případů bylo klasifikováno správně. Může se snadno stát, že model je dobrý, ale jeho diskriminační síla je slabá, což vyjeví právě klasifikační tabulka. Je-li hlavním účelem logistického regresního modelu predikce, pak musíme hledat další vysvětlující proměnné, které zlepší jeho diskriminační sílu.

Pro logistickou regresi bylo navrženo mnoho analogů ke koeficientu determinace R^2 , který je znám z lineární regrese a jehož stonásobek má onu příjemnou interpretovatelnost jako procento variability v závislé proměnné vysvětlené uvažovanými nezávislými proměnnými [viz např. Knoke a Burke 1980, Hosmer a Lemeshow 1989, Agresti 1990, Menard 1995]. Ve výstupech z SPSS se setkáme s R^2 Coxové a Snella a s R^2 Nagelkerka. Určitý nedostatek prvního z koeficientů je v tom, že nemůže dosáhnout maximální hodnoty 1. Proto Nagelkerka navrhl modifikaci, která tento nedostatek odstraňuje. Interpretace těchto dvou koeficientů je analogická interpretaci koeficientu determinace v lineární regresi, i když variabilita v logistickém regresním modelu musí být definována jinak [viz *SPSS Regression...* 1999: 45-46, Nagelkerke 1991].

Test dobré shody regresního modelu s daty skýtá další možnost ocenění přiměřenosti modelu. Pro logistickou regresi takový test navrhli Hosmer a Lemeshow [1989: 140-145]. Smysluplné využití výsledku tohoto testu je však možné jen tehdy, máme-li dostatečně velký výběrový soubor. To však ještě samo o sobě nestačí. Soubor dat je pro účely tohoto testu rozdělen podle určitého kritéria do deseti přibližně stejně velkých skupin a v každé z těchto skupin se zjišťuje skutečný a očekávaný počet případů, u kterých sledovaný jev J nastal či nenastal. Aby byl výsledek testu použitelný, je nutné, aby všechny očekávané četnosti nebyly menší než 1 a aby většina z nich byla větší než 5.

1. 5 Interpretace regresních koeficientů

Z rovnice 1. 5 vyplývá, že logistický koeficient β_k lze interpretovat jako změnu logitu spojenou s jednotkovou změnou hodnoty nezávislé proměnné X_k za předpokladu, že hodnoty ostatních nezávislých proměnných se nezmění.⁷ Z rovnice 1. 6 plyne, že $\exp(\beta_k)$ je násobek, o který se změní šance, jestliže hodnota nezávislé proměnné X_k se změní o jednotku a hodnoty ostatních nezávislých proměnných se nezmění. Je-li $\beta_k > 0$, šance se zvětší, je-li $\beta_k < 0$, šance se zmenší, je-li $\beta_k = 0$, šance se nezmění.

⁶) Je možné zvolit si i jiné číslo než 0,5, musí to ale být číslo mezi nulou a jedničkou s výjimkou těchto krajních hodnot.

⁷) Proto je velmi důležité uvádět v publikacích, v jakých jednotkách jsou proměnné měřené. Hodnoty koeficientu například u příjmu budou vypadat jinak pro příjem udávaný v korunách nebo v tisících korun.

Interpretace regresních koeficientů u sady nových proměnných reprezentujících kategorizovanou proměnnou závisí na způsobu jejich konstrukce. Tak například koeficienty u indikátorových proměnných reprezentují efekt každé kategorie v porovnání s kategorií referenční. Regresní koeficient pro referenční kategorii je roven nule. Koeficienty u nových proměnných vytvořených pomocí polynomických kontrastů z určité kategorizované proměnné zase reprezentují sílu lineárního, kvadratického, kubického atd. vztahu mezi logitem a danou kategorizovanou proměnnou. Více k tomuto problému lze nalézt například u Hosmera a Lemeshowa [Hosmer a Lemeshow 1989: 47-56] a Menarda [Menard 1995: 50-52].

Hodnota regresního koeficientu β_k resp. $\exp(\beta_k)$ sama o sobě nestačí k vyslovení závěru, že nezávislá proměnná X_k je významná pro predikci či vysvětlení závislé proměnné. K tomu je třeba testovat hypotézu, že $\beta_k = 0$. Test je založen na Waldově statistice, která má asymptoticky rozdělení χ^2 , proto je test vhodný jen pro dostatečně velké výběrové soubory.⁸ Je-li dosažená hladina významnosti menší než například 0,05, zamítáme hypotézu, že $\beta_k = 0$, v opačném případě nemáme důvod tuto hypotézu zamítnout. Waldova statistika má tu nepříjemnou vlastnost, že pro regresní koeficienty s velkou absolutní hodnotou, a tudíž i s velkou standardní chybou nabývá malých hodnot, takže nulová hypotéza není zamítnuta, i když by měla být. Kdykoliv se tedy vyskytne regresní koeficient s velkou absolutní hodnotou, neměli bychom na Waldovu statistiku spoléhat. Místo toho se doporučuje vytvořit model s odpovídající proměnnou a model bez ní a test významnosti založit na změně v hodnotě -2LL [viz Hauck a Donner 1977].

1. 6 Příklad

Nejprve popíšeme závislou proměnnou a čtyři nezávislé proměnné, z nichž tři jsou kategorizované a jedna spojitá. Závislou proměnnou nazveme *Přínos*. Kategorie s kódem 1 (resp. 0) znamená, že ekonomický systém, který je nyní v České republice, přinesl respondentovi a jeho rodině více špatného než dobrého (resp. více dobrého než špatného). Nezávislé proměnné jsou *Živur* (životní úroveň), *Polor* (politická orientace), *Třída* (společenská skupina) a *Příjnos* (průměrný celkový čistý měsíční příjem domácnosti na osobu). Kategorie proměnné *Živur* jsou *nižší, střední, vyšší*. Kategorie proměnné *Polor* jsou *levice, střed, pravice*. Kategorie proměnné *Třída* jsou *nižší nebo dělnická, nižší střední, střední nebo vyšší střední nebo vyšší*. Hodnoty proměnné *Příjnos* jsou 1, 2, ..., 30, jsou to totiž kvantily. Hodnotu 1 nabývá tato proměnná pro přibližně 3,3 % respondentů s nejnižšími příjmy domácnosti na osobu a hodnotu 30 pro přibližně 3,3 % respondentů s nejvyššími příjmy domácnosti na osobu. Počet případů, které vstupují do analýzy je 848.

Živur, Polor a Třída jsou kategorizované proměnné o třech kategoriích. Do logistické regrese vstoupí tři sady indikátorových proměnných: *Živur*(1), která odpovídá kategorii *nižší*, *Živur*(2), která odpovídá kategorii *střední*, *Polor*(1), která reprezentuje kategorii *levice*, *Polor*(2), která reprezentuje kategorii *střed*, *Třída*(1), která odpovídá kategorii *nižší nebo dělnická*, *Třída*(2), která odpovídá kategorii *nižší střední*. Referenční

⁸) V programu LOGISTIC REGRESSION se pod Waldovou statistikou míní druhá mocnina zlomku, který má v čitateli odhad b_k regresního koeficientu β_k a ve jmenovateli jeho standardní chybu. Takto definovaná statistika má asymptoticky rozdělení χ^2 . Ale například Hosmer a Lemeshow [1989] míní pod Waldovou statistikou též zlomek, ale bez druhé mocniny. Takto definovaná Waldova statistika má asymptoticky standardní normální rozdělení.

kategorií je u všech třech kategorizovaných proměnných ta poslední.⁹ S proměnnou *Přijos* budeme pracovat jako se spojitou. Rovnice uvažovaného modelu je

$$\text{logit}(\text{Přínos}) = \alpha + \beta_{11}\text{Živur}(1) + \beta_{12}\text{Živur}(2) + \beta_{21}\text{Polor}(1) + \beta_{22}\text{Polor}(2) + \beta_{31}\text{Třída}(1) + \beta_{32}\text{Třída}(2) + \beta_4\text{Přijos}. \quad (1.9)$$

Pomocí metody maximální věrohodnosti a hodnot všech v rovnici zahrnutých proměnných hledá program odhady koeficientů α , β_{11} , β_{12} , β_{21} , β_{22} , β_{31} , β_{32} , β_4 . Současně počítá statistiky pro ohodnocení modelu (viz část 1. 4). Na základě těchto údajů nejprve zjistíme, zda je model adekvátní. Pokud není, hledáme jiný, pokud je, prohlédneme si odhady koeficientů a jejich významnost a přistoupíme k interpretaci.

Podle všech dostupných statistik se zdá, že model odpovídá datům dobře, neboť

- a) χ^2 modelu je 365,532 a této hodnotě při sedmi stupních volnosti odpovídá dosažená významnost 0,000, takže zamítáme hypotézu, že $\beta_{11} = \beta_{12} = \beta_{21} = \beta_{22} = \beta_{31} = \beta_{32} = \beta_4 = 0$. To znamená, že informace o hodnotách nezávislých proměnných umožňuje lepší predikci závislé proměnné, než by byla možná bez této informace.
- b) Z klasifikační tabulky se dozvídáme, že do kategorie závislé proměnné s kódem nula bylo správně zařazeno 67,0 % případů, do kategorie s kódem jedna 88,4 % případů a celkově bylo správně zařazeno 80,8 % případů, což ukazuje na docela dobrou diskriminační sílu modelu.
- c) Hodnota R^2 Coxové a Snella je 0,350, hodnota R^2 Nagelkerka je 0,481. Podle posledního údaje tedy vyvozujeme, že model vysvětluje 48 % „variability“ v závislé proměnné.
- d) Test dobré shody Hosmera a Lemeshowa je použitelný, neboť z kontingenční tabulky pro tento test, která je součástí výstupu zjišťujeme, že žádná z dvaceti očekávaných četností není menší než jedna a jen dvě jsou menší než pět. Hodnota statistiky χ^2 je 6,749, což při osmi stupních volnosti dává dosaženou hladinu významnosti 0,481. To znamená, že nezamítáme nulovou hypotézu, která postuluje, že mezi pozorovanými a modelem predikovanými hodnotami není žádný rozdíl.

Model je tedy přijatelný a na řadu přicházejí odhady koeficientů. Napišeme si jeho logitovou formu a též jeho vyjádření pomocí šance:

$$\text{logit}(\text{Přínos}) = -1,400 + 1,946\text{Živur}(1) + 0,532\text{Živur}(2) + 2,474\text{Polor}(1) + 1,683\text{Polor}(2) + 0,983\text{Třída}(1) + 0,687\text{Třída}(2) - 0,037\text{Přijos}, \quad (1.10)$$

$$\begin{aligned} \text{šance}(\text{Přínos} = 1) &= P(\text{Přínos} = 1) / P(\text{Přínos} = 0) = \\ &= P(\text{převaha špatného}) / P(\text{převaha dobrého}) = \exp(-1,400 + 1,946\text{Živur}(1) + \\ &\quad + 0,532\text{Živur}(2) + 2,474\text{Polor}(1) + 1,683\text{Polor}(2) + \\ &\quad + 0,983\text{Třída}(1) + 0,687\text{Třída}(2) - 0,037\text{Přijos}). \end{aligned} \quad (1.11)$$

Všechny koeficienty jsou statisticky významné. Dosažená hladina významnosti pro koeficient u proměnné *Živur*(2) je 0,013, u *Třída*(2) to je 0,003, u *Přijos* 0,001 a u všech ostatních 0,000. To znamená, že všechny uvažované proměnné mají významný vliv na predikci či na vysvětlení závislé proměnné.

S interpretací začneme u spojitě proměnné *Přijos*. Jestliže se hodnota této proměnné změní o jednotku a hodnoty ostatních nezávislých proměnných zůstanou beze změny,

⁹⁾ Nemusí to být vždy ta poslední, v programu LOGISTIC REGRESSION si ji můžeme zvolit.

pak se logit změní o hodnotu koeficientu u *Přijos*, tj. o $-0,037$. Násobek, o který se změní šance převahy špatného, jestliže hodnota *Přijos* se změní o jednotku a hodnoty ostatních nezávislých proměnných se nezmění je $\exp(-0,037) = 0,964$. To znamená, že se šance převahy špatného zmenší. S růstem příjmu domácnosti na osobu tedy klesá šance názoru, že ekonomický systém přinesl respondentovi a jeho rodině více špatného než dobrého.

Koeficient u proměnné *Živur*(1) charakterizuje změnu v logitu, když porovnáme nižší životní úroveň s vyšší, koeficient u proměnné *Živur*(2) charakterizuje změnu v logitu, když porovnáme střední životní úroveň s vyšší. Obě hodnoty koeficientu jsou kladné (1,946 a 0,532), to znamená, že vztaženo k vyšší životní úrovni, nižší a střední životní úroveň jsou spojeny s růstem logitu převahy špatného. Navíc z hodnot usuzujeme, že nižší životní úroveň zvětšuje logit více než střední životní úroveň. V terminologii šancí vyjadřuje hodnota $\exp(1,946) = 6,998$ poměr šancí převahy špatného pro nižší životní úroveň vzhledem k vyšší za předpokladu, že hodnoty ostatních nezávislých proměnných se nezmění. Obdobně hodnota $\exp(0,532) = 1,702$ je poměr šancí převahy špatného pro střední životní úroveň vzhledem k vyšší životní úrovni za předpokladu, že hodnoty ostatních nezávislých proměnných se nezmění. Šance názoru, že současný ekonomický systém přinesl respondentovi a jeho rodině více špatného než dobrého, je tedy téměř sedmkrát větší u respondentů s nižší životní úrovní než u respondentů s vyšší životní úrovní a 1,7 krát větší u respondentů se střední životní úrovní než u respondentů s vyšší životní úrovní.

Interpretace dalších dvou kategorizovaných proměnných jsou analogické, neboť i pro ně byly použity indikátorové proměnné. Závěr plynoucí z hodnot koeficientů u těchto proměnných je následující: Šance názoru, že současný ekonomický systém přinesl respondentovi a jeho rodině více špatného než dobrého, je skoro dvanáctkrát větší u respondentů levicově orientovaných než u respondentů pravicově orientovaných a 5,4 krát větší u respondentů středových než u respondentů pravicových. Šance téhož názoru je 2,7 krát větší u respondentů hlásících se k nižší nebo dělnické třídě než u respondentů hlásících se ke střední nebo vyšší střední nebo vyšší třídě a skoro dvakrát větší u respondentů hlásících se k nižší střední vrstvě než u respondentů hlásících se ke střední, vyšší střední nebo vyšší třídě.

Kategorizované proměnné *Živur*, *Polor* a *Třída* jsou ordinální, a proto na nich můžeme demonstrovat i postup jejich záměny sadou kontrastních polynomiálních proměnných. Protože každá ze zmíněných proměnných má tři kategorie, bude reprezentována dvěma novými proměnnými. *Živur*(1), *Polor*(1) a *Třída*(1) nyní charakterizují lineární vztah mezi životní úrovní nebo politickou orientací nebo společenskou skupinou a logitem, *Živur*(2), *Polor*(2) a *Třída*(2) kvadratický vztah. Na základě hodnot logistických regresních koeficientů u proměnných *Živur*(1), ..., *Třída*(2) lze testovat, zdali vztah mezi logitem a jednotlivými kategorizovanými nezávislými proměnnými má významné lineární a/nebo kvadratické složky. Na základě předchozích výsledků lze předpokládat významnost pouze lineární složky jen u proměnné *Třída*. Na tomto místě je třeba upozornit, že jiná volba kontrastů mění pouze hodnoty logistických regresních koeficientů, statistiky pro ohodnocení modelu se nemění.

Dosažená hladina významnosti logistických regresních koeficientů v modelu daném rovnicí (1. 9) s polynomiálními kontrasty pro kategorizované proměnné je 0,000 u *Živur*(1), 0,018 u *Živur*(2), 0,000 u *Polor*(1), 0,020 u *Polor*(2), 0,000 u *Třída*(1), 0,343 u *Třída*(2), 0,001 u *Přijos*. To znamená, že u proměnných *Živur* a *Polor* jsou významné jak

složky lineární, tak kvadratické, zatímco u proměnné *Trída* je významná jen složka lineární.

Při výše popsaném využití polynomiálních kontrastů jsme předpokládali, že vzdálenost kategorií jednotlivých kategorizovaných nezávislých proměnných je stejná. To znamená například, že vzhledem ke zkoumanému problému je levice od středu stejně vzdálená jako střed od pravice. Program LOGISTIC REGRESSION nám umožňuje tento předpoklad opustit, musíme však vzdálenosti kategorií určitým způsobem zadat [viz např. *SPSS Regression...* 1999: 182]. Jiným způsobem řeší problematiku vzdálenosti kategorií ordinálních proměnných program GOLDMineR 2.0, jak ukážeme v části 2. 5.

2. Polytomická závislá proměnná¹⁰

2. 1 Nominální závislá proměnná

Máme-li kategorizovanou závislou proměnnou, která má více než dvě kategorie, pak problém nelze řešit opakovaným použitím logistické regrese, ale pomocí multinomické (polytomické) logistické regrese, která je rozšířením binárního logistického regresního modelu. Rozšíření je vedeno takto: Jedna z hodnot závislé proměnné je považována za referenční (v programu NOMREG je to vždy poslední kategorie¹¹) a pravděpodobnost příslušnosti ke každé jiné kategorii je porovnávána s pravděpodobností příslušnosti k referenční kategorii. Má-li závislá proměnná M kategorií, pak je třeba pro popis vztahu mezi závislou proměnnou a K nezávislými proměnnými řešit $M - 1$ rovnic

$$\ln[P(\text{kategorie}_m) / P(\text{kategorie}_M)] = \alpha_m + \beta_{m1}X_1 + \dots + \beta_{mK}X_K$$

$$m = 1, \dots, M - 1. \quad (2. 1)$$

Pro každý z $M - 1$ logitů¹² tak dostáváme zvláštní sadu regresních koeficientů. Pro referenční kategorii jsou všechny koeficienty rovny nule.

O způsobu zacházení s nezávislými proměnnými platí totéž, co bylo řečeno v částech 1. 2 a 1. 3. Program NOMREG ale nemá volbu tvorby kontrastních proměnných, pracuje pouze s indikátorovými proměnnými a referenční kategorií je vždy ta poslední, stejně jako u závislé proměnné.¹³ Interpretace regresních koeficientů je stejná jako v části 1. 5. Platí i vše, co bylo řečeno v téže části o testování hypotéz týkajících se regresních koeficientů. Zde jsou navíc k dispozici testy poměrem věrohodnosti efektů jednotlivých nezávislých proměnných.

Některé statistiky pro ohodnocení multinomického logistického modelu, které poskytují výstupy programu NOMREG, jsou analogické těm, o kterých jsme hovořili v části

¹⁰) Česká terminologie není ustálená, takže se můžeme setkat i s jiným pojmenováním kategorizované proměnné, která má více než dvě hodnoty. Někteří autoři používají například označení množná proměnná.

¹¹) Pro tuto referenční kategorii je v NOMREG používáno termínu „baseline category“. Pokud chceme za referenční kategorii zvolit jinou než poslední, musíme bohužel závislou proměnnou přetransformovat tak, aby v nové proměnné byla vybraná kategorie na posledním místě.

¹²) Striktně řečeno nejde o logity, ale o zobecněné logity, neboť levá část rovnice (2. 1) nemá tvar obyčejného logitu, tj. $\ln[P(J) / P(\text{non } J)]$.

¹³) Program NOMREG nabízí ve srovnání s programem LOGISTIC REGRESSION zase například explicitní specifikaci hnízdových (nested) modelů. Tento program lze použít i pro binární logistickou regresi. Srovnání možností obou programů lze nalézt například v [*SPSS Regression...* 1999: 1-2].

1. 4, některé jsou jiné, některé chybějí. Setkáme se zde opět s klasifikační tabulkou, která ovšem má tentokrát M řádků a M sloupců, ale nenajdeme tu test dobré shody Hosmera a Lemeshowa. Najdeme tu R^2 Coxové a Snella, R^2 Nagelkerka a navíc ještě R^2 McFaddena [viz McFadden 1973, Agresti 1990: 110, *SPSS Regression...* 1999: 75].

O kvalitě modelu dále vypovídá výsledek testu, který zkoumá, zda konečný model je významně lepší než model, který obsahuje jen konstantu. Ve výstupech ho najdeme pod hlavičkou Model Fitting Information. Jestliže dosažená hladina významnosti je malá, například menší než 0,05, pak výsledný model je významně lepší než model, který obsahuje jen konstantu. Testy dobré shody jsou zde dva, a sice Pearsonova statistika χ^2 a odchylka χ^2 [viz *SPSS Regression...* 1999: 73-74]. Je-li dosažená hladina významnosti těchto dvou testů malá (například menší než 0,05), pak zamítáme hypotézu, že model odpovídá pozorovaným datům. V opačném případě nemáme důvod tuto hypotézu zamítnout. Tyto statistiky jsou velmi užitečné pro modely s malým počtem kategorizovaných nezávislých proměnných. Jsou však velmi citlivé na prázdná pole v odpovídající mnoho-rozměrné tabulce. Je-li mezi nezávislými proměnnými spojitá proměnná, pak velmi často nastává situace s mnoha prázdnými políčky. Tehdy se na dosažené hladiny významnosti nemůžeme spolehat.

2. 2 Příklad

Nezávislé proměnné jsou stejné jako v příkladu z části 1. 6, závislá proměnná *NPřínos* má ale nyní tři kategorie: kód 0 (resp. 1, resp. 2) znamená, že ekonomický systém, který je nyní v České republice, přinesl respondentovi a jeho rodině více špatného než dobrého (resp. stejně špatného jako dobrého, resp. více dobrého než špatného).¹⁴ Počet případů vstupujících do analýzy je 1351. Pro popis vztahu mezi závislou proměnnou *NPřínos* a nezávislými proměnnými *Živur*(1), *Živur*(2), *Polor*(1), *Polor*(2), *Třída*(1), *Třída*(2) a *Přijos* potřebujeme dvě rovnice

$$\ln[P(\text{převaha špatného}) / P(\text{převaha dobrého})] = \alpha_1 + \beta_{111}\text{Živur}(1) + \beta_{112}\text{Živur}(2) + \beta_{121}\text{Polor}(1) + \beta_{122}\text{Polor}(2) + \beta_{131}\text{Třída}(1) + \beta_{132}\text{Třída}(2) + \beta_{14}\text{Přijos}, \quad (2. 2)$$

$$\ln[P(\text{stejně špatného jako dobrého}) / P(\text{převaha dobrého})] = \alpha_2 + \beta_{211}\text{Živur}(1) + \beta_{212}\text{Živur}(2) + \beta_{221}\text{Polor}(1) + \beta_{222}\text{Polor}(2) + \beta_{231}\text{Třída}(1) + \beta_{232}\text{Třída}(2) + \beta_{24}\text{Přijos}. \quad (2. 3)$$

Nejprve je třeba zkontrolovat vhodnost modelu. Dosažená hladina významnosti u statistik dobré shody Pearsonův χ^2 a odchylka χ^2 je příznivá závěru, že model dobře odpovídá datům (významnosti jsou 0,138 a 0,102), ale protože mezi nezávislými proměnnými je jedna spojitá proměnná, nelze na tyto testy zcela spolehat.¹⁵ Dále se ukazuje, že lze zamítnout hypotézu, že všechny regresní koeficienty β jsou rovny nule, z čehož usuzujeme, že model je významně lepší než model, který by obsahoval jen konstantu. Hodnota R^2 Coxové a Snella je 0,266, Nagelkerka 0,302 a McFaddena 0,145. Tyto hodnoty jsou nižší než v předchozím příkladu, ale lze je ještě považovat za uspokojivé. Predikční síla modelu je slabá, protože v klasifikační tabulce bylo do kategorie *převaha špatného* správně

¹⁴) Jde tedy vlastně o ordinální proměnnou, ale zde budeme tuto vlastnost ignorovat.

¹⁵) Pokud bychom z modelu vynechali spojitou proměnnou *Přijos*, dostali bychom významnosti 0,960 u Pearsona a 0,924 u odchylky, což by ukazovalo velmi dobrou shodu modelu a pozorovaných dat.

zařazeno 71,2 % případů, do kategorie *stejně špatného jako dobrého* 43,9 % a do kategorie *převaha dobrého* 43,2 %, což dává celkové procento správných predikcí 54,8 %. Model tedy nelze používat pro predikci, ale jen pro objasnění typu a síly závislostí. Odhady regresních koeficientů jsou v následujících rovnicích:

$$P(\text{převaha špatného}) / P(\text{převaha dobrého}) = \exp(-1,465 + 1,945\text{Živur}(1) + 0,561\text{Živur}(2) + 2,532\text{Polor}(1) + 1,727\text{Polor}(2) + 1,033\text{Třída}(1) + 0,708\text{Třída}(2) - 0,037\text{Příjós}), \quad (2.4)$$

$$P(\text{stejně špatného jako dobrého}) / P(\text{převaha dobrého}) = \exp(-0,299 + 1,032\text{Živur}(1) + 0,568\text{Živur}(2) + 1,396\text{Polor}(1) + 0,877\text{Polor}(2) + 0,350\text{Třída}(1) + 0,304\text{Třída}(2) - 0,021\text{Příjós}). \quad (2.5)$$

Všechny koeficienty u nezávislých proměnných v rovnici (2. 4) jsou statisticky významné. Dosažená hladina významnosti koeficientu u proměnné *Živur*(2) je 0,005, u *Třída*(2) 0,001, u všech ostatních je to 0,000. Srovnáme-li rovnici (2. 4) s rovnicí (1. 11) vidíme, že numerické hodnoty odpovídajících si regresních koeficientů jsou si velmi podobné, takže závěry z těchto dvou rovnic plynoucí jsou prakticky stejné. V rovnici (2. 5) jsou statisticky významné koeficienty u proměnných *Živur*(1), *Živur*(2), *Polor*(1), *Polor*(2) a *Příjós*. Dosažené hladiny významnosti jsou po řadě 0,000, 0,001, 0,000, 0,000, 0,028. Nevýznamné jsou koeficienty u proměnných *Třída*(1) a *Třída*(2), když dosažené hladiny významnosti jsou 0,081 a 0,115. Porovnáme-li hodnoty regresních koeficientů u nezávislých proměnných v rovnicích (2. 4) a (2. 5) vidíme, že mají stejná znaménka a že až na *Živur*(2) jsou v rovnici (2. 5) vždy slabší než v rovnici (2. 6).

2. 3 Ordinální závislá proměnná: kumulativní logit

V této části probereme postup ordinální logistické regrese, kdy závislá proměnná je ordinální a tato její vlastnost je respektována a s nezávislými kategorizovanými proměnnými se pracuje jako s nominálními, i kdyby mezi nimi byly i ordinální. Program PLUM [viz *SPSS Advanced...* 1999: 63-70, 241-260], který budeme využívat k výpočtům, vytváří ke každé kategorizované nezávislé proměnné sadu indikátorových proměnných, stejně jako program NOMREG, jinou volbu neumožňuje.

Model je založen na předpokladu, že existuje latentní spojitá proměnná a manifestní ordinální proměnná vzniká diskretizací tohoto skrytého kontinua do M uspořádaných skupin. Hodnoty na tomto kontinuu, které definují kategorie, jsou odhadovány pomocí prahů $\theta_1, \dots, \theta_{M-1}$. Práh θ_m závisí pouze na tom, která z kategorií závislé proměnné je predikována, nikoliv na hodnotách nezávislých proměnných $X_1, \dots, X_K$ a regresní koeficienty $\beta_1, \dots, \beta_K$ jsou stejné pro všechna m , tedy nezávislé na m . Rovnice modelu je

$$\ln[\gamma_m / (1 - \gamma_m)] = \theta_m - (\beta_1 X_1 + \dots + \beta_K X_K), \quad (2.6)$$

kde γ_m je kumulativní pravděpodobnost kategorie m , $m = 1, \dots, M - 1$, tj.

$$\gamma_m = P(\text{kategorie}_1) + \dots + P(\text{kategorie}_m). \quad (2.7)$$

Práh θ_m v rovnici (2. 6) koresponduje s interceptem α v lineární regresi. Označíme-li J_m jev, že se respondent zařadil do kategorie₁ ... kategorie_m (symbol znamená konjunkci čili nebo), pak můžeme rovnici (2. 6) přepsat do tvaru

$$\ln[P(J_m) / P(\text{non } J_m)] = \theta_m - (\beta_1 X_1 + \dots + \beta_K X_K) \quad (2.8)$$

a následně

$$P(J_m) / P(\text{non } J_m) = \exp[\theta_m - (\beta_1 X_1 + \dots + \beta_K X_K)]. \quad (2.9)$$

Levá strana rovnice (2. 9) má význam šance jevu J_m , tedy šance, že se respondent zařadí do kategorie₁ ... kategorie_m.

Předpoklad modelu, že regresní koeficienty $\beta_1, \dots, \beta_K$ jsou stejné pro všechna m , lze v programu PLUM otestovat pomocí testu rovnoběžnosti. Předpoklad je přijatelný, jestliže dosažená hladina významnosti příslušné testové statistiky je velká, řekněme alespoň větší než 0,05. Pokud tento předpoklad není splněn, pak je lépe pracovat se závislou proměnnou, jako kdyby byla nominální. Zjišťování adekvátnosti modelu (2. 6) se děje stejnými prostředky, které byly popsány v části 2. 1. Připomeneme si je v následujícím příkladu.

2. 4 Příklad

Proměnné jsou až na jednu výjimku stejné jako v příkladu z části 2. 2. Zde totiž vynecháme spojitou proměnnou *Příjnos*, abychom se nedostávali do problémů při testech využívajících statistiku χ^2 . Přítomnost této proměnné vyvolává velký počet prázdných polí v mnohorozměrné tabulce dat a tím jsou zpochybněny výsledky testů založených na statistice χ^2 .¹⁶ Počet případů je nyní 1631.

Nejprve zjistíme, jak je to s adekvátností modelu. Hypotézu $\beta_1 = \beta_2 = \dots = \beta_K = 0$ zamítáme, protože dosažená hladina významnosti je 0,000. Testy dobré shody Pearsonův χ^2 a odchylka χ^2 ukazují na dobrou shodu dat a modelu, protože dosažená hladina významnosti prvního je 0,976 a druhého 0,946. R^2 Coxové a Snella, Nagelkerka a McFaddenova jsou po řadě 0,257, 0,291, 0,138. Predikční síla modelu je slabá, protože do první kategorie závislé proměnné bylo správně zařazeno 62,9 % respondentů, do druhé 52,5 % a do třetí 42,3 %. Celkem bylo správně zařazeno jen 54,1 % respondentů. Pokud bychom chtěli model využívat k predikci, museli bychom hledat další nezávislé proměnné nebo zkusit jinou transformační funkci než logit, což program PLUM umožňuje, pak bychom už ovšem nemluvili o logistické regresi. Dosažená hladina významnosti testu rovnoběžnosti je 0,812, a to znamená, že nelze zamítnout hypotézu, že koeficienty $\beta_1, \dots, \beta_K$ jsou nezávislé na m .

Odhady regresních koeficientů jsou uvedeny v následující rovnici modelu, ve které J_1 označuje skutečnost, že se respondent řadí do kategorie *převaha špatného* a J_2 skutečnost, že se respondent řadí do kategorií *převaha špatného* nebo *stejně špatného jako dobrého*.

$$P(J_m) / P(\text{non } J_m) = \exp[\theta_m + 1,329\text{Živur}(1) + 0,349\text{Živur}(2) + 1,592\text{Polor}(1) + 1,142\text{Polor}(2) + 0,964\text{Třída}(1) + 0,638\text{Třída}(2)], \quad (2. 10)$$

$$m = 1, 2, \theta_1 = -2,583, \theta_2 = -0,447.$$

Dosažená hladina významnosti u proměnné *Živur*(2) je 0,003, u všech ostatních 0,000. To znamená, že všechny uvedené nezávislé proměnné jsou důležité. Šance názoru *převaha špatného* pro lidi s nižší (střední) životní úrovní je 3,8 krát (1,4 krát) větší než pro lidi s vyšší životní úrovní. Tataž šance pro lidi politicky orientované vlevo (středově) je 4,9 krát (3,1 krát) větší než pro lidi s pravicovou orientací. A konečně stejná šance pro lidi řadící se do nižší nebo dělnické třídy (nižší střední třídy) je 2,6 krát (1,9 krát) větší než

¹⁶) Vliv této proměnné by byl sice statisticky významný, ale hodnoty statistik pseudo R^2 a predikční sílu modelu zlepšuje jen nepatrně. Proto si ji dovolím vynechat.

pro lidi řadící se do vyšších tříd.¹⁷ Z modelu (2. 10) ovšem plyne, že totéž lze zopakovat i pro šanci názoru *převaha špatného* nebo *stejně špatného jako dobrého*.

2. 5 Ordinální závislá proměnná: monotónní regresní model

V minulých dvaceti letech se objevila řada prací zejména Leo A. Goodmana,¹⁸ které svědčily o existenci jednoho regresního supermodelu, který je vhodný pro závislou proměnnou ať už dichotomickou, ordinální nebo spojitou. Tento supermodel v sobě obsahuje lineární a logistický regresní model jako speciální případy. GOLDMineR (Grafical Ordinal Logit Displays based on Monotonic Regression)¹⁹ je první specializovaný program, který umožňuje analyzovat dichotomické, ordinální a spojitě závislé proměnné. Program má velmi široké možnosti zacházení se závislými i nezávislými proměnnými (například různé způsoby vytváření kontrastních proměnných včetně vlastního), bohaté výstupy, zejména grafické. Naším účelem zde není seznámit čtenáře s celou škálou možností programu,²⁰ ale využít ho pro případ, kdy závislá i nezávislé proměnné jsou ordinální.

Abychom se vyhnuli složitému značení a indexování, budeme bez újmy na obecnosti předpokládat, že máme pouze tři nezávislé proměnné U , V a W a závislou proměnnou Y . Tyto proměnné nabývají po řadě hodnot $u_1, \dots, u_I, v_1, \dots, v_L, w_1, \dots, w_S, y_1, \dots, y_M$. Tyto hodnoty mohou být kódy kategorií, nebo jinak pevně zvolená čísla, nebo to mohou být zatím neznámé hodnoty, které budou odhadovány spolu s regresními koeficienty. Aby byly tyto neznámé hodnoty odhadnutelné, předpokládá se, že mají jednotkové rozpětí a že jejich součin s vahami kategorií je roven nule. Dále se omezíme jen na práci s referenčními kategoriemi. V tom případě je váha referenční kategorie rovna jedničce, váhy ostatních kategorií jsou nuly.²¹ Opět jen pro zjednodušení zápisu, avšak bez újmy na obecnosti budeme předpokládat, že referenční kategorie jsou ty poslední. Rovnice modelu za vyjmenovaných předpokladů jsou

$$\begin{aligned} \ln[P(Y = y_m) / P(Y = y_M)] &= \\ &= \alpha_m + [\beta_1(U - u_I) + \beta_2(V - v_L) + \beta_3(W - w_S)] \times (y_m - y_M), \end{aligned} \quad (2. 11)$$

$$m = 1, \dots, M - 1. \quad 22$$

Odhadují se regresní koeficienty $\alpha_1, \dots, \alpha_{M-1}, \beta_1, \beta_2, \beta_3$, případně také skóry kategorií jednotlivých proměnných a koeficienty β specifické pro jednotlivé kategorie jako $\beta_{1i} = \beta_1 \times u_i, \beta_{2l} = \beta_2 \times v_l, \beta_{3s} = \beta_3 \times w_s, i = 1, \dots, I - 1, l = 1, \dots, L - 1, s = 1, \dots, S - 1$.

¹⁷) Uvedené hodnoty jsou $\exp(\beta)$. Například $3.8 = \exp(1.329)$, $1.4 = \exp(0.349)$, $4.9 = \exp(1.592)$.

¹⁸) Tyto práce zde nebudu citovat, neboť se jedná o články ryze matematické a pro společenského vědce by nemusely být zcela srozumitelné. Čtenář najde v seznamu literatury odkaz na manuál GOLDMineR 2.0, kde se dozví o metodě dost na to, aby ji mohl používat, a kde je také uvedena pro případného čtenáře s matematicko-statistickým vzděláním bohatá literatura na dané téma.

¹⁹) Monotónní regrese je obecnější pojem než lineární regrese. Predikce závislé proměnné Y jakožto funkce prediktoru X_k je monotónní pro každé $k = 1, \dots, K$, jestliže kdykoliv se k -tý prediktor zvětší, zatímco ostatní zůstávají beze změny, predikovaná hodnota Y se zvětší, zmenší nebo zůstává konstantní v závislosti na tom, zda je $\beta_k > 0$, $\beta_k < 0$ nebo $\beta_k = 0$.

²⁰) To by ani nebylo možné, neboť některé aplikace vyžadují znalosti, které nelze běžně předpokládat a jejichž výklad je nad rámec této stati.

²¹) GOLDMineR umožňuje kromě dalších dvou předvoleb typu vah i vstup vlastních vah.

²²) Jedná se o zobecněný logit stejně jako v případě nominální polytomické proměnné.

Validita modelu se testuje pomocí množství asociace, kterou model nevysvětluje. Ve výstupu je značené *Residual L^2* . Analýza asociace mezi nezávislými proměnnými a závislou proměnnou totiž rozděluje celkovou asociaci (*Total L^2*) na množství vysvětlené modelem (*Explained L^2*) a na množství, které zůstává nevysvětlené (*Residual L^2*). Je-li dosažená hladina významnosti (p-value) u *Residual L^2* velká (například alespoň větší než 0,05), pak model akceptujeme, v opačném případě nikoliv. Dosažená hladina významnosti příslušná k *Explained L^2* se používá k testu hypotézy $R^2 = 0$ a také k testu hypotézy $\phi = 0$. Pokud je malá (například menší než 0,05), pak zamítáme hypotézu, že $R^2 = 0$ (resp. $\phi = 0$). V opačném případě nemáme důvod tyto hypotézy zamítnout. Statistika R^2 , přesněji monotónní R^2 leží mezi nulou a jedničkou (obou krajních hodnot může nabýt) a její stonásobek měří procento variability v Y , které je vysvětlené monotónním regresním modelem. Není tak užitečná jako R^2 v lineární regresi, protože její hodnota může být docela nízká, když závislá proměnná není spojitá a / nebo když je hodně šikmá, a to i když model obsahuje vysoce významné prediktory. Statistika ϕ je nezáporná a měří stupeň asociace mezi pozorovanou a predikovanou závislou proměnnou.

Použití statistiky *Residual L^2* je vázáno na dostatečně velké soubory vzhledem k počtu polí v mnohorozměrné tabulce četností, kterou chceme analyzovat. Jsou-li data řídká, pak bychom tuto statistiku neměli používat. GOLDMineR nám v této situaci nabízí alternativní statistiku *Decile L^2* , která je ve výstupech značená jako *Decile Fit*. Jde o rozšíření testu Hosmera a Lemeshowa, o kterém jsme hovořili v části 1. 4. Abychom si byli jisti, kdy lze věřit statistice *Residual L^2* a kdy už je třeba použít *Decile L^2* , objevuje se na požádání ve výstupech ještě Pearsonova statistika *Residual χ^2* . Jestliže si hodnoty *Residual L^2* a *Residual χ^2* nejsou blízké, pak je třeba použít statistiku *Decile L^2* , jinak se doporučuje používat *Residual L^2* .

GOLDMineR 2.0 obsahuje ještě další způsob ohodnocení validity modelu, a to adjustovaná rezidua. Pro každé pole tabulky $U \times V \times W$ počítá standardizovaný rozdíl mezi predikovaným skórem proměnné Y a pozorovaným průměrným skórem proměnné Y . Adjustované reziduum, které má velikost větší nebo rovnou 1,96 respektive menší nebo rovnou (-1,96) indikuje, že rozdíl mezi predikovaným a pozorovaným průměrným skórem proměnné Y v příslušném poli je významný na hladině 0,05.

2. 6 Příklad

Závislá proměnná je *NPřínos* s třemi kategoriemi jako v části 2. 2. Jen stručně zopakují, že kód 0 značí kategorii *převaha špatného*, kód 1 značí kategorii *stejně špatného jako dobrého* a kód 2 značí kategorii *převaha dobrého*. Nezávislé proměnné jsou *Živur* s kategoriemi *nižší*, *střední*, *vyšší* s kódy 0, 1, 2, *Polor* s kategoriemi *levice*, *střed*, *právice* s kódy 0, 1, 2, *Třída* s kategoriemi *nižší nebo dělnická*, *nižší střední*, *střední nebo vyšší střední nebo vyšší*, zkráceně *střední+*, s kódy 0, 1, 2. Všechny zúčastněné proměnné jsou ordinální a my s nimi nejprve budeme pracovat způsobem, jako kdyby jejich kategorie byly od sebe stejně vzdálené. Kategoriím přiřadíme čísla 0, 0,5, 1.²³ Za referenční kategorii budeme považovat u všech proměnných tu poslední, které je zde vždy přiřazeno číslo 1.²⁴ Rovnice modelu jsou

²³) Mohli bychom jim přiřadit i jiná čísla, třeba kódy 0, 1, 2, výsledná interpretace by se nezměnila. Podstatné je to, že čísla jsou od sebe stejně vzdálená.

²⁴) Jak se ukáže později, není to ta nejšikovnější volba, snadněji se pracuje v situaci, kdy referenční kategorie má kód 0.

$$\ln[P(\text{převaha špatného}) / P(\text{převaha dobrého})] = \alpha_1 + [\beta_1(\text{Živur} - 1) + \beta_2(\text{Polor} - 1) + \beta_3(\text{Třída} - 1)] \times (-1), \quad (2. 12)$$

$$\ln[P(\text{stejně špatného jako dobrého}) / P(\text{převaha dobrého})] = \alpha_2 + [\beta_1(\text{Živur} - 1) + \beta_2(\text{Polor} - 1) + \beta_3(\text{Třída} - 1)] \times (-0,5). \quad (2. 13)$$

V rovnici (2. 12) činitel $(-1) = (0 - 1)$, kde 0 je číslo přiřazené kategorii *převaha špatného* a 1 je číslo přiřazené referenční kategorii *převaha dobrého*. V rovnici (2. 13) činitel $(-0,5) = (0,5 - 1)$, kde 0,5 je číslo přiřazené kategorii *stejně špatného jako dobrého* a 1 je číslo přiřazené referenční kategorii *převaha dobrého*. Za *Živur* dosazujeme do obou rovnic číslo 0 pro *nižší životní úroveň*, číslo 0,5 pro *střední životní úroveň* a číslo 1 pro *vyšší životní úroveň*. Obdobně dosazujeme do obou rovnic za *Polor* číslo 0 pro *levici*, číslo 0,5 pro *střed*, číslo 1 pro *pravici* a za *Třída* číslo 0 pro kategorii *nižší nebo dělnická*, číslo 0,5 pro kategorii *nižší střední* a číslo 1 pro kategorii *střední+*.

Nejprve posoudíme, zda je model kvalitní podle následujících ukazatelů, o jejichž významu jsme hovořili výše. *Explained* $L^2 = 458,14$, což při třech stupních volnosti dává dosaženou hladinu významnosti 5,6e-99. *Residual* $L^2 = 57,36$, čemuž při 49 stupních volnosti odpovídá dosažená hladina významnosti 0,19, takže model je přijatelný. Monotónní $R^2 = 0,252$ a $\phi = 0,638$. Protože dosažená hladina významnosti u statistiky *Explained* L^2 je prakticky nulová, zamítáme hypotézu, že $R^2 = 0$, resp. že $\phi = 0$. Monotónní regresní model vysvětluje 25,2 % variability v závislé proměnné. Hodnota Pearsonovy statistiky *Residual* χ^2 je 57,52. Je tedy velmi blízká hodnotě statistiky *Residual* L^2 a proto můžeme statistice *Residual* L^2 věřit.²⁵ Mezi 27 adjustovanými rezidui je sice pět nad 1,96 nebo pod $(-1,96)$, konkrétně jsou to hodnoty 1,99, 2,04, 2,05, $-2,19$, $-2,38$, ale tím se nemusíme příliš znepokojovat.²⁶

Rovnice (2. 12) a (2. 13) už s odhady regresních parametrů jsou

$$\ln[P(\text{převaha špatného}) / P(\text{převaha dobrého})] = -2,25 + [1,99(\text{Živur} - 1) + 2,47(\text{Polor} - 1) + 1,54(\text{Třída} - 1)] \times (-1), \quad (2. 14)$$

$$\ln[P(\text{stejně špatného jako dobrého}) / P(\text{převaha dobrého})] = -0,59 + [1,99(\text{Živur} - 1) + 2,47(\text{Polor} - 1) + 1,54(\text{Třída} - 1)] \times (-0,5). \quad (2. 15)$$

Dosažená hladina významnosti je u všech koeficientů prakticky nulová, jsou tedy všechny významně odlišné od nuly. Šance názoru *převaha špatného* u respondenta s nižší (resp. střední) životní úrovní je 7,3 krát (resp. 2,7 krát) větší než tatáž šance u respondenta s vyšší životní úrovní. Stejná šance u respondenta levicově (resp. středově) orientovaného je 11,8 krát (resp. 3,4 krát) větší než u respondenta pravicově orientovaného. Stejná šance u respondenta hlásícího se k nižší nebo dělnické třídě (resp. nižší střední třídě) je 4,7 krát (resp. 2,2 krát) větší než u respondenta, který se hlásí k vyšší třídě, než je nižší střední.²⁷

Šance názoru *stejně špatného jako dobrého* u respondenta s nižší (resp. střední) životní úrovní je 2,7 krát (resp. 1,6 krát) větší než u respondenta s vyšší životní úrovní.

²⁵⁾ Pracujeme s 1631 případem a máme jen tři prediktory o třech kategoriích, nejde proto o řídká data.

²⁶⁾ Jednotlivě sice tato adjustovaná rezidua významná jsou, ale při simultánním testování by nebylo významné žádné z nich. Nicméně to můžeme brát jako výzvu k hledání lepšího modelu.

²⁷⁾ Činitel 7,3 = $\exp(1,99)$, činitel 2,7 = $\exp(0,5 \times 1,99)$. Činitel 11,8 = $\exp(2,47)$, činitel 3,4 = $\exp(0,5 \times 2,47)$. Činitel 4,7 = $\exp(1,54)$, činitel 2,2 = $\exp(0,5 \times 1,54)$.

Stejná šance je u respondenta levicově (resp. středově) orientovaného 3,4 krát (resp. 1,9 krát) větší než u respondenta pravicově orientovaného. Stejná šance u respondenta řadícího se do nižší nebo dělnické třídy (resp. do nižší střední třídy) je 2,2 krát (resp. 1,5 krát) větší než u respondenta, který se řadí do vyšší třídy, než je nižší střední.²⁸

Nyní budeme na stejných datech demonstrovat situaci, kdy kategoriím žádné ze zúčastněných proměnných nepřičítáme skóry, ale necháme na metodě, aby je odhadla sama.²⁹ Za těchto podmínek je $Explained L^2 = 482,49$, což dává při sedmi stupních volnosti dosaženou hladinu významnosti 4,6e-100. $Residual L^2 = 33,01$, čemuž při 45 stupních volnosti odpovídá dosažená hladina významnosti 0,91, takže model je velmi dobrý, lepší než předchozí. $Monotónní R^2 = 0,264$, $\phi = 0,659$. Protože dosažená hladina významnosti u statistiky $Explained L^2$ je skoro nulová, zamítáme hypotézu, že $R^2 = 0$ a rovněž hypotézu, že $\phi = 0$. Z hodnoty R^2 vyvozujeme, že monotónní model vysvětluje 26,4 % variability v závislé proměnné. Žádné z adjustovaných reziduí nepřevyšuje v absolutní hodnotě číslo 1,96.

Kategoriím závislé proměnné byly přiřazeny tyto skóry: -1,00 (*převaha špatného*), -0,49 (*stejně špatného jako dobrého*), 0,00 (*převaha dobrého*). Kategoriím proměnné *Živur* byly přiřazeny tyto skóry: -1,00 (*nižší*), -0,25 (*střední*), 0,00 (*vyšší*). Kategoriím proměnné *Polor* byly přiřazeny skóry: -1,00 (*levice*), -0,72 (*střed*), 0,00 (*pravice*). Kategoriím proměnné *Třída* byly přiřazeny skóry: -1,00 (*nižší nebo dělnická*), -0,66 (*nižší střední*), 0,00 (*střední+*). Kategorie závislé proměnné jsou od sebe vzdáleny téměř stejně, což ale neplatí pro kategorie nezávislých proměnných.

Rovnice modelu jsou³⁰

$$\ln[P(\textit{převaha špatného}) / P(\textit{převaha dobrého})] = \\ = -2,27 + [2,04\textit{Živur} + 2,37\textit{Polor} + 1,45\textit{Třída}] \times (-1), \quad (2. 16)$$

$$\ln[P(\textit{stejně špatného jako dobrého}) / P(\textit{převaha dobrého})] = \\ = -0,55 + [2,04\textit{Živur} + 2,37\textit{Polor} + 1,45\textit{Třída}] \times (-0,49). \quad (2. 17)$$

Odhady regresních parametrů z rovnic (2.16) a (2.17) jsou všechny vysoce významné, dosažená hladina významnosti u všech je prakticky nulová. Vysoce významné jsou i koeficienty β specifické pro prostřední kategorie nezávislých proměnných. Jejich významnost či nevýznamnost se zde musí speciálně zjišťovat, neboť neplyne automaticky z výsledků pro koeficienty uvedené v rovnicích (2. 16) a (2. 17). To je způsobeno tím, že skóry prostředních kategorií se nyní odhadují.

Když dosadíme do rovnice (2.16) po řadě skóry kategorií nezávislých proměnných *Živur*, *Polor* a *Třída* zjistíme, že šance názoru *převaha špatného* u respondenta s nižší (resp. střední) životní úrovní je 7,7 krát (resp. 1,7 krát) větší než tatáž šance u respondenta s vyšší životní úrovní. Stejná šance u respondenta levicově (resp. středově) orientovaného je 10,7 krát (resp. 5,5 krát) větší než u respondenta pravicově orientovaného. Stejná šance

²⁸) Činitel 1,6 = $\exp(0,5 \times 0,5 \times 1,99)$. Činitel 1,9 = $\exp(0,5 \times 0,5 \times 2,47)$. Činitel 1,5 = $\exp(0,5 \times 0,5 \times 1,54)$. Výpočet činitelů 2,7, 3,4 a 2,2 je vysvětlen už v předchozí poznámce.

²⁹) De facto půjde jen o odhad prostředních kategorií (viz odstavec nad rovnicí (2. 11)). Krajní hodnoty jsou voleny jako 0 a 1 nebo (-1) a 0.

³⁰) Srovnajte s rovnicí (2. 11) a uvědomte si, že referenční kategorie jsou vždy ty poslední, kterým metoda přiřadila skór nula.

u respondenta hlásícího se k nižší nebo dělnické třídě (resp. nižší střední třídě) je 4,3 krát (resp. 2,6 krát) větší než u respondenta, který se hlásí k vyšší třídě, než je nižší střední.³¹

Když dosadíme do rovnice (2.17) po řadě skóry kategorií nezávislých proměnných *Živur*, *Polor* a *Třída* zjistíme, že šance názoru *stejně špatného jako dobrého* u respondenta s nižší (resp. střední) životní úrovní je 2,7 krát (resp. 1,3 krát) větší než u respondenta s vyšší životní úrovní. Stejná šance je u respondenta levicově (resp. středově) orientovaného 3,2 krát (resp. 2,3 krát) větší než u respondenta pravicově orientovaného. Stejná šance u respondenta řadícího se do nižší nebo dělnické třídy (resp. do nižší střední třídy) je 2,0 krát (resp. 1,6 krát) větší než u respondenta, který se řadí do vyšší třídy, než je nižší střední.³²³³

Závěr

Snahou této stati bylo přesvědčit čtenáře o síle analýzy dat pomocí logistické regrese a přispět tak k jejímu většímu rozšíření i u nás. Možnosti použitých programů jsou širší, než zde bylo prezentováno, to se týká zejména programu GOLDMineR. Analytik jistě uvítá například možnost smysluplného spojování kategorií na základě blízkosti přiřazených skóre a regresních koeficientů, nebo možnost statistického porovnávání adekvátnosti různých modelů. Článek se také snažil upozornit na úskalí použití metody na řídká data, neboť bezmyšlenkovitě a mechanické použití logistické regrese je stejně nebezpečné jako bezmyšlenkovitě a mechanické použití lineární regrese či jakékoliv jiné techniky. Ne všechny možné problémy zde byly zmíněny. Nehovořili jsme například o multikolinearitě, která znehodnocuje výsledky logistické regrese stejně jako lineární regrese a kterou dokáže odhalit z použitých programů jen GOLDMineR. Jen letmo jsme se dotkli problematiky volby různých typů kontrastů a interakcí mezi nezávislými proměnnými. Jejich zahrnutí patří už mezi pokročilé aplikace, rozhodně bychom s nimi neměli začínat dříve, než zvládneme základy a než dobře pochopíme jejich smysl. Pak mohou být ovšem velmi užitečné.

BLANKA ŘEHÁKOVÁ je vědeckou pracovnící Sociologického ústavu AV ČR, kde je členkou výzkumného týmu „Sociální stratifikace“. Věnuje se zejména problematice nerovností a proměnám vztahu mezi sociální třídou a volebním chováním.

Literatura

- Agresti, A. 1990. *Categorical Data Analysis*. New York: John Wiley and Sons.
 Hauck, W. W., A. Donner 1977. „Wald's Test as Applied to Hypotheses in Logit Analysis.“ *Journal of the American Statistical Association* 72: 851-853.
 Hosmer, D. W., Jr., S. Lemeshow 1989. *Applied Logistic Regression*. New York: John Wiley and Sons.

³¹) Činitel 7,7 = $\exp(2,04)$, činitel 1,7 = $\exp(2,04 \times 0,25)$. Činitel 10,7 = $\exp(2,37)$, činitel 5,5 = $\exp(2,37 \times 0,72)$. Činitel 4,3 = $\exp(1,45)$, činitel 2,6 = $\exp(1,45 \times 0,66)$.

³²) Činitel 2,7 = $\exp(2,04 \times 0,49)$, činitel 1,3 = $\exp(2,04 \times 0,25 \times 0,49)$. Činitel 3,2 = $\exp(2,37 \times 0,49)$, činitel 2,3 = $\exp(2,37 \times 0,72 \times 0,49)$. Činitel 2,0 = $\exp(1,45 \times 0,49)$, činitel 1,6 = $\exp(1,45 \times 0,66 \times 0,49)$.

³³) Porovnáte-li výsledky modelu při stejně vzdálených kategoriích a modelu při nestejně vzdálených kategoriích, zjistíte určité numerické rozdíly v poměrech šancí, ale na základní interpretaci bez čísel se nic nemění.

- Knoke, D., P. J. Burke 1980. „Log-Linear Models.“ *Sage University Paper series on Quantitative Applications in the Social Sciences*, 07-020. Beverly Hills, CA: Sage.
- Magidson, J. 1998. *GOLDMineR™ 2.0. User's Guide*. Belmont, MA: Statistical Innovations Inc.
- McFadden, D. 1973. „Conditional Logit Analysis of Qualitative Choice Behavior.“ Pp. 105-142 in *Frontiers in Econometrics*, ed. by P. Zarembka. New York: Academic Press.
- Menard, S. 1995. „Applied Logistic Regression Analysis.“ *Sage University Paper series on Quantitative Applications in the Social Sciences*, 07-106. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Nagelkerke, N. J. D. 1991. „A Note on General Definition of the Coefficient of Determination.“ *Biometrika* 78: 691-692.
- SPSS Regression Models™ 9.0*. 1999. Chicago, IL: SPSS Inc.
- SPSS Advanced Models™ 10.0*. 1999. Chicago, IL: SPSS Inc.

Za přítelem českých sociologů

Rozloučení s Róbertem Roškem

V roce 1966, když jsme na konferenci československých sociologů v Bedřichově referovali o chystaném reprezentativním šetření sociální struktury československé společnosti, přišel za námi mladší bratislavský kolega Róbert Roško. Pěkně od plíc nám sdělil svůj nesouhlas s tím, jak opět přehlízíme Slovensko a nedáváme tamním sociologům šanci se zúčastnit nové, tentokrát dosti slibné aktivity, která by mj. umožnila i poznání a porovnání sociální stratifikace a mobility v českých zemích a na Slovensku. Uznali jsme, nabídli jsme spolupráci, a stalo se nečekané: v Sociologickém ústavu SAV se přes noc vytvořil výkonný, dobře organizovaný a odborně fundovaný tým pro výzkum sociální stratifikace a mobility, vedený iniciátorem slovenské spoluúčasti R. Roškem. Podíl slovenských sociologů v mimořádně rychlém zpracování dat, v obohacení interpretace o novou a významnou komparativní dimenzi, také však jejich úloha v publikaci knihy *Československá společnost* v roce 1969 v Bratislavě, v pozdějším vydání mobilitní studie ve Výzkumém ústavu práce v Bratislavě a v uchování tabulkového archivu v Sociologickém ústavu SAV v době, kdy pražské orgány již dávno daly výzkumná data na médiích zničit, se ukázala být klíčovou pro pozdější osudy celého tohoto velkého šetření.

Róbert Roško slovenskou část kooperace s českými badateli v oblasti sociální struktury vedl, nebo alespoň ku prospěchu věci ovlivňoval, po následující třetinu století. A zůstal věrný i svému prvotnímu otevřenému postoji. Spolupráce s ním byla vzájemně oplodňující a přátelská. Vždy plnil sliby, dodržoval termíny, dováděl dílo do publikačních výstupů. Vždy však také zůstal nonkonformním vůči všemu, co se mu nezdálo správné. Jeho tým svou kapitolu v knize z roku 1969 pojal zcela oprávněně jako kritiku příliš pomalého vyrovnávání sociálních rozdílů mezi českou částí republiky a Slovenskem. V roce 1997 pak podrobil naše společné dílo ze šedesátých let rovněž oprávněně retrospektivní kritice za nezdůvodněnou absolutizaci československého sociálního systému jako jednotné, kulturně, sociálně, psychologicky a politicky nerozlišitelné společnosti.

R. Roško však byl také jedním z nemnoha československých sociologů, činných v normalizačním období (byť v jeho případě pouze na okraji oficiality), kteří udržovali pracovní i osobní kontakty s exkludovanými českými sociology a kteří posléze, ještě v období tzv. normalizace, s hodným kusem občanské statečnosti veřejně vystoupili proti jejich nespravedlivému zavržení. Není příliš známo, že pojetí šetření třídní a sociální struktury z roku 1978, které se později stalo předmětem dalšího útoku normalizačních zubů, jsme spolu s R. Roškem a A. Matějovským projednali na společné schůzce, jejíž závěry do jisté míry napomohly možnosti jeho komparativního využití v devadesátých letech. V době po rozpadu česko-slovenské federace, jehož pozitivních důsledků si náš slovenský kolega byl vědom, aniž si způsob jeho realizace jakkoli idealizoval, podrobil pro změnu přísné kritice neslavnou subjektivní úlohu české i slovenské politické elity, která nedokázala dosaženého stupně rozvoje obou zemí využít k rozvázné postupné vzájemné emancipaci.

Róbert Roško se narodil v roce 1932 v průmyslovém městě Krompachy a své rané mládí prožil ve Spišském Podhradí. Vystudoval filozofii a sociologii v Praze a od založení akademického sociologického pracoviště v Bratislavě až do června letošního roku působil ve slovenské sociologii jako jeden z jejích nejvýznamnějších a nejosobitějších

badatelů. Krátce poté, co odešel definitivně na odpočinek, který již předtím částečně trávil v rodné obci své manželky, Lužici u Hodonína, náhle a tiše zesnul 16. 10. 2000 ve věku 68 let.

Kromě stabilní orientace na již zmíněné originálně pojaté studium slovensko-české problematiky se R. Roško zapsal do dějin československé sociologie tím, že na bázi zvenčí naoktrojovaného mezinárodního výzkumu „sblížování dělnické třídy a inteligence“ (který se opíral o podivnou představu „stírání sociálních rozdílů“ ve státně socialistických společnostech) zformuloval a v polovině osmdesátých let publikoval myšlenku o „domácím pracovním okruhu“ jako o zárodku *rozevírání* sociálních rozdílů, kterou o hezkých pár let anticipoval sociologické výzkumy po roce 1989. Angažoval se v nekonvenčních aktivitách „perestrojkového“ období. V devadesátých letech pozoruhodným způsobem inicioval a vedl výzkum zrodu občanské společnosti na Slovensku. Své myšlenky týkající se této problematiky, spojené s obtížným procesem demokratizace slovenské společnosti, sepsal ve studii *Smer moderné občianstvo* vydané v Bratislavě v roce 1995. Jeho vícedimenzionální typologie postojů obyvatelstva Slovenské republiky k demokracii není originální pouze použitou terminologií (od typu „oráčov“, který charakterizuje jako „multidimenzované občianstvo“ až po typ „valaškárov“, skrývající skupinu „čínorodých pseudodemokratov“), nýbrž především úpornou snahou postihnout v obecné problematice občanství specificky slovenské, v domácím prostředí prakticky uchopitelné jevy, jejichž řešením se slovenská demokracie musela a musí zabývat. Svou vědeckou dráhu završil monografií *Slovensko na konci tisícročia*, jejíhož vydání se již bohužel nedočkal.

Róbert Roško byl člověk skromný, pracovitý, přemýšlivý, přátelský, milý, humorový, upřímný, zásadový a statečný. O kolika lidech lze takovýto soubor epitet vyslovit bez falšování skutečnosti? O něm určitě ano. A byl takový i vůči nám, českým sociologům, kteří jsme měli tu čest jej považovat za věrného spolupracovníka a přítele. Je a bude nám tu bez něho smutno.

Pavel Machonin

Zprávy z Masarykovy české sociologické společnosti

Masarykova česká sociologická společnost obdržela v posledních měsících řadu nabídek k účasti na konferencích a výzvy k publikacím či dalším pracovním kontaktům. Uvádíme základní informace včetně kontaktních adres.

- 1) ISA Research Committee on Housing and Built Environment RC43, International conference on The Social Implications of Planning and Design, Technion, Israel, January 2002

Zájemci o tuto konferenci kontaktujte: Willem van Vliet, President RC43, e-mail willem@spot.colorado.edu. Termín pro zaslání příspěvků nebyl uveden.

- 2) The VIII Biennial Conference „Social Justice and Social Exclusion“, Israel, September 18-21

Zájemci najdou informace na web page <http://www.colman.ac.il/behave/justice2000>, Dahlia Moore, Ph.D., Department of Behavioral Science, College of Management, 7 Yitzhak Rabin Ave., Rishon Letzion 75190 Israel, fax +972-3-936-4173, nebo Department of Sociology, The Hebrew University, Mount Scopus, Jerusalem 91905 Israel, e-mail msdmoore@mscc.huji.ac.il

Termín pro zaslání abstraktů nebyl uveden.

- 3) Marie Curie Fellowship, Centre for Census and Survey Research, University of Manchester, UK

Marie Curie Fellowship představuje doktorský výzkum studentům s příležitostí účastnit se práce mezinárodně uznávané výzkumné skupiny.

Pro další informace navštivte web page <http://les.man.ac.uk/ccsr/marie.htm> nebo kontaktujte Ruth Durrell, Administrator, CCSR, University of Manchester, UK, tel. +44-0161 275 4721, fax +44-0161 275 4722, <http://les.man.ac.uk/ccsr>

Termín pro zaslání příspěvků nebyl uveden.

- 4) Religion in the Americas: Constructing Self, Community, and Nation in the Age of

Globalization, Rockefeller Residential Fellowships in the Humanities

The Center for Latin American Studies at the University of Florida bylo zvoleno Rockefellerovou nadací, aby hostilo tříletý program Residential Fellowships in the Humanities týkající se podpory studia náboženství, občanské společnosti a globalizace v Latinské Americe a ve Spojených státech.

Program je otevřen v první řadě mladším studentům v sociálních vědách a s humanitním zaměřením, a neakademickým odborníkům a umělcům.

Pro více informací navštivte web page <http://www.latam.ufl.edu/rfl/> nebo kontaktujte programového ředitele: Professor Philip J. Williams, pjw@polisci.ufl.edu, University of Florida Center for Latin American Studies, 319 Grinter Hall, PO Box 115530, Gainesville, FL 32611-5530, USA, tel. +1-352-392-0375, fax +1-352-392-7682

Příhlášky zasílejte do 15. února 2001.

- 5) Social Science Research Council Fellowship on Information Technology, International Cooperation and Global Security, New York, USA

The Social Science Research Council vyhlašuje studijní pobyt v oboru informačních technologií, mezinárodní kooperace a globální bezpečnosti na letní období 2001.

Příhlášky zasílejte do 12. ledna 2001 (termín platí pro účastníky ze Spojených států) a do 22. ledna 2001 (ostatní účastníci).

Pro více informací a zasílání aplikací: e-mail Itcoop@ssrc.org, web www.ssrc.org

Program on Information Technology, International Cooperation and Global Security, Social Science Research Council, 810 Seventh Avenue, New York, NY 10019, USA, tel. +1-212-377-2700, fax +1-212-377-2727

- 6) ISA Iberoamerican Subcommittee of Research Committee on Participation and Self-Management, RC10 pořádá XIV International Sociological Seminar Democracy and participation in organizations in the new informational societies, San Juan, Argentina, 27-30 June 2001

Ukuteční se čtyři semináře ve španělštině a jeden v angličtině:

- 1) Vývoj a rovnost v nové informační společnosti
- 2) Výcvik, účast a kultura v organizacích
- 3) Sebeorganizace, zkušenosti a sociální hnutí
- 4) Nové technologie v nové informační společnosti

- 5) Demokracie v organizacích (příspěvky v angličtině)

Abstrakta by měla být zaslána do 31. ledna 2001 na adresu: Cristina Ayza, e-mail Cristina@unsj.edu.ar, Direccion de Ciencia y Tecnica, Av. Espana 1512 - Sur - Capital, Cp. 5400 San Juan, Argentina, tel. +54-264-422 3724, fax +54-264-422 3717

Seminář MČSS o vývoji sociální struktury české společnosti

Dne 10. 10. 2000 uspořádala Masarykova česká sociologická společnost na půdě Sociologického ústavu AV ČR seminář věnovaný vývoji sociální struktury české společnosti v období 1988-1999. Obsah semináře byl založen na empirických výzkumech ústavního týmu Transformace sociální struktury, zejména na posledním velkém šetření „Deset let společenské transformace v České a Slovenské republice“. Po úvodním slově vedoucího týmu Milana Tučka, který popsal hlavní okruhy zájmu a strukturu získaných dat, jednotliví členové týmu podrobně informovali o dílčích aspektech stavu a vývoje české společnosti za uplynulé desetiletí.

Lumír Gatnar informoval o vzdělání, příjmových a majetkových poměrech jednotlivců a domácností, kde konstatoval vysokou strukturální setrvačnost – u vzdělání je dána generační obměnou jen cca 2 % zkoumaného souboru za rok, u majetku jeho dlouhodobou akumulací, dále o úrovni spotřeby, kde zhruba polovina populace sice pociťuje jistou deprivaci již na elementární úrovni, ale nejnížší skupiny jsou o něco méně početné než nejvyšší při celkovém tvaru křivky blížícím normálnímu rozdělení. Nejcitelnější rozdíly se vyvinuly v třídní diferenciaci, kde se nově objevily skupiny podnikatelů a samostatně činných, přičemž se zmenšila pouze skupina s nejnižší kvalifikací, a to zejména ve druhé polovině devadesátých let.

Pavel Machonin navázal podrobným rozborem statusu, jeho konzistence, intra- a inter-

generační mobility a reprodukce vzdělanostní struktury. Status, jak celkový, tak jeho materiální a kulturní složka, mají v roce 1999 klasický hruškový tvar. Jiná je situace u jeho konzistence, která převažuje pouze u nejnižší a nejvyšší skupiny, jinak je pro českou společnost typická převaha kulturního statusu nad materiálním, která je mnohdy dokonce výrazná, opačná inkonzistence je podstatně méně frekventovaná. V intragenerační mobilitě jsou dvakrát častější vzestupy než sestupy, dohromady utvářejí asi třetinovou celkovou mobilitu, zbytek čili dvě třetiny populace byly mobilitně stabilní. Obdobná situace častějšího vzestupu platí i o intergenerační mobilitě, s poměrně značným podílem osob se stupněm vzdělání shodným s rodiči, který navíc roste s klesajícím věkem respondentů, což svědčí o uzavírání přístupu k vyššímu, zejména vysokoškolskému vzdělání.

Pavel Kuchař se věnoval změnám ve složitosti práce, tj. jejímu zvyšování, otázkám ustavení trhu práce a nezaměstnanosti, s důrazem na pozvolné uplatňování meritokratických principů, kdy diferenciací výdělků se celkově prohlubuje a zvětšuje se rovněž její závislost na dosaženém vzdělání. Pavlína Šťastnová pak rozebrala výrazné proměny volnočasových aktivit, ke kterým došlo z větší části již v prvních letech uplynulého desetiletí, a jejich hlavní charakteristikou je odklon od rodinného života a zábavy k pracovním a výdělečným aktivitám. Velmi cennou byla závěrečná rozsáhlá diskuse, která přispěla k objasnění možných příčin a mechanismů zjištěných změn.

Lumír Gatnar

Spolupráce vlády a společenskovědních pracovníků

V roce 1999 vytvořila současná česká vláda jako svůj poradní orgán Radu pro sociálně ekonomické strategie (RASES). Tento orgán si vytvořil svůj sekretariát působící jako součást Úřadu vlády ČR. Jedním z prvních kroků RASES byla výzva adresovaná řadě společenskovědních pracovníků, mj. z oblasti sociologie, ekonomie a politické vědy, aby zpracovali studie, pojednávající o různých aspektech sociální skutečnosti a pokusili se formulovat svůj názor na výhledy společnosti pro nejbližších patnáct až dvacet let. Tyto studie byly shrnuty do interního sborníku materiálů. Sekretariát RASES se pokusil na základě získaných podkladů zpracovat první, předběžné znění ucelenější vize vývoje české společnosti na uvedené období, přičemž jeho autoři sami předem upozornili, že nejde o důkladnou vědeckou syntézu, nýbrž spíše o předběžné vyjádření do značné míry ideologické povahy.

Dalším krokem bylo zadání určitých průřezových témat celým skupinám společenskovědních pracovníků se žádostí, aby pověření pracovníci zorganizovali seminární diskuse, jež by vedly ke vzniku kolektivních výstupů (studií), použitelných pro další práci na „vizi“ vývoje společnosti, o jejíž vytvoření česká vláda po vzoru zemí Evropské unie i nadále usiluje. Na danou výzvu pozitivně reagovaly desítky společenskovědních pracovníků. Ke každému ze zadaných téma se realizovalo zpravidla několik seminárních diskusí a jejich moderátoři z nich zpracovali výstupy vztahující se k zadaným tématům. Ze sociologického hlediska byla relevantní zejména témata vztahující se k hodnotovým orientacím, sociální soudržnosti, vývoji vzdělanosti, perspektivám informační společnosti apod.

Výstupy ze seminářů byly v létě roku 2000 prodiskutovány na setkání moderátorů a přizvaných dalších badatelů o vývoji společnosti ve Zvíkovském Podhradí. V průběhu diskuse zazněla celá řada zajímavých poznatků, již se, podobně jako celého kola předchozích seminářů, zúčastnili vědci různých vědních disciplín, z různých vysokoškolských i akademických a resortních výzkumných pracovišť a

s různorodými teoreticko-metodologickými přístupy. Ukázalo se, že je možný smysluplný a přátelsky vedený věcný dialog mezi ekonomy, sociology a politickými vědci, mezi zastánci teorie modernizace a postmodernisty, mezi liberály a přívrženci možnosti racionálních státních zásahů do společenských procesů, mezi sekulárně a nábožensky orientovanými pracovníky atd. Na této konferenci bylo sděleno, že RASES se bude nadále zabývat spíše střednědobými výhledy a že práci na dlouhodobějších výhledech přejímá nové pracoviště založené při Univerzitě Karlově v Praze, jehož zástupci přislíbili využít zpracovaných podkladů a spolupráce s jejich autory v druhé etapě prací na vizi vývoje společnosti.

Pokud je mi známo, je právě vyličená aktivita české vlády od druhé poloviny šedesátých let prvním pokusem o založení soustavnější otevřené spolupráce vlády se skutečnými společenskými vědami. Je předčasné hodnotit možné vyhlídky tohoto pokusu, ale sama jeho existence je zajímavým sociologickým faktem, který stojí za zaznamenání.

Obecnou informaci o tomto pozoruhodném jevu mohu doplnit o informaci konkrétnější, týkající se problematiky vědeckého poznání vývoje sociální struktury.

Na přelomu roků 1999 a 2000 zpracovali P. Machonin, M. Tuček a L. Gatnar pro RASES studii „Vývoj sociální struktury české společnosti“, která se opírala o čerstvá data z výzkumu „Deset let společenské transformace“, vedeného M. Tučkem, a o studii P. Machonina „Teorie modernizace a česká zkušenost“. Obě tyto studie byly již mezitím vydány jednak v *Sociologických textech* Sociologického ústavu AV ČR jako společný text Machonina, Gatnara, Tučka, jednak jako studie věnovaná konfrontaci teorie modernizace a české zkušenosti, zahrnutá do širší knižní publikace [Mlčoch, Machonin a Sojka, *Ekonomické a společenské změny v české společnosti po roce 1988 (alternativní pohled)*].

V další etapě RASES vyzvala skupinu sociologů, aby v návaznosti na studii o vývoji sociální struktury připravili na bázi společného semináře podkladový materiál na téma „sociální soudržnost“. Autorsky se na této práci podíleli Pavel Machonin (ed.), Marie Čermáková, Lumír Gatnar, Věra Kuchařová, Martin Lux,

Petr Mareš, Milan Tuček a Michal Illner. Svými připomínkami a náměty v průběhu semináře dále přispěli Ivo Baštýř, Miroslav Hiršl, Jan Křížka, Zdena Mansfeldová, Jiří Šubrt a pracovníci Rady vlády ČR pro sociálně ekonomické strategie. Výsledkem mimořádně intenzivní práce celého semináře i autorského kolektivu, vykonané v krátkém čase dvou měsíců na jaře 2000, se staly poměrně obsáhlé teze „K problematice sociální soudržnosti“, což je dokument, který se od dosavadní produkce české sociologie v několika ohledech odlišuje: jistou novostí úhlu pohledu, objektivně experti-

zním charakterem, který však je současně účelově zaměřen vzhledem k existujícímu zadání, a spoluprací sociologů z různých pracovišť a oborů. Vzhledem k tomu, že tato výsledná studie přinesla novy a, jak se zdá, poměrně zajímavý pohled na pojetí a možnosti praktické aplikace výsledků výzkumu sociální struktury české společnosti, která bývá jinak zpravidla analyzována spíše z hlediska vnitřní diferenciace, rozhodli se její autoři nabídnout některé ze svých textů k publikaci v *Sociologickém časopisu*.

Pavel Machonin

Konference „Střední třída, demokracie a prosperita“

Dne 27. listopadu 2000 se v Kaiserštejnském paláci na Malostranském náměstí v Praze uskutečnila konference na téma „Střední třída, demokracie a prosperita“. Pořádal ji Institut pro evropskou politiku a ekonomiku (IEPE), Konrad-Adenauer-Stiftung a ekonomický týdeník *Euro*. Příspěvky, které byly na konferenci předneseny, budou vydány Institutem pro evropskou politiku a ekonomiku jako sborník.

Cílem konference bylo obrátit pozornost odborníků, politiků a médií k otázce role středních tříd v ekonomickém, sociálním a politickém vývoji zemí střední a východní Evropy a zejména České republiky. Téma konference bylo inspirováno názorem, že silná střední třída je významnou podmínkou pro existenci demokratického kapitalismu a pro dosažení a udržení politické stability společnosti. Střední třída či střední stav je nositelem ekonomického a lidského kapitálu, který investuje a zhodnocuje v produkci a směřuje a přispívá k formování a stabilizaci ekonomického systému známého jako kapitalismus. Je také nositelem hodnot, postojů a preferencí, které jsou podmínkou pro existenci systému vládnutí nazývaného demokracie. Střední třída je připisována pozitivní role při zhroutilí post-totalitarianismu v zemích střední a východní Evropy a někteří odborníci soudí, že je třeba střední třídu budovat, protože na osudu střední třídy závisí další transformace a stabilizace těchto společností.

Uvítací projevy na této konferenci pronesli Jiří Lobkowicz, předseda IEPE a Frank Spengler, ředitel Konrad-Adenauer-Stiftung. Úvodní příspěvek přednesl Nikolaus Lobkowicz, bývalý děkan a prezident Mnichovské univerzity a Katolické univerzity v Eichstättu. Hlavní příspěvky konference byly rozděleny na sociologickou, ekonomickou a politologickou část, které po sobě následovaly. V sociologické části vystoupili Petr Matějů (poslanec PČR, SoÚ AV ČR) s tématem Peripetie obnovy střední třídy, Jan Pavlík (Liberální institut) s tématem Struktura lidského kapitálu a Jiří Večerník (SoÚ AV ČR) s tématem Střední třída a středostavovský konsensus. V ekonomické části přednesli své příspěvky Lubomír Mlčoch (děkan FSV UK) na téma Vliv sekundární ekonomiky, Vladimír Benáček (Institut ekonomických studií FSV UK) na téma Malé a střední podnikání a školství v Česku – dvě promarněné šance a Jaroslav Šulc (Vojenský otevřený penzijní fond) na téma Penzijní reforma v České republice. V politologické části přispěli k tématu střední třídy Miroslav Novák (Institut politologických studií FSV UK) příspěvkem nazvaným Aristoteles aktuální a inspirující – role středních tříd a smíšené vlády a Klára Vlachová (SoÚ AV ČR) s příspěvkem Politické postoje a volební preference. Moderátory jednotlivých částí konference byli Jiří Pehe (New York University), Tomáš Halík (prezident České křesťanské akademie), Vladimír Kreidl (Patria Finance) a Jacques Rupnik (Foundation Nationale des Sciences Politiques).

Pozvání odborníci nabídli ve svých příspěvcích mnoho pohledů na střední třídu či střední stav. Ukázalo se, že v definici pojmu střední třída neexistuje mezi sociálními vědci jednota. Někteří považují třídy za něco, co objektivně existuje, jiní chápou třídu spíše jako analytickou proměnnou. Jedni ji definují objektivně – ekonomové např. jako střední příjmové kategorie, sociologové např. jako skupinu vyznačující se „středním“ statusem. Jiní více spoléhají na subjektivní přihlášení se ke střední třídě. Některým je bližší weberiánský přístup k třídám, jiným spíše marxistický.

Tato různost definic třídy však nebránila tomu, aby se odborníci shodli na střední třídě či středním stavu jako na skupině, která je situována na středu sociálního žebříčku, vyznačuje se zpravidla středním a zejména vysokoškolským vzděláním, střední prestiží, středními příjmy, nevyznačuje se zvláštním investičním chováním a zaujímá umírněné postoje, hodnoty a orientace (středovou politickou orientaci, téměř vyrovnané preference pro levicové a pravicové politické subjekty, střední názory na svobodu trhu či jeho regulaci apod.). Již Aristoteles ji podobně popsal ve své *Politice*. Střední třída jsou podle něj občané, kteří jsou mezi chudými a bohatými a naslouchají hlasu rozumu. Stát středních vrstev je nejlepší, protože nevede ke stranickým rozbrojům a kde je střední třída početná, tam je mezi občany nejméně nepokojů.

V příspěvcích se však objevily také zmínky o tom, že střední třída nemusí být jen zdrojem stability a konsensu ve společnosti. Histo-

rie ukázala, že střední třída, pokud je ohrožena, může mít podobně jako vyšší či nižší třídy sklony k extremismu a ohrožovat demokracii. V současných středostavovských společnostech se zase staré třídní konflikty přesouvají dovnitř nové střední třídy (konflikt manažerů versus sociální a kulturní odborníci) a namísto různých tříd mezi sebou soupeří segmenty nové střední třídy. Změny sociálního rozvrstvení nesmazávají sociální konflikty, ale pouze je přetvářejí.

Je tedy vůbec možné cíleně budovat střední třídu a zajistit tak demokracii a politickou stabilitu, kapitalismus a zdárný ekonomický vývoj? To je otázka, na kterou konference nedokázala jednoznačně odpovědět. Podle některých je třeba střední stav budovat, podle jiných je vznik třídní struktury spíše samovolný. V obou případech jsou však předpokladem určité strukturální a institucionální podmínky. Tyto podmínky nejsou v České republice zcela ideální. Vyznačují se řadou problémů, které ohrožují nejen střední třídu, ale problematizují také postavení nižších a vyšších tříd – špatný přístup k vysokoškolskému vzdělání, nekvalitní vysoké školství, velké progresivní zdanění, neefektivní přerozdělování a podpora upadajících velkých podniků, velký počet lidí zaměstnaných ve státním sektoru a s tím související nízké platy, problémy sociální politiky, zejména důchodové reformy, nerovnosti v ceně práce vykonávané v pracovním poměru a samostatně, nerovnosti na trhu s bydlením a mnohé jiné.

Klára Vlachová

Je marxismus životný?

Diskuse na téma uvedené v nadpise proběhla 18. září 1999 na zasedání hlavního výboru Polské sociologické společnosti a o jejím obsahu se můžeme dočíst v 61. čísle bulletinu téže společnosti *Informacja Bieżąca* z března 2000. Vzhledem k závažnosti a aktuálnosti problému i vzhledem k tomu, že se dříve či později patrně nevyhneme podobné diskusi ani u nás, považuji za vhodné o některých vyslovených názorech informovat.

Úvodní slovo přednesl předseda Polské sociologické společnosti Andrzej Kojder z katedry sociologie práva Varšavské univerzity. Ten mj. řekl, že „s marxismem je to nyní trochu jako s dobrým známým, kterého jsme několik let neviděli. Kdysi jej bylo všude plno, a dnes je těžké se s ním setkat. Všichni si přece vzpomínají, že byl dříve velmi vlivný a na tom, zda se mu lidé klaněli, mnohé záleželo. Ti, kteří jej neměli v úctě, se tím většinou nechlubili. Málokdo měl odvahu nezajímat se o něj, nebo jej dokonce přezírat. Marxismus byl totiž jako mocný pán: stoupence a přátele obdařoval

přízní, nepřátele však byl připraven proměnit v prach a popel zapomnění.

Mezi lidmi s marxismem upřímně sdílenými nechyběli ani sociologové. Téměř do konce osmdesátých let v něm nacházeli pokladnici plně nevyužitých tvůrčích inspirací, badatelské direktivy zasluhující prohloubení, pronikavé teoretické analýzy, plodné gnozeologické ideje i důležité dějinné pravdy. Později, během posledních deseti let, se však o něm málokdo zmiňoval, a tím méně o něm hovořil. Mohlo se dokonce zdát, že marxismus nikdy neexistoval. Někdejší jeho propagátoři, obhájci a strážci se od něj beze slova vysvětlení nebo rozloučení odvrátili.

Co je tedy v marxismu natolik zvláštní, že během tak krátké doby vyvolal krajně rozdílné poznávací postoje? Je nadále životný, i když o tom nikdo nechce mluvit? Jak to dnes vypadá s marxistickým dědictvím? Jaká jsou jeho pasiva a aktiva? Co může nabídnout sociologii a širěji společenské teorii? Uchoval si ještě nějaké historiozofické a intelektuální hodnoty? Nestal se pro myslitele hledající cestu, jak odstranit vykořisťování člověka člověkem a jak spasit svět nebezpečnější než zlo, s nímž se chtěl utkat?*

Příspěvek Elżbiety Halasové z Institutu sociologie Katolické lublinské univerzity má název *Nahodilý pohled na „životnost“ marxismu*. Autorka sama je poněkud překvapena, že se k této otázce má vyjádřit. Nebylo by totiž podle ní vůbec divné, kdyby se jí na důvod a motiv jejího vystoupení na toto téma zeptali znalci marxismu, jeho vyznavači i účastníci antikomunistických „křížových výprav“. Všichni by k tomu jistě byli oprávněni.

První proto, že téma vyžaduje rozsáhlé znalosti, ale autorčina recepce marxismu je minimální. Druzí by jí mohli položit otázku, co může vědět, chápat a říci ten, kdo kromě *Osmnáctého brumairu Ludvíka Bonaparta* téměř nic víc z vlastního zájmu ani z nutnosti v minulé epoše z Marxových základních textů nečetl. Podle třetích není určitě vhodné zúčastnit se diskuse, která prakticky revitalizuje témata, která by měla být odsouzena k zapomnutí. V odpovědi těm třetím se autorka odvolává na hermeneutiku a na vědomí, že jednou vytvořený systém koncepcí se nedá snadno pohrbit, že je nutné pochopit zdroje síly jeho výzvy.

Pokud jde o první a druhé, autorka jim odpovídá, že její výpověď nepochází ani „zvnitřku“ marxismu, ani z konfrontace s ním, ale ani z pozice jeho objektivní analýzy, nýbrž z perspektivy toho, kdo je k němu obrácen zády, komu však, přes tvrdošijný nezáměr o něj, marxismus vstupuje do jeho zorného pole. Autorka má na mysli marxismus jako teoretickou nabídku, nikoli jako sociální hnutí a jeho ideologický základ, i když si uvědomuje, jak velmi těžké je právě ideje a ideologii od sebe oddělit.

Ve svém prvním pohledu na marxismus se autorka snaží ukázat, jak se objevuje v její četbě a jak na tomto příkladu lze ocenit jeho „životnost“. Vychází přitom z určitých svých vzpomínek a uvádí: „Roku 1993 jsem v sídle Russel Sage Foundation v New Yorku v souvislosti se studiem vědeckých výsledků dosažených na Kolumbijské univerzitě hovořila s prof. Robertem K. Mertonem. Moji pozornost upoutal určitý detail výzdoby jeho pracovny: mezi třemi sociology zasluhujícími trvalou památku zaujímal čestné, ústřední místo portrét Karla Marxe. Tento portrét jsem samozřejmě neviděla poprvé, ale poprvé se mi výrazně nejevil jako ideologická ikona. Vyvolává to tyto otázky: Lze Marxe chápat jako normálního vědce (a proto na něj také zapomenout)? Je opravdu velkým spolutvůrcem sociologie? Které z jeho koncepcí mohou nadále této vědě zajišťovat životnost? Šlo by zde o životnost sociologie, nikoli marxismu! Jsou to koncepce originální, nebo pouze interpretace dřívějších myšlenek, jež se nakonec vracejí v nové podobě, spojené s jiným jménem, v souladu s principem OTSOG (čili *On the Shoulders of Giants* – R. K. Merton)? Mám zde na mysli konkrétně koncepcie Hegelovy. Jsme-li už u dialektiky, pak je třeba upozornit, že to byl marxista Lucien Goldmann, kdo ukázal, že 150 let před Heglem a 200 let před Marxem ji pěstoval Blaise Pascal (notabene ze sociologů se Pascalem inspiruje snad pouze Pierre Bourdieu).

Ostatně rozumné se zdá být právě Bourdieuovo stanovisko. Ten, když používá pojem kapitálu *sensu largo*, vystavil se nebezpečí, že bude jednoznačně spojován s autorem *Kapitálu*. Bourdieu však navrhuje pragmatický přístup k Marxovi. Může-li se z Marxových textů něco hodit, např. z *Tezí o Feuerbachovi*, jež často

cituje, je-li něco užitečné, pak je třeba toho využít pro vlastní teoretický zisk. Je však nutné si uvědomit, jak to právě Bourdieuova teorie ukazuje, že Marx už nutně nemusí zůstat výlučným strážcem historické, kolektivní a procesuální perspektivy v sociologii, i když práce Charlese Tillyho a Alaina Touraina, jež nesporně tyto dimenze obsahují, vyrůstají z toho, že na Marxe koncepčně i ideově navazují.“

Autorka považuje za životný a zajímavý fenomenologický a hermeneutický štěp na marxismu, spjatý s problematikou sociologie vědění a ideologie, jak se projevuje v Goldmannových a Castoriadisových pracích o společenských představách. Je však třeba podle ní přiznat, že v tzv. interpretativní sociologii nejednou absentovala zásadní otázka panství a moci pomocí symbolických nástrojů.

Také druhý pohled na marxismus je spjat s určitou autorčinou vzpomínkou. Ve stejné době, tj. v roce 1993, ale na jiném místě, naproti budovám Kolumbijské univerzity, zjistila, že na nejexponovanějších pultech knihkupectví jsou vystavena četná nová vydání děl Herberta Marcuseho, Theodora Adorna i jiných představitelů frankfurtské školy a také starší i novější práce, jež jsou jim věnovány. Životnost tohoto proudu marxismu je zřejmá na první pohled. Stačí podle autorky uvést jména Jürgena Habermase nebo Clausse Offého, i když pozornost mezi jeho tvůrce poutá každou chvíli jiná osobnost, jako nyní Walter Benjamin. Objevují se proto další otázky: Má být sociologie kritická a v jakém smyslu? Může kritický postoj vyrůstat pouze z marxismu? Jak spojit interpretativní sociologii se sociologií kritickou?

Třetí autorčin pohled na marxismus souvisí s tím, že roku 1987 rovněž v USA na výstavě v knihovně Illinoiské univerzity upoutala její pozornost rudá objemná kniha *Cultural Criticism* s typem písma na obálce, který dobře znala z transparentů. S tím, jak je tento kulturní kriticismus vůči americké společnosti praktikován, se mohla pro sebe úplně neočekávaně seznámit na semináři Normana Denzina, jinak známého symbolického interakcionisty. Zde marxismus ožíval prostřednictvím prvků postmoderny, počínaje Françoisem Lyotardem. Marxismus je tudíž přítomen i v různých hybridních formách. Jakkoli se objevují odlišné

argumenty, autorka je přesvědčena, že jak biografické a personální vazby postmodernistických sociologů, tak i jejich *praxis* mají mnoho znaků marxismu, který v této podobě už nikoli v dělnické třídě, ale v různých ovládaných menšinách pohlaví, sexuální orientace a kultury hledá nositele strukturální transformace. Stranou autorka ponechává otevřenou otázku projevů přítomnosti marxismu v postmodernismu.

V závěru autorka upozorňuje na pokusy spojit marxismus se symbolickým interakcionismem. Jürgen Habermas a teorie komunikativního jednání z jedné strany navazují na Georga Herberta Meada, přičemž nelze pochybovat, že Meadova filozofie jednání je zakotvena v četbě Hegela. Z druhé strany se o odhalení této spojitosti velice zasloužil Hans Joas tím, že explikoval koncepci praktické intersubjektivní i společný význam pragmatismu a kritického marxismu pro občanskou sociologii.

Poslední pohled vyjadřuje autorka telegraficky: Kongres Evropské sociologické asociace, srpen 1999, Amsterdam. Nabídka nakladatelů: Andrew Gamble, David Mash, Toy Tant: *Marxism and Social Science*, Macmillan 1999.

Dalším diskutujícím byl Marian Kempny z Institutu filozofie a sociologie Polské akademie věd ve Varšavě. Jeho příspěvek je nadepsán *Životnost, nebo soumrak marxismu?* Je uveden myšlenkou, že hlavní těžkost takového diskursu plyne z toho, že jsou pouze příležitostné a že názory v nich vyslovené mají zpravidla polemické souvislosti.

Kempny říká, že jeho poznámky se v podstatě týkají jedné otázky, při jejíž formulaci se však musí odvolat na tři kontexty: na roli marxismu ve společenské teorii, na zvláštnosti vztahu k „marxismu“ v podmínkách polské akademické sociologie a konečně na roli paměti a zapominání při tvorbě nejen tradice, ale také hierarchie vlivů a autorit současné sociologie.

Aby dokázal, že tyto kontexty jsou zásadně neoddelitelné, odvolává se na výrok Antoniny Kłosowské ze září 1990, tedy z doby, která byla pro Polsko i pro polskou sociologii zvláště významná. Kłosowská tehdy prohlásila: „Marxismus ve svých nejvíce zvlgarizovaných verzích byl zajisté hlavním soužením,

zdrojem pocitu pohromy a někdy faktické pohromy polské sociologie. Avšak určité prvky (...) marxovského marxismu zanechaly v naší, podobně jako ve světové sociologii stopy jiného druhu a nedomnívám se, že bychom měli usilovat o jejich likvidaci.“

Marxismus jako soužení a jako součást sociologického intelektuálního dědictví, to je tedy podle Kempného zřetelné pronikání dvou různých řádů diskursu, z nichž intelektuální životnost marxismu nemá prvoplánový význam. Proto se autor omezuje na to, aby uvedl kontexty nestejné důležitosti, které je třeba v souvislosti s problematikou životnosti marxismu připomenout. Jeho poznámky se tudíž spíše pokoušejí zamyslet nad tím, proč se dnes téma marxismu vrací, než aby se snažily vyřešit problém jeho životnosti.

Co tedy dnes vyvolává náš zájem o marxismus, když staré metanarace byly nahrazeny novými sociologickými „vyprávěními“, např. o všudypřítomné občanské společnosti nebo o globální demokracii? – ptá se Kempný. A odpovídá, že se zajisté nemůžeme omezit na perspektivu současné výbavy polské sociologie, a to proto, že se v ní dnes nevedou spory o teoretické hodnoty marxismu a nesetkáváme se zde s jeho stoupenci (ani mezi těmi, kteří ještě nedávno psali o marxismu jako o léku na všechny neduhy „buržoazní“ sociologie, máme-li použít termínu, jenž je dnes tak *démodé*, že mezi mladými sociology, kteří se učí o užitečnosti teorií nového institucionálního či racionální volby pro pochopení postkomunismu, vzbuzuje jedině údiv).

Bez většího rizika se tudíž dá podle Kempného tvrdit, že to není onen intelektuální kontext, který je dnes pro polské sociology nejdůležitější. Daleko podstatnější je „odčiňování“ minulosti, snaha vytěšňovat z myšlení o minulosti sociologie v Polsku (té vzdálenější, ale především té bližší) její sepětí s marxistickým myšlením a ideologií.

Je možné dokázat, že postoj či perspektiva toho, kdo byl k marxismu obrácen zády, byly pro naše prostředí na sklonku reálného socialismu typické, píše Kempný, zároveň však dodává, že existují také dobře zdokumentované stopy přítomnosti marxismu, jehož teoreticko-ideologická hegemonie, a to nejen v dobách politického teroru, byla nepochybná. Ví to

každý, kdo v sedmdesátých letech přišel s polskou sociologií do styku.

Potřeba „křížové výpravy“ proti marxismu jako zvláštnímu druhu *bête noire*, signalizovaná i ve vědeckém životě kruhů soustředěných okolo Polské sociologické společnosti, jde tedy podle Kempného ruku v ruce s potřebou amnézie, umožňující zapomenout na to, že marxismus byl nejen spíše ideologickou než vědeckou konstrukcí, ale i nástrojem strukturujícím „vědecké pole“. Právě toto střetávání dvou tendencí připomínat a zároveň vymazávat minulost (zřítat se jí) je svéráznou „pružinou“, jež nám dnes přikazuje ptát se na „životnost“ marxismu. Závažným problémem je obraz nás samých, který trochu připomíná záhrobní přízrak, jenž údajně nezanechává v zrcadle svůj odraz. Jinou otázkou je, zda tento portrét byl natolik ohyzdný, např. ve smyslu intelektuální servility vůči marxistickým dogmatům, že je třeba ho důkladně vymazat.

V závěru svého vystoupení autor uvádí, že „sociologie v době postkomunismu formuje (a možná už zformovala) své vědecké pole nově, téma marxismu v polské sociologii lze tudíž chápat tak, že je vyvoláno a zdůvodněno potřebami získat na tomto poli převahu (nebo změnu *statu quo*). V tomto kontextu výše uvedená teze o marxismu jako soužení a pocitu pohromy dostala pro část sociologických kruhů nečekaně odlišný význam, který rozhodně znamenal charakter této disciplíny v Polsku více než historické zásluhy a nepomíjivé intelektuální hodnoty marxismu“.

Autorem posledního příspěvku, nazvaného *Marxismus v kontextu společenských změn devadesátých let*, je Krzysztof Gorlach z Institutu sociologie Jagellonské univerzity v Krakově. Vychází z předpokladu, že v diskusi o životnosti marxismu je nutné nejprve uvést dvě skutečnosti. Předně nelze zapomínat na změněný situační kontext, v němž se polská sociologie ocitla po přelomu z roku 1989. A za druhé je třeba upozornit na nové problémy, jež v současné společnosti (a to samozřejmě nejen polské) vyvolala nová fáze sociálně ekonomického vývoje a přeměny s ní spjaté.

V prvním případě jde především o to, že byly odstraněny faktory, které určovaly pozici marxismu nejen jako specifické koncepte analýzy společenského života, ale také jako

jazyka ideologie zdůvodňující autoritářský, nebo dokonce totalitární model organizace veřejného života. Tento fakt tak dnes umožňuje neomezeně používat marxismus jako nástroj analýzy společenského života, aniž by bylo nutné odvolávat se na různé jeho pojmy a tvrzení tvořící specifický ideologický metaklíč k chápání sociálních jevů a procesů. Příkladem právě takového působení marxismu v minulosti může být jinak vynikající koncepce v podstatě funkcionálního modelu struktury polské společnosti, vypracovaná na přelomu šedesátých a sedmdesátých let Włodzimierzem Wesołowským a jeho spolupracovníky. Váha sociálně profesionálních rozdílů, jež znamenala, že se výrazně navázalo na funkcionalistické modely sociální struktury, byla na půdě této koncepce zdůvodněna zideologizovaným marxistickým kritériem údajného sjednocení vztahu různých sociálních skupin k výrobním prostředkům a v důsledku toho zánikem významu třídních strukturotvorných faktorů v tzv. socialistické společnosti.

Otázka aplikace ideologických metaklíčů nebyla podle autora jediným typem vlivu marxismu na diskurs vedený v polské sociologii minulého období. Jiným negativním jevem tohoto druhu je absence zásadní teoretické kontroverze v polské sociologii šedesátých a sedmdesátých let. Je sice pravda, že se v ní v této době daly zřetelně rozlišit dva základní teoretické proudy, a to humanisticko-analytický, charakteristický pro školu Stanisława Ossowského a vnitřně diferencovaný proud marxistický, činily však dojem formací existujících vedle sebe, nikoli dojem stran sporu týkajícího se podstaty přeměn probíhajících v Polsku. V každém případě byl tento spor nepostřehnutelný, zejména jestli jej srovnáme s tím, jak probíhal např. v rolnické, dělnické či národnostní otázce v polské meziválečné sociologii. Je však zajímavé, že v šedesátých a sedmdesátých letech nebyl marxismus v polské sociologii zkonstatěným systémem, jenž by nebyl s to rodit nové nápady a interpretace.

Stačí dejme tomu připomenout výsledky tzv. poznaňské školy v oblasti metodologie a obecné teorie společenského vývoje, zřejmě např. v idealizační teorii vědy a v teorii tzv. zobecněného historického materialismu, které rozvíjel Leszek Nowak a jeho spolupracovníci, nebo Piotrem Sztompkou navržené paradigma dialektické sociologie, jež bylo zajímavým pokusem o překonání dilemat existujících v sociologické teorii.

V závěru svého příspěvku K. Gorlach uvádí, že dnes neexistují žádná institucionálně-ideologická omezení bránící tomu, aby marxismus byl používán jako analytický nástroj. „Nadto je třeba zdůraznit, že také sama realita je příznivá jeho aktualizaci. Jde přitom samozřejmě o jeho analytický potenciál, nikoli o zkompromitované historiozofické koncepce. Hovořím-li o realitě, mám na mysli globalizaci a její sociální důsledky. Není zde místo pro jakousi širší prezentaci tohoto procesu. Je však třeba poznamenat, že takové znaky globalizace jako prudký rozvoj nových technologií, dramatické zvětšení mobility kapitálu při současných omezeních mobility pracovní síly a v důsledku toho narušení rovnováhy mezi prací a kapitálem, vytvořené v systému *welfare state*, rozšíření ideologie neoliberalismu, jež je svérázným zdůvodněním tohoto trendu přeměn, deregulace a redefinice role státu apod. – to vše se může stát základem tvrzení, že kapitalistický systém vstoupil do fáze, jež je specifickým reflexem jeho prvního období živelného vývoje, vymeзованého jako liberální kapitalismus. Rozšiřující se oblasti chudoby, prohlubující se diferenciací příjmů, narůstající strukturální nezaměstnanost – všechny tyto procesy aktualizují potřebu analýzy třídních dimenzí sociálního řádu i nutnost vnímat zosťující se konflikt zájmů už nikoli v rámci jednotlivých národních společností, ale v měřítku nadnárodním, globálním. Zdá se, že takovýto sociální kontext je tudíž přirozeným prostředím pro ten typ analýzy společnosti, jakou navrhuje právě marxismus.“

Jan Sedláček

X. světový kongres rurální sociologie

Ve dnech 30. července až 5. srpna 2000 se stalo Rio de Janeiro hostitelským městem X. světového kongresu rurální sociologie. Souběžně se světovým kongresem zde probíhalo jednání XXXVIII. brazilského kongresu rurální ekonomie a sociologie. Toto spojení obou kongresů, zdá se, mělo spíše organizační než věcné důvody. Avšak jihoameričtí kolegové je považovali za důležité a užitečné.

Ústřední téma X. světového kongresu „Sustainable Rural Livelihoods: Building Communities, Protecting Resources, Fostering Human Development“ z různých úhlů reflektovalo problémy současného světového venkova: rozumné čerpání přírodních zdrojů, udržitelnost ekonomického a sociálního rozvoje, vytváření přijatelných podmínek pro život venkovského obyvatelstva.

Brazilský kongres rurální sociologie a ekonomie byl, naproti tomu, zaměřen na aktuální národní problémy. V úvodním slově bylo zdůrazněno, že země jako Brazílie musí považovat zemědělství za velmi významné odvětví, na jehož rozvoji závisí zaměstnanost, ekonomická konkurenceschopnost země, blahobyt obyvatelstva a jeho sociální rozvoj. Snad právě proto zde není tak striktně oddělována role sociologie a ekonomie, jako v USA či Evropě. Spjatost a podmíněnost ekonomického a sociálního vývoje je chápána v těsnějších souvislostech a badatelé obou vědeckých disciplín úzce spolupracují.

Na X. světovém kongresu rurální sociologie zastoupení brazilských vědců převažovalo jak v souhrnu akceptovaných abstraktů, tak ve skutečné účasti a prezentaci vědeckých prací na kongresu. Jednání světového kongresu se účastnilo cca 1600 vědců ze 72 zemí pěti kontinentů. Z Afriky bylo prezentováno 25 příspěvků z 10 států, 1380 prací bylo amerických, mezi nimiž ovšem výrazně převažovaly příspěvky jihoamerické (1170 prací). Severní Amerika se prezentovala 198 příspěvky ze třech států, Střední Amerika 12 příspěvky ze 4 států. Asii reprezentovalo 57 prací z 12 států, Evropu 186 příspěvků ze 33 států a 2 státy z Oceánie zaslaly 34 příspěvků. Musíme ovšem poznamenat, že někteří badatelé se prezentovali

několika příspěvky zároveň, např. v různých badatelských skupinách a projektech. Pořadatelská země Brazílie dominovala 1034 příspěvky. Nejčetněji byly zastoupeny Saõ Paulo (229), Minas Gerais (144), Rio de Janeiro (112) a Rio Grande do Sul (85 příspěvků). Evropští badatelé reprezentovali téměř všechna významnější výzkumná i univerzitní pracoviště rurální sociologie. Větší skupiny vědců přijely např. z Velké Británie, Francie, Norska, Švédska, Finska, Německa. Státy východní a střední Evropy byly zastoupeny mnohem skromněji, celkově asi 10 účastníky, z nichž 4 pocházeli z polských universit (v Toruni, Lodži a Krakově), autorka této zprávy je z pražské zemědělské univerzity.

Brazilská početní převaha měla pro cizince jeden nepříjemný důsledek: bez ohledu na angličtinu jako hlavní jednacím jazyk, četná jednání pracovních skupin postupně přecházela do portugalského, neboť ne všichni brazilští účastníci angličtinou vládli. Výjimkou byli badatelé z Paraná, kteří nedostatky v angličtině kompenzovali velmi dobrou němčinou.

Vlastní průběh kongresového jednání měl poměrně tradiční strukturu. Zahajovací řeč pronesl Joseph J. Molnar z USA, současný prezident IRSA. Uvedl, že ačkoliv světové kongresy rurální sociologie se konají vždy po čtyřech letech, někdy se zdá, že to není dost často, neboť problémů venkovských oblastí ve světě neubývá. Nejméně čtyři hlavní světové organizace (CARE, OXFAM, UNDP, the British Department for International Development) a možná i další, které se zabývají rozvojovými strategiemi, chápou právě rozvoj venkova v různých zemích světa jako jednu z výzev současné společnosti. Světové kongresy jsou proto jedinečnou příležitostí srovnávat různé přístupy a výsledky jednotlivých zúčastněných zemí.

V úvodním plenárním zasedání byla položena základní řečnická otázka „Jaký význam má sociální udržitelnost venkova?“ Ačkoliv se zdá, že odpověď na ni je celkem zřejmá, teprve ve světovém kontextu si uvědomujeme, o jak složitém problému hovoříme. Závěrečné plenární zasedání se zabývalo budoucností rurální sociologie a její úlohou při udržení životaschopnosti venkova. Na rozdíl od našich českých zkušeností je pozornost, věnovaná ve

světě výchově mladé generace rurálních sociologů a jejich začlenění do mezinárodní spolupráce opravdu značná.

Symposia probíhala v dopoledních hodinách v průběhu celého týdne. Z jejich názvů si můžeme udělat představu o základních diskusních otázkách: *Sociologická reflexe trvale udržitelného rozvoje* (diskutanti pocházeli z UK, Kanady, Brazílie, USA, Číny a Austrálie); *Sociologický přínos pro využívání přírodních zdrojů* (Austrálie, UK, Nigérie, Senegal, Holandsko); *Proces demokratizace ve venkovských oblastech* (USA, Brazílie, Korea, Tunis, Mexiko, Švédsko, Francie); *Nové přístupy v rozvoji venkovských lokalit* (Maroko, Tunis, Brazílie, Francie); *Zemědělství, příroda a sociální změna* (USA, Austrálie, UK, Mexiko); *Regionální ekonomická seskupení a agrární politiky – MERCOSUR, NAFTA, EC-CAP* (Mexiko, Uruguay, Argentina, Španělsko); *Obživa na venkově* (USA, Peru, Brazílie, Řecko, UK); *Nedobrovolné dosídlování: rizika, rekonstrukce, vývoj* (USA, Indie, UK, Nepál, Švýcarsko, Francie, Kanada); *Zemědělské technologie, společnost a sociální vědy* (Brazílie, UK, Francie, Itálie).

Diskuse na symposiích vycházely především ze zkušeností v mezinárodních výzkumných projektech. Evropští badatelé (např. z UK, Francie, Holandska) vystupovali zejména jako účastníci internacionálních pracovních týmů. Zástupci východní a střední Evropy zde neměli možnost uplatnění. Naše účast ve světových projektech prozatím vesměs chybí. Dostatečný prostor však byl dán v pracovních skupinách, jejichž jednání probíhala paralelně v průběhu celého týdne.

Pracovních skupin bylo celkem šedesát. Dotýkaly se celého kontextu venkovského života, jeho ekonomické i sociální oblasti. Vedle rozsáhlých konceptů globalizace, trvale udržitelného rozvoje, environmentální politiky, alternativních zemědělských hnutí, strategií adaptace v postmoderním světě, se objevovala velmi prakticky pojatá témata venkovského osídlování, dosídlování a přesídlování, zavlažování zemědělských plodin, ekonomické produkce potravin, agrárního obchodu, agroturistiky apod. Další tematický okruh zahrnoval pohledy na různé sociální skupiny (např. mládež, ženy, seniory, handicapované osoby),

sociální hnutí, sociální změny na venkově. Bylo projednáváno zákonodárství pro venkov, zdraví a blahobyt na venkově, venkovská správa a administrativa, kriminalita a násilí na venkově, role náboženství. Všechna dílčí témata směřovala k vytvoření koncepce přijatelné perspektivy pro rozvoj zemědělství a venkovských oblastí. Z našeho pohledu přirozeně skladba priorit rozvoje venkovských oblastí vypadá jinak. Ovšem evropská realita je jen malou součástí světového dění.

Nesporným přínosem účastí na kongresu je uvědomění si světové dimenze rurálního rozvoje. V různých zemích a světadílech mají odlišné významy slovní výrazy jako např. chudoba, bohatství, násilí, ekonomický rozvoj, sociální změna, kulturní identita, postmoderní vnímání rurality. Ne vždy dovedeme docenit význam pěstování manioku či kávy, význam zavlažování či výsledky rurálních osídlovacích strategií v jihoamerických zemích. Na druhou stranu, mnoho ekonomických a sociálních problémů je podobných či téměř identických, byť vznikají na různých kontinentech.

Účast na světovém kongresu byla pro Evropany limitována především vzdáleností. Rio de Janeiro patří k nejkrásnějším metropolím světa. Jeho stinnou stránkou je však vysoká kriminalita. Ta poněkud omezovala volný pohyb po městě a návštěvu památek. Nabídka kongresových exkursí zahrnovala dvě možnosti: malé farmy a kávovou plantáž. Exkurse nebyly zahrnuty v kongresovém poplatku a jejich dodatečná cena byla poměrně vysoká. Lze je hodnotit spíše jako průměrně zajímavé, i když z našeho pohledu byly navštívené objekty značně exotické.

Prezentace výzkumných výsledků na kongresech je důležitou součástí vědecké práce. Pro země střední a východní Evropy účast na nich bohužel často znamená tak velkou finanční zátěž. Snad by za úvahu stála možnost zřízení „národního fondu pro prezentaci výzkumných výsledků“, v němž by se především mladí badatelé mohli formou konkursu ucházet o financování příspěvek k účasti na zahraničních kongresech. Jen touto cestou se totiž můžeme postupně začleňovat do světového vědeckého dění.

Věra Majerová

20. světový kongres Československé společnosti pro vědy a umění (SVU)

Washington, DC, 8.-13. srpna 2000

Výroční světový kongres Společnosti pro vědy a umění, dvacátý od jejího založení v roce 1958 ve Washingtonu, DC, byl pořádán pod záštitou českého a slovenského velvyslanectví ve Spojených státech a v úzké spolupráci s Americkou univerzitou, na jejíž půdě se konal. Se zahajovacími projevy vystoupil prezident SVU Miloslav Rechcigl, prezident Americké univerzity a dalších institucí, které se na organizaci podílely, velvyslanci České a Slovenské republiky ve Spojených státech Alexandr Vondra a Martin Bútora, předseda českého parlamentu Václav Klaus a vicepremiér Slovenské republiky Pál Csáky.

S ústředním tématem „Občanská společnost a demokracie v novém miléniu“ měl kongres ambice být klíčovou událostí roku 2000 pro všechny, zabývající se otázkami Česka a Slovenska. Během tří dnů hlavního akademického programu vystoupilo více než 230 mluvčích především ze Spojených států a Evropy se svými příspěvky v 54 diskusních panelech členěných podle témat od umění až po technické vědy a medicínu. V oblasti sociálních věd byly vedeny diskuse nad tématy: Současná Česká a Slovenská republika, kde šlo především o otázky demokracie v těchto zemích. Právo a soudnictví o reformě soudního systému u nás a na Slovensku, Lidská práva, Neziskové organizace v tržní ekonomice, Mezietské vztahy ve střední Evropě, Politika a vláda, Média a žurnalistika, Ekonomika v České republice, Holocaust a Ženské otázky.

Diskusní panely nejrozličnějších oborů byly doplněny sympozii, která měla na jedné straně vyzdvihnout úspěchy amerických vědců s českými a slovenskými kořeny, ale jedno z nich bylo věnováno i budoucnosti naší planety z hlediska udržitelného rozvoje ve vztahu k české a slovenské společnosti.

Společnost pro vědy a umění si mimo jiné kladla za cíl přitáhnout mladé vědce, což bylo vzhledem k minulým setkáním této organizace, jejíž členové jsou z velké části čeští a slovenští emigranti, novinkou. Bylo uspořádáno pět diskusních panelů, složených ze studentů a

mladých vědců ze Spojených států i Evropy. Příznačně byl nazván panel „Příštích 100 ... 1000 let: Mladá generace otevřeně promlouvá“. „Nové perspektivy českých a slovenských studií“ byl zastřešující název zbývajících čtyř panelů. První z nich, spíše historického zaměření, se zabýval modernitou v českých zemích. Tématy dalších dvou panelů byla demokracie a národní identita.

Příspěvek „Pozice ženy v české rodině 90. let“, se kterým jsem byla zahrnuta do panelu: „Sociální a kulturní důsledky transformace“ a provokativně poutavý příspěvek Jany Valdové z Jihočeské univerzity „Obraz ženy v českých médiích a jeho vliv na ženskou identitu“ odstartoval zajímavou diskusi o postavení žen u nás, kterou vedl Ivan Chorvát (Univerzita Mateje Bela, Banská Bystrica) a která byla konfrontací odlišných zkušeností – československé a americké. Stejně jako v této i v debatách okolo dalších témat se ukázalo odlišné vidění situace těch, kdo se sice stále za součást české nebo slovenské společnosti považují, ale jsou tzv. *outs* – ti ne vždy znali kontext a přesná fakta, ale poukazovali více na souvislosti a možnosti komparace s jinými společnostmi a jejich zkušeností – a těch, kdo tuto situaci aktuálně žijí – ti dokázali lépe vystihnout souvislosti, přičemž získali od svých kolegů určitý nadhled o možnostech interpretace z jiných úhlů pohledu.

Z mého gender pohledu byl kongres zajímavý ze dvou hlavních důvodů. Za prvé už na úplném začátku se SVU ukázala jako typicky strukturovaná organizace, když se mezi úvodními projevy neobjevila jediná žena. Tento fakt se později stal jedním z předmětů diskuse panelu týkajícího se ženských otázek, kterému předsedala Alena Heitlinger. Tato diskuse spolu s panelem Sociální a kulturní důsledky transformace však na druhou stranu ukázala velký zájem o problematiku žen a feminismu v české a slovenské společnosti na obou stranách Atlantiku.

Celkový dojem z kongresu byl myslím pro většinu účastníků ten, že česká a slovenská společnost se od sebe za těch několik let od rozdělení příliš nevzdálily a že o studium všech jejich aspektů je velký zájem po celém světě.

Alena Křížková

Zpráva o mezinárodním semináři „Social Housing in Europe 2000“

Praha, Divadlo Image, 6.-7. 10. 2000

Ve dnech 6.-7. 10. 2000 proběhl v Praze mezinárodní seminář nazvaný *Social Housing in Europe 2000*, kterého se účastnili výzkumníci i praktici zabývající se sociálním bydlením ze zemí Evropské unie i zemí střední a východní Evropy. Seminář organizovaný Sociologickým ústavem AV ČR a Ministerstvem pro místní rozvoj hodlal navázat na mezinárodní workshop pořádaný *Netherlands Graduate School for Housing and Urban Research* v Nunspeet, Nizozemí, v březnu roku 1996, kterého se zúčastnilo okolo 40 výzkumníků bydlení z nejrůznějších zemí západní Evropy. Účast představitelů výzkumu bydlení z transformujících se zemí rozšířila dosud vedený diskurs o trendech a proměnách systémů sociálního bydlení v zemích Evropské unie o zásadnější dotazy dotýkající se potřeby a ekonomické efektivity jakéhokoliv systému sociálního bydlení v podmínkách ekonomické transformace. Mezi nejvýznamnější referující patřili prof. Hugo Priemus z Delftské univerzity z Nizozemí, dr. Kenneth Gibb z Glasgowské univerzity, dr. Iván Tosics, ředitel Metropolitan Research Institute v Budapešti, Jaroslava Zapletalová, ředitelka Inštitútu bývania v Bratislavě, Elena Szolgayová z Ministerstva výstavby a regionálního rozvoje z Bratislavy, ing. Martin Lux, vědecký pracovník Sociologického ústavu AV ČR, Zdzisław Slabkiewicz, prezident Fóra bytových asociací ve Varšavě, Alina Muziol-Weclawowicz z Národní ekonomické banky ve Varšavě a další. Z české strany se diskuse zúčastnili i představitelé Ministerstva pro místní rozvoj, Ministerstva práce a sociálních věcí, Sdružení majitelů domů, Fakulty architektury Českého vysokého učení technického a dalších organizací či institucí zabývajících se problematikou bydlení pro nízké a střední příjmové skupiny obyvatel.

Během dvoudenního programu měli účastníci i hosté možnost seznámit se s aktuálními trendy i problémy různých systémů sociálního bydlení v zemích Evropské unie. Za sociální bydlení se zpravidla považuje sektor nájemních bytů určených pro nízké a střední příjmové skupiny domácností; nájemné

v těchto bytech se pohybuje pod úrovní tržního nájemného a jejich výstavba (někdy i provoz) je do určité míry podporována z veřejných zdrojů. Výsledkem zásadních proměn bytových politik v 80. a 90. letech v zemích EU bylo prudké snížení finanční výpomoci veřejných rozpočtů provozovatelům sociálního bydlení, zvýšení nájemného a zavedení adresného příspěvku na bydlení, resp. na nájemné. Např. v Nizozemí neexistuje od roku 1994 mimo možnost získat státní garance žádná jiná forma finanční participace veřejných rozpočtů na výstavbě či provozu sociálních bytů, které v této zemi tvoří téměř 40 % celkového bytového fondu. V některých zemích však, např. v Německu nebo Irsku, si specifické sociální podmínky (imigrace, prudký růst cen nemovitostí) vynutily zpětné zavedení dotačních vládních programů orientovaných však v daleko větší míře na spolufinancování soukromým kapitálem, než tomu bylo dříve. Hlavními provozovateli sociálních bytů mohou být obce, bytová družstva, obecní bytové organizace, soukromé neziskové bytové asociace, ale i zcela soukromé právní či fyzické osoby, které se příslušnou smlouvou s obcí zaváží plnit dojednané podmínky pro poskytnutí finanční výpomoci. Stále větší důraz se přitom klade na nezávislé provozovatele sociálního bydlení (soukromníci, neziskové bytové asociace), kteří jako svobodní tržní hráči kalkulují své investiční možnosti samostatně bez vlivu veřejných orgánů. Díky tomu také dosahují nižších nákladů, efektivněji využívají vlastního i zapůjčeného kapitálu, provozují bydlení jen tam, kde je ho potřeba aj. V Nizozemí jsou nezávislé bytové asociace v současnosti výhradním provozovatelem sociálních bytů, ve Velké Británii dochází k rozsáhlému převodu stávajícího obecního bytového fondu do vlastnictví asociací, které se již staly výhradním developerem nových sociálních bytů.

Problém finanční nedostupnosti bydlení pro některé skupiny obyvatel je přirozeně velmi aktuální také v zemích střední a východní Evropy. Jak zaznělo z příspěvků, mezi zeměmi existují sice velké rozdíly, nicméně nízká kupní síla na jedné straně a deregulovaný trh stavebních prací na straně druhé vedly ve všech transformujících se zemích k výraznému snížení finanční dostupnosti bydlení pro startovní do-

mácnosti a domácnosti penzistů. Zřejmě nej-
dále ve vytvoření srovnatelného systému so-
ciálního bydlení se systémy běžnými v zemích
EU je Polsko, které v polovině 90. let přijalo
rozsáhlý balík zákonů umožňující i existenci
bytových asociací. Z vystoupení polských
referujících pak bylo zřejmé, že se zavedení
nového systému ukázalo být zatím jako velmi
úspěšné. Mimo prezentace jednotlivých účast-
níků se seminář soustředil rovněž na diskusi
směřující k hledání ideálního modelu sociální-
ho bydlení v podmínkách transformujících se

zemí; zazněly jak argumenty odsuzující jaký-
koliv systém sociálního bydlení, tak argumenty
pro určité specifické provozovatele sociálních
bytů. Výsledek diskuse poslouží jako odrazový
můstek dalšího semináře, který proběhne
v rámci konference *European Network for
Housing Research* ve Varšavě příští rok.
Všechny příspěvky budou publikovány ve
sborníku v anglické verzi na začátku příštího
roku.

Martin Lux

Symposium „Civil Society Revisited“

Ve dnech 2. až 4. listopadu tohoto roku uspo-
řádalo Transregionální centrum pro studia
demokracie ve spolupráci s katedrami sociolo-
gie a politické vědy na Graduate Faculty – New
School University v prostorách Graduate Fa-
culty v New Yorku mezinárodní symposium
Civil Society Revisited. Úvodní slova pronesl
polský historik a politický myslitel Adam
Michnik – šéfredaktor deníku *Gazeta Wybor-
cza*. Symposia se účastnili odborníci z oblasti
sociálních věd z mnoha akademických praco-
višť – Austrálie, České republiky, Chorvatska,
Izraele, Polska a USA. Symposium bylo roz-
děleno do dvou pracovních dní a celkem do tří
tematických okruhů, po každém okruhu násle-
dovala diskuse. První okruh organizátoři sou-
hrnně nazvali *Znovuobjevená občanská společ-
nost – představy a případové studie*, druhý
Občanská společnost a významy roku 1989 a
konečně třetí *Občanská společnost v období po
studené válce: Obhájci a kritici*.

Mnoho přednášek vzbudilo zaslouženou
pozornost a rozproudilo odbornou diskusi, do
níž se zapojoval velký počet účastníků – nejen
z řad dalších akademiků, ale především z řad
studentů.

V této stručné zprávě se budu věnovat
pouze třem z mnoha zajímavých přednášek,
které v průběhu dvoudenního zasedání zazněly.
Elżbieta Matynia, ředitelka Transregionálního
centra pro studia demokracie, se ve svém refe-
rátu *Ztracený poklad Solidarita* věnovala hnutí
Solidarita, které v letošním roce oslavilo 20.
výročí svého vzniku. Fenomén jménem Solida-

rita byl již bezesporu popsán mnoha odborníky,
přesto byl pohled Elżbiety Matynii v mnoha
ohledech podnětný a inovativní. Hnutí Solida-
rita bylo ve své době ve střední Evropě zcela
ojedinelé. V průběhu své existence prodělalo
mnoho změn, avšak vždy bylo obtížné je zařa-
dit. Solidaritu jistě nelze považovat za politic-
kou stranu či odborový svaz, nebo za pouhý
nástroj změn. Solidarita je z pohledu E. M.
sociálním hnutím a změnou samou. Tato zmé-
na však v posledních letech prochází dlouhotr-
vající krizí, která se může stát i smrtelnou agó-
nií.

Radim Marada z Masarykovy univerzity
v Brně se ve své přednášce *Občanská společ-
nost: zastupování a zastupování* věnoval pro-
blému sociální soudržnosti, který považoval za
klíčový v kritickém pohledu občanské společ-
nosti na své vlastní instituce. Občanské institu-
ce a neziskové organizace především slouží
podle R. M. jako nástroje občanské společnos-
ti. Jeho vymezení občanské společnosti vychá-
zelo z antropologického pojetí, které se jevilo
na rozdíl od sociologického jako širší.

K pravděpodobně nejzajímavějším před-
náškám patřil teoretický referát Marie Markus
z University of New South Wales – *Slušná
společnost a/nebo občanská společnost*. Maria
Markus se pozastavila nad přílišným využívá-
ním a snad i zneužíváním pojmu občanská
společnost. V posledním desetiletí byl pojem
občanská společnost zmiňován velmi často
snad ve všech pádech a souvislostech. To však
přispělo k vytvoření jakéhosi vakua ve vyme-
zení pojmu jako takového. Občanská společ-
nost se tak v mnoha případech stala mylně
synonymem mravní společnosti, tou však není

a být nemůže. M. M. proto zavádí nejen nové rozvrstvení stávající definice pojmu, ale především zcela nový konstrukt – pojem slušné společnosti. Slušná společnost je normativem – ideálem, k němuž se obracíme, jehož však nelze dosáhnout, a to nejen v transformujících se společnostech, ale ani ve společnostech vyspělých. K jejím základním předpokladům patří *slušnost* – respektování práv a zájmů všech osob a otevřenost vůči jejich myšlenkám

a *občanskost* – uznání druhých, respektování a tolerance jejich práv (především občanských).

Úspěšný pokus pořadatelů vytvořit prostor pro teoretickou, historickou a praktickou diskusi o občanské společnosti mezi akademiky – přímými účastníky transformace v zemích střední Evropy, badateli z pracovišť západního světa a studenty se ukázal jako velmi zdařilý a pro všechny strany obohacující.

Petra Rakušanová

Konference Evropské společnosti pro sociologii zdraví a medicíny

York, září 2000

Ve dnech 14.-17. 9. 2000 se na univerzitě v Yorku konala konference Evropské společnosti pro sociologii zdraví a medicíny (European Society for Health and Medical Sociology). Tato společnost se schází každé dva roky (poslední setkání bylo v roce 1998 v Rennes ve Francii, další bude v Groningen v roce 2002). Tentokrát bylo setkání organizované společně s výroční konferencí sekce sociologie medicíny Britské sociologické společnosti. Konference měla celkový název „Proměny zdraví z pohledu Evropy“ (Health in Transition: European Perspectives).

Program konference byl rozdělen do společné části a do pracovních sekcí. Ve společné části dominovaly úvodní teoretické přednášky. První se zabývala sociologickou analýzou vztahu mezi reprodukcí a „novou“ genetikou. Podle E. Ettoreové se lidské tělo stává genetickým kapitálem a odkrývání tohoto kapitálu, případně vyrovnávání jeho nedostatků prostřednictvím medicínských intervencí má dalekosáhlé sociální důsledky. Sociologové si uvědomují, že genetické manipulace mohou vést k novým formám společenské kontroly, stigmatizaci a novým nerovnostem. Druhá teoretická přednáška se zabývala pojetím sociálních faktorů a jejich vlivem na zdraví populace z perspektivy dlouhodobého vývoje (M. Wadsworth). Zvláštní pozornost byla věnována kategoriím historického a sociálního času. Pro vývoj zdravotního stavu skupin obyvatel se jako klíčový ukazuje faktor vzdělání, teprve v návaznosti na něm se dále uplatňuje faktor chudoby, sociální marginality a sociální izola-

ce. Poněkud ponuře působí zjištění, že přes intenzivní výzkum nerovností ve zdraví, který byl systematicky prováděn v poslední dekádě, fakticky dochází i v západních společnostech k jejich dalšímu narůstání. Společný program vyvrcholil závěrečnou panelovou diskusí na téma sociální změny a její vliv na zdraví.

Pracovní sekce byly rozděleny do 17 skupin, které probíhaly paralelně. Z nejvíce zastoupených je možno jmenovat sekci „Nerovnost a nespravedlnost ve zdraví a nemoci“, „Nové medicínské technologie“, „Sociální aspekty nemoci a vztahu lékař-pacient“, „Metody výzkumu“, „Spokojenost pacientů“, „Zdravotní politika“, „Zdravotnické profese“, „Laická péče“, „Konstrukce zdraví a nemoci“ a další. Nově se objevila a poměrně početně byla zastoupena i sekce „Alternativní medicína“ (do ní byl zařazen i můj příspěvek pod názvem „Nekonvenční medicína z pohledu lékařů, kteří se jí zabývají“). Bohatá byla prezentace posterů z výzkumných projektů. Celkem jich bylo 27, z toho 2 české, a sice poster PhDr. H. Janečkové a MUDr. L. Nesvadbové ze 3. LF UK: „Postoje romské populace v České republice ke zdraví a zdravotní péči“, a PhDr. H. Hnilicové z 1. LF UK: „Spokojenost pacientů s ambulantní péčí: Srovnání výsledků ambulantních oddělení ve 4 českých nemocnicích“.

V oblasti metodologie jsou jednoznačným hitem „kvalitativní přístupy“. Naprostá většina příspěvků vycházela z hloubkových rozhovorů, případně skupinových diskusí nebo písemných biografických materiálů. Spíše výjimečně byly prezentovány příspěvky jen v „klasické“ formě, dokumentující v tabulkách a číselných popisech charakter zkoumaného problému. Je více než zřejmé, že mnohá témata právě v sociologii medicíny a dalších aplikovaných vědách

v medicíně, jako je např. lékařská etika, psychologie zdraví a nemoci, nejsou empiricky přístupná standardními sociologickými technikami. Změna metodologie tedy byla určitě vynucena povahou zkoumaných fenoménů. Jistě se zde ale uplatňuje i všeobecná „únav“ z kvantitativních metod, touha po změně a někdy asi i potřeba výzkumníků být originální, jedineční a ve vědecké komunitě nezaměnitelní. Pro ty účastníky, pro něž angličtina není rodným jazykem, to však mělo negativní dopad v tom, že se výrazně snížila schopnost plně porozumět prezentovaným obsahům. Ty se totiž opíraly o autentické výpovědi zkoumaných subjektů v běžném jazyce, aniž by došlo k „očistění“ a zjednodušení do jazyka vědy a přeložení do konceptů, jež jsou mezinárodně užívány a sdíleny. Našly se i takové příspěvky, které měly již v titulu autentickou promluvu zkoumaného subjektu, jako např. „Tohle nebudeš dělat, když jsi se mnou“: Vysvětlení nepsa-

ných pravidel práce porodních sester, nebo „Na svůj věk jsem na tom lépe než ostatní muži“: Mužský pohled na zdraví a průběh života.

Program konference doplňovaly 3 paralelně probíhající workshopy. První se zabýval problematikou výzkumu v ošetrovatelství, druhý diskutoval o zdravotní a sociální situaci etnických menšin v Evropě a třetí byl příležitostí k navázání interdisciplinární spolupráce zájemců v oblasti onkologického výzkumu.

Sociologie medicíny a zdravotnictví je v západní Evropě mimořádně plodnou subspecializací. Obzvláště Velká Británie je zemí s výborným institucionálním zázemím. Poznatky tohoto oboru jsou nejen sociálně žádány, ale dochází i k jejich praktickému zohledňování např. ve zdravotnické politice. My můžeme jen doufat, že se postupem času tento obor více etabluje i u nás.

Eva Křížová

Gender-rovné příležitosti-výzkum

Čtvrtletník *Gender-rovné příležitosti-výzkum* vycházející letos v Sociologickém ústavu AV ČR je součástí projektu „Aktuální otázky formování politiky rovných příležitostí mužů a žen v souvislosti s připraveností České republiky na vstup do Evropské unie“, podpořeného grantem Rady programu podpory cíleného výzkumu a vývoje Akademie věd ČR (č. 87028002). Hlavní řešitelkou projektu je PhDr. Marie Čermáková, spoluřešitelkami jsou PhDr. Hana Maříková, Mgr. Alena Křížková, Bc. Hana Hašková, Mgr. Marcela Linková, Bc. Lenka Průšová a Eva Nechvátalová. Hlavním cílem tohoto periodika je seznamovat s dílčími výsledky projektu, ale především ukázat čtenářům, co vše může výzkum a teorie v oblasti gender sociologie nabídnout.

Projekt, jehož řešení je plánováno na roky 2000-2004, je soustředěn na podporu sociální dynamiky těchto procesů:

- implementace závazných evropských standardů politiky rovných příležitostí mužů a žen,
- politická a občanská průchodnost politiky rovných příležitostí,

– sociální akceptace této politiky v různých (sociálně i politicky diferencovaných) strukturách.

Každé číslo je členěno, jak napovídá jeho název, na tři části. Úkolem první části, nazvané *Gender*, je ukázat teoretické souvislosti tohoto sociologického konceptu, ale i empirické výsledky, které ho na příkladech ilustrují. Významnou součástí oddílu *Gender* i následujícího oddílu *Rovné příležitosti* jsou slovníky základních pojmů, vzniklé z potřeby zavést definice tam, kde z důvodu jejich absence vznikají nedorozumění a diskuse ztrácejí směr, ale i rozšířit čtenářům obzor o možnostech záběru těchto témat. V části *Rovné příležitosti* chceme zájemce seznamovat s právními instrumenty a opatřeními, která jsou přijímána v Evropské unii a odtud přejímána k nám, ale veřejnost o nich není prostřednictvím médií téměř informována nebo pouze v podobě kuriózit. V každém čísle přináší Petra Rakušanová (členka výzkumného týmu „Změna politického systému“ SoÚ AV ČR) přehled vybraných internetových stránek, týkajících se této problematiky.

Oddíl *Výzkum* má čtenáře seznamovat s nejnovějšími výsledky našeho bádání, ale i metodologickými otázkami výzkumu v sociál-

ních vědách. Na závěr chceme informovat o aktuálních publikacích, akcích, ale i podávat komentáře a hodnocení již proběhlého.

První číslo čtvrtletníku vyšlo letos v květnu. V části Gender Marcela Linková recenzuje Jařabův překlad kapitoly „Pohlaví a sexualita“ z knihy Anthony Giddense *Sociologie*, která se měla stát jednou z mála elementárních učebnic sociologie u nás. V Rovných příležitostech je přehled základních právních a politických opatření na úpravu rovných příležitostí u nás a v EU. V oddíle Výzkum se Hana Hašková zaměřila na problém gender kontraktu v české společnosti 90. let, jehož koncepci ukazuje na výsledcích profesně-biografických rozhovorů s lékařkami, které skončily vysokoškolské vzdělání v období sametové revoluce.

Dvojčíslo, které vyšlo v srpnu, uvádí Marcela Linková zamyšlením nad krizí maskulinity a feminity. V části Gender tentokrát Marie Čermáková analyzuje úspěšnost uchazečů při přijetí na vysokou školu právě z hlediska genderu a Hana Hašková se ve své studii vrací k výsledkům empirických výzkumů tohoto týmu, aby ukázala postoje vysokoškoláků k situaci žen na trhu práce. Rovné příležitosti jsou věnovány problému diskriminace. Alena Křížková nabízí teoretickou koncepci diskrimi-

nace, která u nás zatím chybí a na datech ilustruje některé její ukazatele na českém trhu práce. Marcela Linková se zabývá diskriminací v české armádě a Marie Čermáková informuje o novele Zákoníku práce z hlediska rovných příležitostí.

Část Výzkum je uvedena příspěvkem k metodologii dotazníkového šetření Hany Haškové a Dana Hamplová (členka výzkumného týmu „Demografické chování obyvatelstva“ SoÚ AV ČR) zde nabízí některé výsledky šetření ISSP tentokrát zaměřeného na náboženskou orientaci. V závěrečné části tohoto čísla informuje Marie Čermáková o proběhlém semináři k právní úpravě rovných příležitostí mužů a žen a o ekonomickém výzkumu zaměřeném na gender problematiku. Alena Křížková podává kritiku květnové přednášky Antropologie sexuality doc. Františka Vrhela.

Zájemci o zasílání čtvrtletníku se mohou hlásit na adrese: Sociologický ústav AV ČR, Gender v sociologii, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (+420-2) 2222 0100, linka 351, fax (+420-2) 2222 0143, e-mail genderteam@soc.cas.cz, Internet <http://www.soc.cas.cz/sou/tymy/index.html>

Alena Křížková

Spolupracovníci redakce – recenzenti statí za rok 2000

Alois Andrlé, TERPLAN, Praha

Jiří Buriánek, Filozofická fakulta UK, Praha

Marie Čermáková, Sociologický ústav AV ČR, Praha

Dana Hamplová, Sociologický ústav AV ČR, Praha

Hana Havelková, Institut základů vzdělanosti UK, Praha

Petr Hebák, Vysoká škola ekonomická, Praha

Petr Horák, Filozofický ústav AV ČR, Praha

Milan Horálek, Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, Praha

Pavla Horská, Sociologický ústav AV ČR, Praha

Václav Houžvička, Sociologický ústav AV ČR, Ústí nad Labem

Hynek Jeřábek, Fakulta sociálních věd UK, Praha

Jiří Kabele, Fakulta sociálních věd UK, Praha

Barbara Kopplová, Fakulta sociálních věd UK, Praha

Tomáš Kostelecký, Sociologický ústav AV ČR, Praha

Jaroslav Kořá, Filozofická fakulta UK, Praha

Eva Křížová, 3. lékařská fakulta UK, Praha

Věra Kuchařová, Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, Praha

Tomáš Lebeda, Fakulta sociálních věd UK, Praha

Ivana Loučková, Filozofická fakulta UP, Olomouc

Martin Lux, Sociologický ústav AV ČR, Praha

Radim Marada, Fakulta sociálních studií MU, Brno

Petr Mareš, Fakulta sociálních studií MU Brno

Jiří Musil, Central European University, Praha

Karel Müller, Institut základů vzdělanosti UK, Praha

Miroslav Novák, Fakulta sociálních věd UK, Praha

Zdeněk Pavlík, Přírodovědecká fakulta UK, Praha

Miloslav Petrusek, Institut sociálních studií FSV UK, Praha

Martin Potůček, Fakulta sociálních věd UK, Praha

Libor Prudký, Institut základů vzdělanosti UK, Praha

Ladislav Rabušic, Fakulta sociálních studií MU, Brno

Eliška Rendlová, Institut pro výzkum veřejného mínění, Praha

Jitka Rychtaříková, Přírodovědecká fakulta UK, Praha

Tomáš Sirovátka, Fakulta sociálních studií MU Brno

Jan Spousta, SC&C, Praha

Eva Stehlíková, Fakulta sociálních věd UK, Praha

Jadwiga Šanderová, Fakulta sociálních věd UK, Praha

Iva Šmídová, Fakulta sociálních studií MU, Brno

Dušan Šimek, Filozofická fakulta UP, Olomouc

Jiří Šubrt, Filozofická fakulta UK, Praha

Milan Tuček, Sociologický ústav AV ČR, Praha

Kazimír Večerka, Institut pro kriminologii a sociální prevenci, Praha

Jiří Večerník, Sociologický ústav AV ČR, Praha

Miloš Večeřa, Právnická fakulta MU, Brno

Petr Víšek, Ministerstvo práce a sociálních věcí, Praha

Jan Vlášil, Vysoká škola ekonomická, Praha

Alena Vodáková, Fakulta sociálních věd UK, Praha

Zdeněk Zbořil, Filozofická fakulta UK, Praha

František Znebežánek, Filozofická fakulta UP, Olomouc

Sociological Review

4

CONTENTS

ARTICLES

Marada, R.: Ethos, Interests, Dispositions 387

Hraba, J., Mullick, R., Večerník, J., McCutcheon, A.: Education, Economic Experiences, Anxiety about and Support for the Czech Reforms 415

FROM SOCIOLOGICAL SURVEYS

Hamplová, D.: International Social Survey Program 1998 – Religion 431

Hašková, H.: Attitudes of Czech University Graduates towards the Position of Women in the Labour Market 441

ESSAY

Wallerstein, I.: The Racist Albatross 459

METHODOLOGICAL COLUMN

Řeháková, B.: Introducing Logistic Regression 475

In memoriam Róbert Roško (P. Machonin)	493
--	-----

NEWS AND INFORMATION 495

PE 4584

36. 2000

Sociologický časopis

4

OBSAH

STATI

Marada, R.: Étos, zájmy, dispozice 387

Hraba, J., Mullick, R., Večerník, J., McCutcheon, A.: Vzdělání, ekonomická zkušenost a reformy v České republice: podpora, nebo obavy? 415

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

Hamplová, D.: Šetření ISSP 1998 – Náboženství 431

Hašková, H.: Postoje české vysokoškolsky vzdělané populace k pozici žen na trhu práce 441

ESEJ

Wallerstein, I.: Albatros rasismu 459

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

Řeháková, B.: Nebojte se logistické regrese 475

Za přítelem českých sociologů. Rozloučení s Róbertem Roškem (P. Machonin) 493

ZPRÁVY A INFORMACE 495

Cena 39 Kč

ISSN 0038-0288

